

ROMANUL SECOLULUI

**FRANZ
WERFEL**

**cele patruzeci
de zile de pe
musa dagh**

UNIVERS

FRANZ WERFEL

În românește de
IL. MATEI

Cele patruzeci 'de zile de pe Musa Dagħ

București — 1970

UNIVERS

Coperta colecției

EMIL CHENDEA

FRANZ WERFEL

DIE VIERZIG TAGE DES MUSA DAGH

© Alma Mahler-Werfel 1947

Toate drepturile rezervate de S. Fische Verlag,
Frankfurt am Main

CARTEA A DOUA

BĂTĂLIILE CELOR SLABI

„Și teasca fu călcat afară din
cetate și a ieșit sînge din
teasc, pînă la zăbalele cailor.“

Apocalipsul Sf. Ioan 14,20

**SĂLAȘUL NOSTRU
E ÎN
VÂRFUL MUNTELUI**

MUSA DAGH ! MUNTELE LUI MOISE ! ÎN zorii zilei, tot poporul se instalase în tabăra de pe Muntele lui Moise. Podișul înalt, aerul răcoros, foșnetul mării, toate acestea aveau un efect atît de înviorător încît eforturile nopții de urcuș păreau că nu lăsaseră urme. Pe fețele oamenilor nu vedeai încordare sau oboseală, ci numai însuflețire. În Vilceaua (orășenească și în preajma ei era mare forfotă și gălăgie. Nimeni nu părea conștient de situația reală, erau cu toții animați de o vioiciune surescitată și bătaioasă. Miile de griji mărunte ale clipei de față acopereau cu totul preocuparea legată de situația în ansamblu, așa cum apele fluxului acoperă subit nisipul plajei. Pînă și Ter Haigasun, care înpodobea altarul de lemn așezat în mijlocul taberei, îngrijindu-se astfel de cele veșnice, îi repezea pe oamenii care îl ajutau în această în-deletnicire, dojenindu-i nerăbdător.

Gabriel urcase pînă la cota unde se afla postul principal de observație. Acesta era instalat pe una dintre înălțimile stîlcoase teșite ale Damlajik-ului, și oferea o perspectivă clară asupra mării, a văii Orontelui și asupra coamelor muntoase ce coborau pînă jos, către Antiohia. Valca propriu-zisă se zărea de la Kheder Beg și pînă la Bitias. Satele aflate la extremitățile ei nu se vedeau din pricina cotiturilor drumului. Bineînțeles că în afară de acest post principal de observație se fixaseră încă

vreo zece sau douăsprezece posturi mai expuse, de la care observatorii puteau lesne supraveghea diferite porțiuni ale văii, dar din locul acesta, bine apărat de pereții stîncoși, privirea îmbrățișa în linii mari întreaga regiune înconjurătoare. Poate că acesta este motivul pentru care tocmai aici, Gabriel Bagradian, însingurat și scutit de hărmălaia năucitoare ce domnea în tabără, își dădu seama cu deosebită acuitate de adevărata situație cu tot tragismul ei : acolo, la nord, la est și la sud, pînă la Antakie, ba nu, pînă la Alep, ba chiar pînă la Mosul și Deir es Zor, se afla inevitabila nimicire ! Milioane de musulmani, care în curînd nu vor mai avea decît o singură țintă : să dea foc acestui sălaș de armeni neobrazăți de pe Musa Dagħ ! În cealaltă parte, Mediterana nepăsătoare care scâldea, somnoroasă, coasta abruptă a muntelui. Putea Ciprul să fie oricît de aproape, care crucișător francez sau englez ar arăta cel mai mic interes față de această porțiune pustie a coastei siriene, aflată cu totul în afara zonei operațiilor de război ? Flota militară nu se îndrepta decît spre punctele strategice, spre Suez și coasta nordică a Africii și fără îndoială că ocolea de fiecare dată rada în completă inactivitate de la Alexandretta. Privind peste întinderea dezolantă a apelor, Bagradian recunoscuse față de sine însuși că la marea întrunire de la Yoghonoluk se înșelase pe el și-i înșelase și pe ceilalți, în chip demagogic și lipsit de răspundere, cînd încercase să sădească în inimi speranța salvării prin vase de război. Întinderea pustie și parcă batjocoritoare a mării îi dovedea limpede acest lucru. Moartea incomensurabilă îi împresura din toate părțile, fără cea mai neînsemnată posibilitate de scăpare, acesta era adevărul ! Mică, sărmană populație de țărani pîndită de o moarte neîndurătoare ! Dar asta nu era totul. Deoarece, chiar dacă moartea se va arăta binevoitoare și nu va interveni imediat din afară — speranță pe care nu și-o putea îngădui nici măcar într-un moment de nebunie — așadar dacă nu se va produce nici un atac, nu se va trage nici un

foc de armă, chiar și atunci era inevitabil să se ivească o altă moarte, venită dinăuntru, care va nimici tabăra. Căci cu oricîtă cumpătare s-ar folosi turmele și proviziile, ele nu puteau fi refăcute și în foarte scurt timp aveau să se sfîrșească.

Jos, în vale, însuși gîndul de a urca pe Damlaĵik exercitase un efect binefăcător, fiindcă în clipele de mare nenorocire chiar și simpla intenție de a acționa și perspectiva unei schimbări imediate constituie un remediu care calmează. Acum însă nu mai există nici o ieșire. Asupra lui Gabriel, calmantul acesta nu mai acționa. Se simțea proiectat în afară de timp și de spațiu. E adevărat că amînase pentru cîteva clipe inevitabilul, în schimb renunțase la sutele de mici căi de ieșire pe care i le-ar fi putut oferi hazardul capricios. Oare Harutiun Nokhudian cu mica lui comunitate nu proceda mai înțelept? O gheară de gheață strîngea inima lui Gabriel. Ce crimă de neiertat față de Juliette și de Stephan! De mai multe ori lăsase să treacă, fără a profita, cele mai potrivite prilejuri de fugă, n-o trezise nici măcar o singură dată pe Juliette din neștiința ei lipsită de orice frămîntare, deși îi era clar încă din acea depărtată duminică de martie că se făcuseră toate pregătirile pentru a fi prinși în capcană. Clipa cînd Gabriel deveni conștient de această vină a sa cu neputință de justificat fu urmată de o altă, cînd își simți pe neașteptate capul golindu-se de sînge și-l cuprinse o senzație puternică de amețală. Orizontul mării și al pămîntului începu să se rotească. Întreg universul era un disc turnant, avînd în centrul său un punct mort, nemișcat: Musa Dagħ. Iar punctul central al acestui punct îl constituia trupul lui Gabriel, care, deși se afla undeva sus, sus de tot, forma baza inertă a acestui vîrtej implacabil care se rotea în jurul lui. „Nu vrem decît să rămînem în viață“, se înfioră el. Dar imediat după aceea, ceva dinlăuntru lui dădu glas, în tăcere, uimirii: „De ce oare?“

Fugind de el însuși, Gabriel Bagradian coborî în grabă pînă la Vilceaua orășenească. Diferitele comitete ale sfatului conducătorilor se și întruniseră, fiindcă

sutele de treburi mărunte ale primei zile trebuiau repartizate între oameni. Gabriel ceru ca toți cei apți de muncă, bărbați și femei, să treacă de îndată la săpatul tranșelor și la lucrările de întărire începute în zilele precedente. Principalele lucrări ale sistemului de fortificații trebuiau terminate pînă în seara următoare, fiindcă nu se putea ști dacă nu mai tîrziu de poimîine se va produce primul atac al turcilor.

— Trebuie mereu și mereu să repet, continuă el, că apărarea și tot ce este în legătură cu ea, disciplina cea mai severă a oamenilor și executarea întocmai a ordinelor primite de către combatanți au prioritate față de toate celelalte probleme. Cum m-ați numit în funcția de organizator al acestei apărări, a sosit acum timpul și este neapărat necesar să mi se acorde și comandamentul suprem, și anume nu numai asupra primei linii, ci și asupra rezervei, cu alte cuvinte atît asupra combatanților, cît și asupra celor ce lucrează, așadar asupra întregii tabere.

Pastorul Aram Tomazian, care, din păcate, era un om foarte sensibil, replică pe un ton destul de apăsător :

-- Este tot atît de important să se pună ordine în treburile interne ale taberei. Deocamdată mai domnește o dezordine de-a dreptul anarhică, fiecare familie o invidiază pe cealaltă pentru locul care i-a fost repartizat, și chiar diferitele comunități sătose sînt nemulțumite de suprafețele primite în cuprinsul taberei.

Bagradian respinse obiecția pastorului :

— Este pur și simplu inadmisibil să existe nemulțumiri, deoarece ne aflăm în stare de război. Împotriva celor care cîrtesc trebuie luate măsuri, să fie de îndată pedepsiți exemplar.

Thomas Kebussian și ceilalți mulțari trecură imediat de partea pastorului. Pînă și Bedros Altouni ceru cu îndărătnicie ca înainte de orice să fie luate măsuri pentru nevoile trupesti ale poporului și să se înceapă numai decît construcția șopronului destinat spitalului, pentru ca starea celor bolnavi și suferinzi să nu se înrăutățească. Și iată că, rînd pe rînd, se înscriseră

la cuvînt muhtarii și învățătorii, atrăgînd pe larg atenția asupra necesităților ce cădeau în competența lor și nu sufereau nici cea mai mică amîinare. Bagradian își dădu seama cu groază cît de greu este să impui unei adunări, menite să dezbată anumite probleme, lucrurile cele mai simple și mai firești. Trăncăneau cu toții, vanitoși, fără nici o noimă. Dar după cîteva minute, sistemul de organizare pe care Gabriel Bagradian îl dăduse sfatului conducătorilor își dovedi eficacitatea. Ter Haigasun avea competența de a lua o hotărîre rapidă în chestiunile ce dădeau loc la dispute, competență ce-i fusese conferită de către colectivitate. El se folosi de această autoritate cu înțelepciune, fără ostentație și într-un fel atît de iscusit, încît nimeni n-a mai ridicat vreo obiecție și nici n-a fost nevoie să se treacă la vot — un vot periculos, care ar fi putut să încurce și mai mult situația :

— Gabriel Bagradian are perfectă dreptate. În fața obligațiilor legate de apărare, toate celelalte trec pe planul al doilea. Regulamentul serviciului militar, al cărui text se află de cîteva zile la-ndemîna sfatului conducătorilor, trebuie citit fără întîrziere în fața grupelor de combatanți și urmează să intre în vigoare chiar din această clipă. Fiecare este dator să execute întocmai ordinele comandantului. Cum el a făcut războiul ca ofițer distingîndu-se prin curajul său și are astfel o superioritate de netăgăduit față de toți ceilalți aleși ai poporului, sfatul lasă în seama lui, fără nici o restricție, toate dispozițiile privitoare la luptă, la pregătirile pentru luptă și disciplina oamenilor. Gabriel Bagradian și comitetul pentru apărare aflat în subordinea lui n-au obligația să supună sfatului conducătorilor spre aprobare hotărîrile ce le vor lua. Pastorul Aram Tomazian a fost cooptat în comitetul pentru apărare, iar Bagradian în comitetul pentru ordinea internă, tocmai pentru ca astfel să se evite conflictele inutile. De asemenea, este de la sine înțeles că, în calitate de comandant, Bagradian are dreptul să pedepsească încălcările la regulamentul militar. Pe cei nesupuși sau pe leneși va putea să-i lipsească de hrană,

să-i lege sau să-i condamne la bastonadă de gradul unu sau doi, după cum va crede de cuviință. Numai condamnarea la moarte este exclusiv de competența mea, după ce în prealabil a fost hotărâtă în unanimitate de către sfatul conducătorilor. Dar trebuie ca și poporul din tabără să fie lămurit, încă din primele ceasuri, cu privire la respectarea întocmai a legilor impuse de război. Misiunea principală a comitetului pentru organizarea internă este să vegheze la respectarea strictă a disciplinei, să ia măsuri ca împrejurările vitregi să pară firești și să facă tot ce-i stă în putință ca aici, sus, activitatea de zi cu zi să se desfășoare întocmai ca o zi obișnuită în vale.

În expunerea sa, Ter Haigasun stăruie în mod deosebit asupra unor noțiuni ca „obișnuință” și „activitate normală”. Fiindcă aceste forțe, care ni se par de importanță secundară, influențează eficacitatea și durata rezistenței în mai mare măsură decât toate eforturile extraordinare. De aceea, nici o singură mină de lucru nu trebuie să rămână nefolosită. Nici măcar copiii să nu fie lăsați de capul lor, ca să nu facă o legătură între lupta pe viață și pe moarte a poporului și bucuria ce le-o procură această vacanță neașteptată. De aceea, într-un loc ce urmează a fi stabilit, să se continue învățămîntul, respectîndu-se întocmai forma și pedepsindu-se cu severitate abaterile. În orele cînd n-au obligații în altă parte, învățătorii să țină cu schimbul lecțiile cu copiii. Numai munca fără preget îi poate ajuta pe oameni să îndure această viață îngredită. Și Ter Haigasun încheie :

— Așadar, haidem, prieteni ! Să pornim la muncă ! Pe cît e cu putință, să nu ne irosim timpul sporovăind fără rost !

Muhtarii își convocară comunele în locul acela larg unde fusese pus altarul, care se și delimitase în Vilceaua orășenească. Gabriel Bagradian dădu ordin să se adune, sub comanda lui Nurhan-ceaușul cele optzeci și șase grupe de cîte zece oameni care constituiau prima linie de luptă. Vajnicul despot al recruților avu grijă ca ostașii să formeze un careu impecabil,

la distanță riguros calculată, în jurul altarului care încă nu fusese sfințit. Pe urmă Ter Haigasun se urcă pe estrada altarului, destul de încăpătoare și dominînd locul de la înălțimea celor cinci trepte ale ei. Dintre toți conducătorii, preotul îi ceru doar lui Bagradian să urce lingă el. Apoi se întoarse către careul format de grupele de combatanți și dădu citire, cu voce limpede care răsuna pînă departe, regulamentului de serviciu așa cum era redactat pe documentul întocmit de către Samuel Avakian. După aceea adăugă cîteva cuvinte care sunau amenințător :

— Oricine se va împotrivi dispozițiilor date de comandantul militar sau nu-și va îndeplini datoria, va fi judecat și condamnat cu asprime. De acest lucru trebuie să fie conștienți mai cu seamă cei străini de partea locului, proveniți din cazărmile turcești și care ni s-au alăturat. Faptul că au fost primiți în tabără și sînt hrăniți din proviziile comune nu trebuie interpretat ca un lucru de la sine înțeles, ci ca o dovadă de bunăvoință și de solidaritate frățească a întregii comunități, de care străinii vor trebui să se arate demni.

Ter Haigasun apucă apoi crucifixul de argint aflat pe masa altarului și coborî împreună cu Gabriel Bagradian în mijlocul careului. Încet, rosti în fața grupelor formula jurămîntului, iar combatanții trebuiau să-l repete cu mîna ridicată solemn :

— Jur în fața lui Dumnezeu-Tatăl, a Fiului și a Sfintului Duh, că voi apăra această tabără a poporului meu pînă la ultima picătură de sînge, că mă voi supune orbește comandantului și voi executa toate dispozițiile sale, că recunosc autoritatea conducerii alese și nu voi părăsi niciodată muntele din motive egoiste, așa să-mi ajute Domnul Dumnezeu întru mîntuirea sufletului meu !

După depunerea jurămîntului, oamenii care alcătuiau prima linie mărșăluiră în spatele altarului. La rîndul lor, cei o mie și o sută de oameni din rezervă, împărțiți în douăzeci și două de grupe, jurară, după o formulă mai scurtă, să dea ascultare șefilor și să-și

indeplinească atribuțiile cu conștiinciozitate. În sarcina unităților de rezervă cădea cea mai mare parte a construcțiilor de apărare și a lucrărilor din tabără. În cazul că vor fi nevoite să intre în luptă, ele nu aveau alte arme decit uneltele agricole aduse din sate, cu care puteau izbi sau împunge. La urmă, în fața altarului se prezentară cei trei sute de adolescenți ce formau „cavaleria ușoară”. Ter Haigasun le adresă câteva cuvinte însuflețitoare, iar Gabriel Bagradian le expuse îndatoririle lor de observatori, cercetași, curieri și semnalizatori. Apoi îi împărți pe băieți, „după ochi”, în trei grupuri mari. Primul grup urma să asigure schimburile la posturile de observație și supraveghere, trimițând la fiecare două ore câte un raport cartierului general. Pentru această importantă misiune au fost aleși o sută dintre băieții cei mai răsăriți și mai demni de încredere. Lor le revenea și îndatorirea să asigure paza, zi și noapte, pe terasa în formă de tîpsie suspendată deasupra mării, ca să poată vedea din vreme, cu ochii lor ageri de băiețandri, chiar și cele mai slabe urme de fum ale unor vase (ridiculă speranță) care ar naviga în lungul coastei. Al doilea grup primi de la Bagradian misiunea de a organiza serviciul de curieri. Cei o sută de băieți care făceau parte din el trebuiau să se afle tot timpul în preajma cartierului general pentru a putea transmite în toate direcțiile ordinele comandantului și a asigura legătura cu diferitele sectoare ale sistemului de apărare. Grupul de curieri se afla în subordinea adjutantului principal Samuel Avakian. Acestei unități îi fu repartizat și Stephan. În sfîrșit, cei o sută de băieți din ultimul grup se aflau la dispoziția pastorului Aram pentru a fi folosiți în serviciul din cadrul taberei, de pildă pentru a duce combatanților din prima linie mîncarea.

Împărțirea stabilită de Bagradian în rîndul populației satelor nu întîrzie să-și arate avantajele. Diferitele grupe din prima linie erau pătrunse de sentimentul importanței lor din punct de vedere militar, comandanții grupelor fură imediat însuflețiți de o dorință plină de nerăbdare să dea ordine, oamenii

simțeau o plăcere copilărească să mășăluiască în rinduri regulate — toate aceste porniri eminate omenești, cu jocul lor binefăcător și plin de zel, estompau realitatea neînduplecată. Puțin mai târziu, când coloanele porniră în marș, răspîndindu-se în toate părțile către lucrările de fortificații, ici și colo se ridică — — ce-i drept cu oarecare timiditate, dar destul de stăruitor — corul, vechiul cîntec de muncă al văii armenesti :

Zilele crunte lua-vor sfîrșit
Ca zilele iernii, ce vin și se duc.
Durerile omului nu stăruie mult,
Ca mușteriii-n bazar, ce vin și se duc.

Gabriel Bagradian îi convocă la el pe Nurhan-cea-șul și pe comandantii principalelor formații ale grupelor din prima linie. Între timp, Ter Haigasun părăsise locul unde se afla altarul îndreptîndu-se spre Poiana celor trei corturi : aceasta, aflată în apropierea unui izvor mare, străjuită de cimișiri și înconjurată din trei părți de stînci năpădite de iederă și de tufe de mirt, constituia o dovadă peremptorie a grijii pline de gingășie a lui Gabriel. Ter Haigasun dorea să stea de vorbă cu hanum Juliette Bagradian. Deoarece Kristaphor, Missak, Hovhannes și restul personalului casei erau ocupați cu amenajarea bucătăriei situate la oarecare distanță, preotul nu găsi pe altcineva căruia să-i comunice dorința sa decît pe Gonzague Maris, care se plimba cu înverșunare de colo pînă cîlo prin Poiana celor trei corturi, așa cum oamenii obișnuiți cu o viață activă, aflați într-o călătorie pe mare, se plimbă pe puntea de dimensiuni reduse a vaporului. Tînărul grec se apropie de cortul pentru exploratori al Juliettei și lovi în micul gong atîrnat deasupra intrării. Dar hanum Juliette îl lăsă pe vizitator să aștepte destul de mult. Cînd apăru, în sfîrșit, îl rugă pe Gonzague să aducă din cort un scaun pentru Ter Haigasun. Acesta însă refuză. Din păcate, spuse, nu-și poate îngădui să piardă prea multă vreme. Își ascunse miinile în mînecele largi ale

sutanei și-și coborî ochii. Apoi, într-o franțuzească rigidă, presărată cu formule de politețe cam vetuste, expuse scopul vizitei sale. Toată lumea știe că madame are o inimă foarte bună. De aceea o roagă pe madame să facă poporului cinstea de a accepta următoarea obligație : este nevoie ca pe terasa stîncoasă suspendată deasupra coastei abrupte dinspre mare să se atîrne un drapel alb de dimensiuni foarte mari, cu o cruce roșie, care să fluture pentru a înștiința vasele, pe care Dumnezeu în nemăsurata lui milă le-ar trimite, despre îngrozitoarea nenorocire. De aceea, drapelul trebuie să poarte și o inscripție, în limbile franceză și engleză : „Creștini în primejdie ! Ajutor !“ Ter Haigasun se înclină în timp ce-i adresa Juliettei, pe un ton solemn, întrebarea dacă ar binevoi, cu ajutorul cîtorva femei, să confecționeze acest drapel. Juliette promise, dar în acceptarea ei era ceva moale, lipsit de orice entuziasm. Lucru ciudat, franțuzaica părea că nu înțelege cîtuși de puțin cinstea pe care i-o făcea Ter Haigasun, în chip cît se poate de discret, prin vizita lui și prin rugămîntea pe care i-o adresa. Devenise din nou surdă la tot ce era armenesc. Dar cînd Ter Haigasun se depărtă repede, după ce-și luă rămas bun doar printr-o înclinare a capului, simți pe neașteptate cum o cuprinde neliniștea și se duse ea însăși să caute două cearșafuri mari care, înădădite cu ajutorul mașinii de cusut, puteau forma drapelul necesar.

Gabriel le mai repetă o dată, lui Nurhan-ceaușul și celorlalți comandanți inferiori, ce importanță hotărîtoare are menținerea unei discipline de fier. De acum înainte nimeni nu mai are voie să-și părăsească, fără permisie, postul care i-a fost încredințat. De asemenea, nu mai este îngăduit ca oamenii din prima linie să-și petreacă noaptea cu familiile lor, în Vilceaua orășenească. În afara excepțiilor ce se vor face cu autorizația specială a comandanților, toată lumea trebuie să doarmă pe poziție. Pentru cartierul său general, Bagradian hotărî un loc ușor accesibil din oricare parte a muntelui. Acolo urma să se dea, zilnic, cu două ore înainte de apusul soarelui, raportul, la care trebuiau să ia

parte comandanții de sectoare și grupe. Cu acest prilej, el, Bagradian, avea să primească plingerile, reclamațiile și cererile, avea să ia măsuri pentru înlăturarea neajunsurilor și avea să dea dispozițiile pentru ziua următoare. O dată cu aceasta, organizarea militară fusese în linii mari făurită. Mai rămânea doar să fie tradusă în viață, prin bunăvoința și rîvna oamenilor. Gabriel Bagradian mai discută o dată, cu harta în mînă, împărțirea celor treisprezece sectoare ale dispozitivului de apărare. Dintre ele, numai trei necesitau un efectiv mai mare, celelalte zece nu erau de fapt decît posturi de observație mai importante, pentru care îndeobște era suficientă o grupă de zece oameni sau chiar numai o jumătate de grupă. În schimb, pentru tranșeele și baricadele stincoase din șaua nordică, Gabriel hotări un efectiv de bază cuprinzînd patruzeci de grupe de cîte zece oameni, cu două sute de puști de bună calitate. Comanda acestui important sector o preluă chiar el. Primul său locțiitor era Nurhan-ceaușul, căruia i se dădu comanda poziției dominînd Rîpa gorunilor, precum și răspunderea de a inspecta în permanență toate unitățile combatante. În cadrul acestei din urmă funcții intra, înainte de toate, aprovizionarea cu muniție și îngrijirea armelor. De altfel, neprețuitul Nurhan-ceaușul, care putea să fie în zece locuri simultan, făcuse toate pregătirile pentru a pune pe picioare un atelier unde urmau să fie confecționate cartușele. Materialele și uneltele necesare, provenind din misteriosul său atelier din Yoghonoluk, fuseseră cărate sus, pe munte. Mai rămânea, așadar, să fie rezolvată problema numirii unui comandant al bastionului sudic. Efectivul acestui sector, cel mai îndepărtat dintre toate, cuprindea cincisprezece grupe de cîte zece oameni. Din motive lesne de înțeles dezertorii, atît cei adevărați, cît și cei numai cu numele, fuseseră repartizați printre combatanții acestui sector, al cărui efectiv trebuie apreciat ca excesiv de ridicat dacă avem în vedere că poziția avea caracterul unei puternice fortificații. Deocamdată funcția de comandant era îndeplinită acolo de un fost militar originar din satul Kheder Beg. Dar Bagradian

avea anumite intenții. Fiindcă Sarkis Kilikian era un ostaș curajos, cu o experiență cât se poate de recentă a campaniei din Caucaz. În afară de asta, era instruit și inteligent. Intenția lui Gabriel era să supravegheze cu atenție câtva timp comportarea lui Kilikian și, în cazul că acesta ar corespunde așteptărilor sale, să-i încredințeze comanda bastionului sudic. Cu ajutorul acestei abile mișcări de șah, Bagradian spera pe de o parte să elibereze o forță de luptă prețioasă, pe de altă parte să-i poată ține strâns în mână și pe ceilalți dezertori, oameni pe care nu se putea bizui. De aceea îl reținu pe rus după plecarea grupelor de combatanți. Tot timpul, Kilikian îl privi pe Gabriel cu o indiferență desăvârșită, pătrunsă în asemenea măsură de plictisală, încât nici măcar nu putea fi socotită drept impertinență. Acest om istovit în sclavia din exploatarea petrolifere, în închisori și de pe urma a o mie de întâmplări îngrozitoare prin care trecuse, cu capul tinăr semănînd cu o hîrcă, cu pielea obrazului tăbăcită, îmbrăcat în zdrențe, avea cu toate acestea o înfățișare vînjoasă, ba chiar impunătoare. În timp ce ochii lui de culoare deschisă, disprețuitori, nu se dezlipeau de pe obrazul lui Gabriel Bagradian, poate simțea că la acest domn foarte îngrijit și răsfățat exista ceva care se pleca în fața lui, a lui Kilikian. Poate că o lua pur și simplu drept teamă, cînd de fapt era un respect generat de destinul său insesizabil și de forța care-i îngăduise să supraviețuiască. Dar tocmai intuiția unei senzații de teamă, împreună cu aspectul acestui om atît de bine îmbrăcat, care în toată viața lui nu putuse trăi nici măcar o singură clipă de groază, mizerie, umilire stîrnea ceea ce era rău în Kilikian. Bagradian rosti pe un ton tăios, de comandă :

— Sarkis Kilikian ! Peste două ore să te prezinți la mine, la poziția nord ! Acolo vei primi un ordin de executat.

Ochii rusului, care rămîneau pironiți asupra lui Gabriel, căpătară strălucirea ștersă a agatului. Rîse fără veselie :

— Poate c-o să vin și poate că n-o să vin. Zău că nu știu încă dacă o să am chef.

Gabriel Bagradian era conștient că de răspunsul lui depinde totul, că acum trebuia să-și impună gradul, că autoritatea lui era pentru totdeauna știrbită dacă va da greș și nu va găsi în clipa aceasta tonul potrivit. Toți cei de față ascultau cu încordare. În sufletul cîte unuia începură să pîlpîie tăciunii unei bucurii răutăcioase. Gabriel își confecționase o uniformă dintr-un costum de vînătoare aproape nou al fratelui său Avetis. Îl completase cu jambiere de piele galbenă și o cască tropicală. În timp ce înainta cu pas legănat și parcă bine gîndit spre rus, își puse această cască. Era înalt, iar casca tropicală îl făcea să pară mai înalt cu o jumătate de cap. Se bătu cu cravașa peste jambiere și se apropie atît de mult și de hotărit de Kilikian, încît acesta fu nevoit să facă un mic pas înapoi :

— Ascultă-mă, Sarkis Kilikian, și bagă-ți bine în cap ce-ți spun !

Gabriel Bagradian tăcu vreme de o clipă. Simțea că vocea lui nu era chiar sigură. Inima îi bătea tare. Această emoție era o șansă pe care o dădea adversarului. De aceea așteptă, fără să-și dezlipească privirea de pe fața rusului, pînă ce toată ființa lui se umplu, chiar și în cele mai ascunse unghere, de o energie limpede și rece :

— Eu însumi îți dau dreptul, Kilikian, să faci după cum ți-e cheful. Dar înainte de a mă întoarce cu spatele la tine, trebuie să iei o hotărîre... Ești liber, poți să te duci dracului, nu te oprește nimeni, de oameni de teapa ta ne lipsim bucuroși...

Gabriel se întrerupse, de parcă s-ar fi așteptat ca Sarkis Kilikian să dea imediat urmare îndemnului și să pornească în felul lui tărăgănat și batjocoritor, fără să se mai întoarcă nici măcar o singură dată ca să arunce o privire asupra poporului de pe Damlaïjik. Dar rusul părea că prinsese rădăcini pe locul unde se afla. În strălucirea moartă a ochilor lui reci se rătăci o scînteie de curiozitate. În vocea lui Bagradian se simțea acum o nuanță de părere de rău, plină de răceală :

— Aveam de gînd, Kilikian, ținînd seama că ai fost soldat, să-ți dau un post de comandă care te-ar fi pus în fruntea altora — aș fi făcut-o și pentru faptul că ai

avut de suferit de pe urma turcilor mai mult ca oricare altul de-aici... Dar cum încă nu știi dacă ai să ai sau nu chef pentru asemenea treabă, cum nu ești într-adevăr decît un dezertor înstrăinat de ai săi și laș, cum nu-ți dai seama care-ți este datoria față de poporul tău, iar puțin mai înainte, depunînd jurămintul de credință ai săvîrșit un sperjur, pleacă și să nu te mai prind pe-aici ! N-avem nevoie de un parazit, de un derbedeu nerușinat, care să mănince piinea femeilor și copiilor noștri. Iar dacă ai să îndrăznești vrodată să te arăți aici am să dau ordin să fii împușcat ! Pleacă la ceilalți, la fiarele acelea ! Companiile lor vor sosi curînd aici. Du-te, te așteaptă !

Pentru un om de teapa rusului, n-ar mai fi existat acum decît o singură cale : să se arunce supra acestui domn distins, asupra acestui „capitalist“ și să-l izbească în obraz cu pumnul. Dar Sarkis Kilikian nu se urni din loc. Ochii lui își pierdură liniștea împietrită și cercetară fețele celor dimprejur pentru a găsi aliați. Gabriel Bagradian lăsă să se scurgă cinci secunde, timp în care autoritatea lui crescuse ca purtată pe coama unui val impetuos, pe urmă se răsti la cel din fața lui, pe neașteptate și cu voce tăioasă :

— Văd că te-ai hotărit. Atunci, ia-o din loc ! Piei din ochii mei !

Era ciudat cum aceste sunete, care plesneau ca tot atîtea lovituri de bici, îl transformau pe rus în vechiul deținut care fusese. Își viri capul între umeri și ochii lui pîneau în sus, către adversarul care-l domina necondiționat. De fapt însă inferioritatea lui Kilikian izvora exclusiv din limpezimea cu care mintea sa judeca situația. Era pe deplin conștient că trăia un moment de mediocritate respingătoare, fiindcă nici o acțiune violentă nu poate fi dusă pînă la capăt atunci cînd ura oarbă este domolită de calculul prealabil al urmărilor. Iar Kilikian știa, în acest moment în care se simțea din nou ca un deținut, ce avea de pierdut. Se scurseseră patru luni de cînd trăia pe Musa Dagħ în ascunzișuri sigure. Își făcea rost de cele necesare traiului, cerșind noaptea prin sate. Refugierea poporului pe munte

însemna pentru el o nesferată îmbunătățire a vieții. În schimb, dacă ar fi alungat din tabără, ar dispărea pentru el și ultima posibilitate de a mai găsi cu ce să se hrănească. Acum nu mai putea să se aventureze în vale. În afară de asta, turcii aveau să ocupe foarte curînd și regiunile muntoase înconjurătoare. Și atunci moartea, care pînă acum îl cruțase de atîtea ori în batjocură, va putea să se înfrupte din el. Iar turcii, fără îndoială, îl vor jupui de viu și-i vor ucide, încetul cu încetul, fiecare mădulor în parte. Toate acestea țîșniră prin mintea rusului într-o fracțiune de secundă, și nici mîndria lui, nici ura și nici îndărătnicia nu reușiră să li se împotrivească. Mai încercă o dată să rîdă în felul lui batjocoritor. Dar nu ieși decît un sunet moale, lamentabil, penibil. Gabriel Bagradian nu cedă nici un pas :

— Ei ? Ce mai cauți aici ?

Capul de deținut al lui Sarkis Kilikian, vîrît între umeri, se răsuci într-o parte :

— Vreau să...

— Ce vrei ?

Rusul își ridică pleoapele dezvăluind alți ochi — nu mai erau agatele palide și istovite, ci priviri nesigure de adolescent. Fără voie, Gabriel se gîndi la băiatul de unsprezece ani, care stătea cu cuțitul de bucătărie ridicat în fața mamei sale, ca s-o apere. A durat multă vreme pînă ce Kilikian a reușit să-și smulgă din gîtlej cuvintele care marcau hotărîrea luată și în același timp îi consacrau înfrîngeră :

— Vreau să rămîn !

Gabriel cumpăni dacă nu cumva trebuia să-l îngenuncheze complet, condemnîndu-l ca în fața grupelor de combatanți adunate în careu să-și ceară iertare și să depună un jurămint de credință și mai sever. De la aceasta nu-l opri însă numai compătimirea (imaginea băiatului de unsprezece ani), ci și un instinct izvorît din adîncul ființei sale. Ar fi fost sub demnitatea unui conducător sigur de autoritatea lui să guste din plin victoria asupra unui adversar mai slab și să încarce astfel rîndurile propriului său front cu un dușman

umilit. De aceea, tonul lui tăios, de ofițer căpătă o nuanță binevoitoare :

— Pentru această primă și ultimă oară te iert, Kilikian, și sînt gata să-ți acord o scurtă perioadă de încercare. Dar nu ești vrednic să ți se încredințeze nici cea mai mică răspundere. Ia seama, sîntem cu ochii pe tine ! Stînga-mprejur !

Biruînța lui Gabriel Bagradian era atît de zdrobitoare, încît cel învins salută militărește, ducînd mina la căciula lui din blană de miel, după care se depărtă fără a mai scoate vreun cuvînt. Abia înfringerca dezertorului recalcitrant, de care se temeau cu toții, consacra în fapt autoritatea comandantului suprem. Nurhan-ceaușul și comandantii de grupe luară fără să-și dea seama poziția de drepti. În cîte o privire puteai citi : „Pină la urmă tot iese la iveală cine e născut să poruncească altora“. În afară de Aram Tomazian și de Hapeth Șatakhian, care erau membri ai comisiei pentru apărare, la această scenă penibilă asistase și învățătorul Hrand Oskanian. După obiceiul lui, privea lumea înconjurătoare cu un aer întunecat și cu o superioritate disprețuitoare. În ziua aceea, pe Gabriel Bagradian îl izbi în mod deosebit expresia de pe fața oacheșului învățător. Îndărătul acestei expresii, pătrunse de conștiința propriei valori și negînd totul, părea să se ascundă energie și hotărîre. Chiar așa mic de statură cum era, probabil că Oskanian știa să inspire teamă, și nu numai copiilor. Efectivul bastionului sudic se compunea pe jumătate din dezertori. După cum o dovedise și impertinența lui Kilikian, aveau nevoie de un educator și supraveghetor. Trebuia să li se pună cuțitul în coastă. Bagradian era convins că a găsit acest cuțit în persoana piticului Oskanian cel obsedat de propria-i valoare. În afară de asta, avea acum prilejul să repare jîgnirea ce i se adusese taciturnului prin faptul că Ter Haigasun nu-l numise în nici una dintre comisii și nu-l găsisese apt pentru vreo altă funcție decît cea de a ține lecții cu copiii. Așadar, Bagradian îi oferî întunecatului învățător funcția de comisar al fortificațiilor sudice. Îi arătă că trebuia să aibă grijă

ca pe poziție să domnească o disciplină severă și un serviciu ireproșabil, și mai ales să raporteze de îndată cea mai mică abatere de la regulament. Hrand Oskanian își încreți fruntea îngustă, astfel că sprâncenle lui groase și negre se uniră într-o linie continuă deasupra nasului. Cu un aer majestuos părea să reflecteze dacă această funcție, în parte educativă și în parte represivă, era corespunzătoare înaltei sale valori. În sfârșit, puse următoarea condiție :

— Dacă voi prelua supravegherea bastionului sudic, trebuie să fiu foarte bine înarmat, Bagradian efendi, pentru ca indivizii aceia să vadă că nu e de glumit cu mine.

Mai târziu, învățătorul Oskanian obținut de la maestrul armurier Nurhan-ceaușul să i se dea nu numai o carabină Kara cu cinci magazine de cartușe, dar și un impunător pistol de oblic, precum și un cosor. Așa greu înarmat cum era se duse imediat în Poiana celor trei corturi, unde se apropie cu pas apăsător și plin de importanță de Juliette ca s-o anunțe de noua funcție pe care o primise. Pe Gonzague nu-l învrednici nici măcar cu o privire, pătruns de convingerea fermă că în fața lui, a războinicului, moliful acela cu obrazul neted se va topi în neant.

În această zi, prima pe Musa Dagh, munca la tranșee se desfășură cu o însuflețire uimitoare. Existau șanse mari ca încă înainte de căderea nopții să fie terminate cele mai importante lucrări de fortificații. Munca febrilă isca în oameni manifestări entuziaste, și printre glume și cintece păreau că uitaseră trecutul și viitorul.

În Vilceaua orășenească, starea de spirit se dovedi a fi mult mai puțin încrezătoare. Ter Haigasun și pastorul Aram nu mai pridideau să rezolve, măcar în parte problemele care se iveau din belșug în fiecare clipă. Gabriel Bagradian ridicase încă de la prima întrunire a sfatului conducătorilor problema atât de importantă a proprietății, spre marea nemulțumire a lui Kebussian și a celorlalți muhtari și oameni mai avuți. Acum, acești țărani bogați, care aveau instinctul de proprietate în

sînge, își dădură și ei seama că pe Damlaĵik viața nu se poate desfășura dacă turmele nu erau folosite ca proprietate comună. Conform unei dispoziții precise, în fiecare zi trebuiau tăiate un anumit număr de oi și capre, astfel că era pur și simplu cu neputință să ai în vedere interesele unuia sau altuia dintre proprietarii de turme. De asemenea, orice om cu rațiune își dădea seama că tăierea vitelor de către măcelarii comunelor trebuia să se desfășoare într-un loc anume hotărît în vederea acestui scop și că o delegație a sfatului conducătorilor trebuia să supravegheze zilnic repartizarea cărnii către familii și grupe de combatanți, ca să se evite nedreptățile și să nu se nască nemulțumiri. Și cum una aduce după sine pe cealaltă, pînă la urmă, muhtarii trebuiau să recunoască și avantajele gătitudinii în comun al cărnii. Dar asta nu era totul ! Din obligațiile muhtarilor făcea parte nu numai să recunoască necesitatea acestor măsuri, dar și să le aducă la cunoștința poporului lăudîndu-le cît sînt de bune. Iar acestor proaspăt converțiți nu la venea ușor să fie luptători în primele rînduri ai unei rînduiri ai cărei adversari fuseseră toată viața. În ceea ce privește problema adăposturilor, conflictele puteau fi mai lesne potolite. De altfel, Ter Haigasun susținuse întotdeauna că, în cadrul comunității, relațiile prea severe și netede sînt contrare vieții și mai devreme sau mai tîrziu se întorc împotriva obștii. Credea în următoarea formulă : să te adaptezi treptat și cît mai armonios la noua viață de zi cu zi. De aceea, terenul rezervat adăposturilor fu extins pe cît era cu putință. Începînd chiar de a doua zi, cînd forțele de muncă și uneltele folosite la săparea tranșeelor aveau să devină disponibile, bătrînul Tomazian urma să înceapă construcția colibelor din ramuri împletite după un plan de parcelare întocmit de Aram. Deoarece pe Damlaĵik se aflau aproximativ o mie de familii, se prevăzuse bineînțeles construcția a o mie de locuințe, a căror mărime varia după numărul membrilor familiei respective. Lemn și ramuri pentru împletit se găseau din belșug. Gabriel Bagradian își dăduse încuviințarea

ca o parte a oamenilor din rezervă să înceapă chiar în aceeași zi cu tăierea copacilor pentru colibe.

Erau greutăți mari, dar cea mai mare dintre ele se ivi în legătură cu pâinea și făina. Avînd în vedere necesitatea stringentă de economii, Ter Haigasun rămase neînduplecat în această privință. Tot ceea ce familiile mai posedau în materie de grîu, bulgur¹, porumb, cartofi, precum și tot ce copseseră în cuptoarele lor și căraseră sus pe munte, trebuia predat fără nici o excepție. Din aceste provizii comune fiecare familie urma să primească, dimineața la distribuirea cărnii, cîte o mică rație. Dar nu numai făina fu retrasă consumului liber, ci și sarea, cafeaua, tutunul, orezul, condimentele și în general toate proviziile atît de necesare pe care grupurile de familii le căraseră pe munte cu prețul unor mari eforturi și după o matură chibzuință în ce privește trierea bagajelor. Ceasuri în șir a durat împotrivirea față de această severă măsură. În sfîrșit, Aram Tomazian și muhtarii, după numeroase rugăminți și amenințări, reușiră să-i convingă pe cîtiva dintre cei mai influenți tați de familie care veniră șovăind pînă la locul unde urma să se construiască magazia, cu pâinea și făina lor, cu cafeaua și tutunul, urmînd ca aici bunurile comune să fie sortate, depozitate și trecute într-un registru. Acestor eroi dispuși să se jertfească le urmară alții, și apoi alții, mereu și mereu, cei mai mulți dintre ei mînați de rușine, fiindcă, în tabăra aflată deocamdată în aer liber, proviziile sustrase nu puteau fi ascunse. Sacii cu făină și mălai se îngrămădeau unii lîngă alții. Bătrînul Tomazian primi dispoziția ca a doua zi dimineața, la prima oră, să înceapă construcția unui șopron care să apere de intemperii acest depozit de provizii. Pentru locul pe care se afla depozitul se hotărî imediat un post de pază alcătuit din cinci oameni înarmați. Ter Haigasun alese pentru asta cinci flăcăi din cele mai sărace familii. După ce toate aceste probleme atîrnînd greu în cumpănă fuseseră pentru moment rezolvate, preotul simți că trebuie să îmbărbăteze

¹ Crupe de grîu.

sufletele mîhnite și deprimare ale poporului din tabără. De aceea, nu numai că anunță construirea neîntîrziată a mai multor vetre de lut ars, dar pomeni în fața mulțimii și cuvîntul harisa, care nu întîrzie să exercite o influență liniștitoare.

Harisa este o mîncare națională armenească din timpuri imemorabile. Ca tot ce este străvechi, avîndu-și originea în memoria generațiilor, acest fel de mîncare precum și modul lui de pregătire, este învăluit într-un fel de suflu religios și solemn. De altfel acesta era motivul pentru care pînă și simpla menționare a unui ospăț cu harisă răsplinea un val de încredere în rîndurile poporului mîhnit. Și cu toate acestea era o mîncare destul de simplă care, asemeni tuturor felurilor bucătăriei armenesti, era alcătuită doar din alimente puține și simple, din bucățele de carne de miel, din grăsimi, din zgîrciuri tocate și gorgod — arpacaș de griu cojit cu mijloace rudimentare — toate amestecate la un loc. Dar nu ceea ce intra în compoziția ei era important, ci faptul că harisa era o mîncare festivă, care se gătea în fiecare an în septembrie în cinstea diferitelor munci din săptămînile secerișului, între Gal, sărbătoarea treierii, și Vartavar, culesul viilor. Așadar, în ciuda surghiunului și a refugiului, Ter Haigasun se îngriji ca poporul lui să nu fie lipsit nici pe Damlaik de unul dintre puținele prilejuri de bucurie pe care le avea. Bucuria pricinuită de harisa nu consta însă numai în mîncare, ci mai cu seamă în ritualul care cerea o pregătire destul de îndelungată. În vetrele de lut ars trebuia întreținut în tot cursul nopții un foc potolit, la care amestecul să fiarbă molcom. Pînă dimineața, apa se evapora și în oale nu mai rămînea decît o masă compactă. Și abia acum începea distracția pentru tineret. Cu mult înainte de timpul hotărît, flăcăii și fetele se puneau pe treabă prin case, cu ajutorul bățătoarelor din nuiiele de răchită, dintr-acelea ce se găseau în camera oricărei gospodării. „băteau“ harisa, fiindcă masa compactă trebuia mai întii bine, bine bătută. așa cum se procedează în alte țări cu batogul uscat. Toate acestea nu constituiau însă

decît o parte mică şi neînsemnată a petrecerilor, renumite încă din vechime şi perpetuate pînă astăzi, legate de sărbătoarea de harisa. Şi iată că, graţie promisiunii lui Ter Haigasun, poporul de pe Musa Dagh se pregătea şi acum pentru această sărbătoare, în ciuda tuturor vicisitudinilor. Preotul, om al realităţilor şi psiholog totodată, urmărea astfel mai multe scopuri. Mai întîi : ştia că omul este sortit pieirii dacă n-are măcar perspectiva vreunei bucurii, fie ea cît de neînsemnată. În al doilea rînd : harisa nu este un fel de mîncare pregătit exclusiv din carne, deoarece i se adaugă făină. Ea ajută la economisirea pîinii şi o înlocuieşte pe deplin. În al treilea rînd : harisa nu se strică. Ea poate fi mîncată caldă sau rece şi e foarte săţioasă, constituind astfel cea mai potrivită provizie pe vreme de război. În al patrulea rînd : ţăranul sau meşteşugarul armean nu se simte acasă într-o lume unde nu există o vatră de lut ars. Poate că raţiunea trebuia căutată în aceea că, pe vremuri, vatra de lut ars era altarul hărăzit adorării focului, pricină pentru care poate că şi astăzi în jurul ei se simte prezenţa binefăcătoare a duhurilor ce ocrotesc căminul. Aici în sălbăticie şi cu moartea pîndind din toate părţile, Ter Haigasun socotea că menirea cărcia trebuia să i se consacre cu toată energia este de a sădi în sufletul enoriaşilor săi convingerea : „Sintem acasă“. Acestui scop trebuiau să-i servească, în ciuda tuturor sacrificiilor şi renunţărilor, vetrele de lut şi harisa. Aşa gîndea înţeleptul preot ; şi abia rostise familiarele cuvinte, că un val de mulţumire trecu peste feţele posace, luminîndu-le.

Ter Haigasun, Gabriel şi sfatul conducătorilor nu încercau să se înşele pe ei înşişi, în calculele lor aveau în vedere faptul că tabăra de pe Musa Dagh era ameninţată de nimicire din cele patru puncte cardinale. Mai exista însă o direcţie de unde putea veni primejdia, şi de care nu ţinuseră seamă pînă acum. Şi tocmai din această direcţie s-a năpustit asupra lor, încă înainte de apusul soarelui, o nenorocire care a dus la pierderi de neînlocuit.

Lucrările înaintau cu tot mai mult spor, favorizate și de faptul că soarele era acoperit. El nu-și trimitea razele văratice fierbinți pe sărmanele spinări ale truditorilor, nici unul dintre ei nu trebuia să se ferească de ele. Dar cu toate că soarele părea acoperit, pe cer nu se vedeau nori și nimeni n-ar fi putut spune că s-a mai potolit căldura. Aerul era pătruns de o substanță tulbure și cețoasă, de parcă spațiile cosmice, mîinate de intenții necurate, și-ar fi depus aici reziduurile de culoarea zoaielor ; în locul căldurii nestăvilite, fierbinți, asupra tuturor lucrurilor apăsa greutatea uriașă a zăpușelii. Oglinda mării era perfect netedă. Din cînd în cînd, dinspre apus răbufnea o adiere de foc, care nu reușea să-i cresteze suprafața compactă. Și totuși, în ciuda acestei nemișcări apăsătoare a mării, începînd de la amiază valuri porniră să se izbească de stîncile falezei cu o înverșunare înăbușită dar crescîndă. Oamenii, absorbiți de grijile și munca lor, nu dădeau nici o atenție acestei vremi perfide. De aceea, atacul neașteptat pe care îl dezlănțui cerul fu încununat de un succes deplin. Patru sau cinci răpăituri de furtună se năpustiră asupra muntelui, ca o scurtă declarație de război. Întregul Damlajik, fiecare copac, fiecare tufă de mirt și de rododendron, împietriră într-o așteptare plină de spaimă. Apoi, un tunet înfiorător dădu semnalul de începere. Și, iată, cavalcada iute ca fulgerul și bogată în trăsnete a furtunii de miazăzi își începu șarja ziruitoare, învăluind totul în colbul ei compact și înăbușitor. Scoarțele, cuverturile, paturile, lăzile, pernele, cearceafurile, oalele, cămile, lămpile, tot ce era mai ușor sau mai greu, totul începu să zăngăne și să trosnească, răsturnîndu-se, învîrtejindu-se sau zburînd care încotro. Dar și oamenii începură să strige, să alerge după lucrurile care nu se lăsau prinse, să se izbească între ei, să calce în picioare bunul vecinului. Iar zarva bătăliei era dominată de urletele stridente și plîsetele copiilor mici, care păreau că pătrunseseră semnificația tainică a acestei pedepse cerești trimisă chiar în prima zi. După cîteva clipe, goana nebună după avutul zburător fu curmată de o grindină de asemenea propor-

ții cum acești oameni ai muntelui nu-și aminteau să mai fi apucat vreodată. După ce încercară zadarnic să reziste, mulți se întinseră cu fața în jos pe pământul aburind, oferindu-și spatele loviturilor de bici ce cădeau de sus. Mușcau pământul. Ar fi vrut să piară. Deodată răsună un strigăt: „Munițiile“ ! Din fericire însă Gabriel Bagradian dăduse dispoziția ca lăzile cu cartușe să fie duse în cortul șeicului, iar Nurhan-ceaușul luase măsuri ca praful de pușcă încă neprelucrat să fie ferit de umezeală. Al doilea gând se îndreptă către provizii. Oamenii se năpustiră urlând spre locul unde se afla depozitul. Prea târziu ! Lipiile se prefăcuseră în cocă lipicioasă, pîinile se umflaseră și crăpaseră ca bureții. Din sacii cu făină ieșea fum ca din varstins. Aceste distrugerii constituiau cea mai grea nenorocire. O mare parte a sării se scurgea în pământ. Și au fost unii care și-au amintit de străvechiul blestem, că în ziua Judecății-de-apoi, toată sarea pe care omul a risipit-o din vina lui va trebui s-o adune cu pleoapele. În fața prăpădului, oamenii renunțară să mai lupte. Uzi pînă la pielea biciuită de grindină, se așezară pe pământul noroios, indiferenți față de ploaia ce se năpustea asupra lor în șuvoaie groase ca degetul. Nici măcar femeile nu mai plîngeau și nu se mai văitau. Fiecare se învelea, mut, în propria lui singurătate posacă, ascunzînd în inimă o ciudă inexprimabilă împotriva lui Ter Haigasun și a sfatului conducătorilor, care aveau pe conștiință depozitul de provizii și nefericita dispoziție de a se preda alimentele. În nenorocire, nimic nu alină mai mult inima omenească decît pornirea de a arunca vina pe seama anumitor persoane și a le copleși cu reproșuri, chiar atunci cînd este vorba de o calamitate naturală. Iar poporul cel mînios de pe Damlajik își dădu seama abia mult mai târziu că acea dispoziție dată de Ter Haigasun, de a se preda pîinea și făina, n-avea nici o legătură cu distrugerea acestor alimente, deoarece chiar dacă s-ar fi aflat în proprietatea fiecăruia, tot n-ar fi putut fi salvate. Dar țăranilor li se părea că, pedepsindu-i cu neîndurătoare asprime, cerul se împotriva orîn-

duirii colective și sprijinea proprietatea individuală. Muhtarii convertiți, în frunte cu Thomas Kebussian cel sașiu, trecură imediat de partea cealaltă, amestecându-și mîriiturile în concertul de reproșuri, învinuiri și blesteme ce se revărsa asupra preotului. Ter Haigasun primi aceste inverșunate manifestări de ostilitate stînd cu capul plecat în ploaia ce începea să se potolească, în timp ce sutana i se lipea de trup și apa îi curgea din barbă. Piinea și făina erau iremediabil distruse. Preotul nu găsea răspuns la îngrozitoarea întrebare, de ce nimicise Dumnezeu, în zece minute, munca plină de grija viitorului a unor oameni persecutați fără să aibă vreo vină. Și asta încă înainte de a se sfîrși prima zi petrecută pe Musa Dagħ. Un singur om se împotriva cu o energie plină de prevedere atacului furtunii venite de sus și-și apăraseră piinea, care era ce-i drept o piine spirituală. Primele răfale de vînt îi răpiră imediat bătrînului Krikor cîteva volume. El procedă însă cu înțelepciune, sacrificîndu-le, și se aruncă de-a curmezișul, cu toată greutatea lui peste zidul pe care-l clădise folosind cărțile drept cărămizi, apoi se înclășă de ele cu mîinile și picioarele. În pofida acestei poziții din cale afară de incomode, farmacistul avu destulă prezență de spirit să tragă spre el, pe pipăite, două foi de cort și o pătură, cu ajutorul cărora reuși să ferească de umezeală cea mai mare parte a comorii lui, pînă ce sosi servitorul surd și-l înlocui. Pe urmă, cu demnitatea lui imperturbabilă de mandarin, putu fi văzut pînă la ultima sclipire a crepusculului, căutîndu-și după fiecare tufă și după fiecare piatră cărțile risipite de furtună, pînă le găsi pe toate.

Soarele apunea într-un peisaj multicolor de nori închipuind crestele sfîșiate ale unor munți cerești, care nu mai aminteau prin nimic izbucnirea dinainte. Numai păsările se arătară deosebit de gălăgioase pînă la ultima clipă de lumină, de parcă ar fi vrut să recîștige timpul pierdut. Printre oameni însă domnea o muțenie aproape totală. Bărbați, femei și copii alergau în toate părțile pe jumătate despuiați. Gospodinele în-

tindeau frînghii de cînepă între copaci și atîrnau lucrurile ude leoarcă la uscat. Acum nu voia nimeni să se așeze pe pămîntul gol. Dar încă înainte de a răsa luna, pămîntul însetat al verii fierbinți supsesse în adîncurile lui toată umezeala. Și cu toate acestea, focurile de tabără refuzau deocamdată să ardă cu flacăra vie, fiindcă lemnul și vreascurile erau încă grele de ploaie. Familiile înrudite se adunaseră la un loc, strînse unele într-altele și întorcînd posomorite spatelile celor vecine. Mai tîrziu se culcară pe pămîntul gol, fără rogojini, saltele, cuverturi și perne, care pînă a doua zi seara abia dacă aveau să se usuce. Oamenii parcă formau niște ghemuri încîlcite, fiindcă în nenorocire fiecare trup voia să simtă căldura altuia, fiecare tristețe să știe că o alta este alături. Efectivele primei linii dormiră pe poziții, după ce trebuiseră să scoată apa din tranșeele abia terminate. Gabriel dădu dispoziție ca salteaua și păturile lui să fie transportate la poziția nord unde urma să petreacă noaptea. Deși era frînt de oboseală, luase hotărîrea fermă să împărtășească întocmai viața combatanților, fără nici o deosebire. Pe Juliette n-o văzuse decît vreme de o clipă. Gabriel Bagradian adormi ultimul. Numai sentinelele mai vegheau, cîte două de fiecare tranșee din sectoarele sistemului de apărare. Cam la un ceas înainte de miezul nopții, deasupra crestei zimțate a masivului Amanus trecu o ploaie de stele cu aspect feeric. Șopîrle și șerpi cerești alergau nebunește pe traiectorii sclipitoare, învăluind silueta cenușie și greoaie a uriașului munte într-un nimb auriu și strălucitor. Amețite de oboseală, sentinelele vedeau minunea asta și n-o vedeau. Către dimineață însă ploaia care mai stăruia în frunziș, prima geană a zorilor și ceața cu răsuflare caldă, toate împreună dădură naștere unor norișori de muște roșietice, care coborîră cu lăcomie pe fețele și mîinile celor adormiți. Înțepăturile lor usturau și provocau inflamații neplăcute.

Pastorul Aram Tomazian se afla la un post de observație pe care grupul de cercetași al băieților îl ame-

najase în coroana unui stejar foarte bătrîn. Din acest punct se putea ține lesne sub observație piața bisericii și șoseaua marelui sat Bitias. Pastorul împrumutase binoclul de cîmp de la Bagradian și așa se face că piața, precum și drumul, unde pale de vînt învîrtejeau praful, se distingeau foarte limpede. Comunitatea protestantă a lui Nokhudian era adunată în fața bisericii, gata de plecare. Mulțimea de oameni făcea impresia a fi foarte numeroasă; era probabil că un număr important de frați întru credință trecuseră în taină la grupul lui Nokhudian. Surpriza de a fi găsit depopulate toate satele armenesti, în afară de Bitias, trebuie să fi fost motivul pentru care mudirul și șeful poliției amînaseră plecarea de sîmbătă pînă astăzi, duminică. Saptiehii fugeau încolo și înapoi, agitîndu-și bîtele sau puștile. Nu se putea distinge chiar precis. Un zig-zag îndepărtat de siluete minuscule. Poate că jandarmii au și început să-i izbească pe oameni cu bîtele. Dar nici un sunet de revoltă sau de durere nu răzbătea pînă aici. Depărtarea atenua urgia, transformînd-o într-un tablou însuflețit și mut. Tomazian se pomeni repetîndu-și mereu și mereu, pînă la saturație, că scena pe care o vedea în depărtare, jos, încadrată în limitele circulare ale binoclului, nu face parte din spectacolul unui teatru de păpuși cu care n-are nici o legătură, ci că acolo se desfășura propriul său destin. Aram își spunea mereu că fugise din mulțimea acestor izgoniți, care în norul de praf din vale porneau în clipa aceasta pe drumul morții, numai ca să-și prelungească vreme de cîteva zile existența pămîntească. Aici, sus, în stejar, domnea o atmosferă răcoroasă și plăcută. Simțea pînă în adîncurile lui liniștea binefăcătoare. Realitățile din vale se descompuneau în mișcări miniaturale, care captivau ochiul dar pentru inimă erau mai indiferente decît un vis. Pastorul Tomazian tresări speriat, zguduit de conștiința faptului că s-a făcut vinovat de indiferență. Locul lui era acolo, iar nu aici. Cu ochii minții văzu clădirea misiunii din Maraș. Reverendul C. E. Woodley, examinatorul pe care i-l trimisese Dumnezeu, îi mai punea o dată întrebarea amăgitoare, menită

să-i întindă o cursă : „Oare poți ajuta pe copii, mergînd cu ei la moarte ?“ Și iată că acolo, la Bitias, lăsase pentru a doua oară să treacă prilejul de a mai înscrie o suferință pe răbojul meritelor sale în fața lui Cristos...

A mai durat mult, chinuitor de mult pînă ce coloana lui Harutiun Nokhudian, a fratelui său întru preoție, mai bătrîn și mult mai credincios, se puse în mișcare. De altfel, fără îndoială că mudirul cel pistruiat le acordase deportaților cîteva hațîruri. Destul de mulți măgari de povară tropăiau în coloana ce era urmată chiar de cîteva căruțe ale căror roți fără spițe săreau prin hîrtoapele drumului într-un nor de praf. Și pastorul Aram Tomazian văzu ceea ce văzuse de atîtea ori în ultimele șapte zile de la Zeitun : un vierme omenesc bolnav și indiferent față de moarte, o omidă negricioasă cu antene, peri și piciorușe tremurătoare se tîra zdrobită prin peisajul dezolant, fără să se miște din loc. Gîngania rănită și fără apărare părea că încercă zadarnic să găsească un ascunziș în adîncitura deschisă a văii. Prin mișcări bruște, zvicnite își arunca înainte inelele din față ale corpului, apoi cu eforturi dureroase le trăgea după ele și pe cele din spate. Spărturi adînci se nășteau în felul acesta și adesea omida cea tîritoare se rupea în mai multe părți care, încolțite de călăii lor cu siluete minuscule, se sudau iar de bine de rău, pentru a se rupe din nou în locurile abia cicatrizate. Nu mai era un vierme care se tîrăște, ci zvicnirile luptei cu moartea, ultimele încolăcirii, tracții și zvîrcoliri, în timp ce insectele ce trăiesc pe putreziciuni se și năpusteau asupra rănilor deschise. Apărea aproape ca o minune faptul că între sate și vierme se năștea, puțin cîte puțin, o distanță, chiar dacă acest proces se desfășura cu o încetineală de nesuportat. „Sînt și cîteva femei însărcinate în convoi“, își zise pastorul Aram. Și imediat gîndul îi zbură la Hovsannah și-și simți inima împovărată. Tot felul de semne stăteau mărturie pentru faptul că soției sale îi sosise vremea. Nici o măsură pregătitoare nu fusese luată din timp și nici nu putea fi luată. Primul lui copil avea să vină pe lume în condiții tot atît de primi-

live ca orice pui de sălbăticiune de pe Musa Dagh. Pe lângă acest lucru foarte supărător, pe Tomazian îl chinuia și mai mult o teamă nelămurită, pe care o simțea pentru făptura din pîntecul mamei, teamă pricinuită de păcatul săvîrșit de el. Lăsă din mină binoclul Zeiss și cuprins parcă de amețală, se prinse cu brațele de ramurile cele mai groase ale furcii în mijlocul căreia ședea. După o vreme, cînd își duse din nou binoclul la ochi, tabloul se schimbase intrucîtva. Omida se tira acum prin Azir, satul viermilor de mătase. Dar un grup de saptiehi se desprinsese și mărșăluia în direcția nord-est, spre Kebussije, în timp ce Bitias rămînea la spatele lor. Pastorul Aram trimise imediat de veste la cartierul general. Primejdia trecu repede. Saptiehii nu aveau ca țintă să urce șoseaua nordică a Damlajikului, ci se depărtau spre fundul văii ce urca ușor. Derutați de pastorul Harutiun Nokhudian, porniseră pe o pistă greșită. Domnea liniștea. În piețele și pe ulițele satelor părăsite umblau de colo pînă colo cîteva sute de musulmani. Mohadșiri din nord-vest atrași de mirosul prăzii și haimanale din așezările de cîmpie învecinate. Adunătura de golani părea că încă nu pusese stăpînire pe case. Poate că vreo dispoziție guvernamentală le tăiasa deocamdată pofta. Oamenii ăștia „cumsecade” dădeau tîrcoale caselor ca niște muște leneșe în așteptarea ospățului. Grupul de jandarmi dispăru înainte de Kebussije, într-o vale lăturalnică situată spre răsărit, semn că erau cu totul neinformați. Un licăr de speranță : poate că poporului îi e dat să mai trăiască multe zile de pace, poate că turcii nici nu se vor sinchisi de Musa Dagh.

Pastorul Aram sări jos din postul său de observație. Dinspre rîpele întunecoase din împrejurimi răzbătea ecoul loviturilor de topor ale celor ce doborău copacii. De asemenea, activitatea bătrînului Tomazian, care începuse să ridice colibele în Vilceaua orășenească, se făcea și ea auzită din depărtare. Ținînd seama de faptul că saptiehii porniseră pe un drum greșit, Gabriel Bagradian învoise pentru toată ziua atît pe combatanți cît și pe rezerviști, ca să poată lucra la ridicarea coli-

belor de ramuri împletite. Pastorul simți că sosise și pentru el ceasul acțiunii. Luase o hotărîre dîrză. Chiar dacă nu răspundea celei mai înalte dintre îndatoririle sale, totuși tărîmul mai neînsemnat pe care urma să fie pusă în practică făcea ca examenul să nu fie cîtuși de puțin ușor. Îndoielile și temerile paralizante iscate de conștiința vinii sale trebuiau înlăturate o dată pentru totdeauna. Chiar dacă nu se dovedise vrednic de a face parte dintre sfinții Domnului, putea încă să devină un ostaș al lui Cristos săvîrșind fapte meritorii. Drumul destul de lung pînă în tabără îl străbătu cu pași mari, ca să nu mai întîrzie nici o clipă de la datorie. Acolo domnea o forfotă indescritibilă. Șiruri lungi de măgari treceau tropăind mărunț, încărcăți cu poveri grele din crengi de stejar și fag, și cu ramuri de pin. Cu roabele se aduceau pietre grele trebuincioase temeliei. Ajutoarele bătrînului Tomazian marcau cu lungi benzi de măsurat ulițele și delimitau terenurile pentru fiecare colibă. Ici și colo se și ridica scheletul, deocamdată într-un echilibru cam nestabil, al cîtei unei colibe. Familiile se întreceau între ele să-și termine cît mai degrabă adăposturile. Munceau nu numai bărbații și femeile în toată puterea, ci și copiii și moșnegii. Construcția clădirilor obștești făcuse progrese de-a dreptul uimitoare, mai ales șopronul-spital supravegheat de Bedros Altouni și hambarul cel mare. Iar meșterul Tomazian supraveghea ridicarea barăcii pentru sfatul conducătorilor, construcție care îi ședea la inimă. Ea cuprindea o sală mare și două încăperi laterale, iar din motive de siguranță urma să fie prevăzută cu o ușă care putea fi încuiată dinafară cu ajutorul unui lacăt.

Între timp, Juliette își organiza și ea viața în Poiana celor trei corturi. Gabriel o rugase stăruitor să nu țină seama de nimeni și de nimic, nici măcar de el. Toți ceilalți erau siliți, datorită apartenenței lor la neamul armenesc, să se supună destinului ce le fusese hărăzit, ea însă era o victimă cu totul nevinovată, și prin urmare îndreptățită să ridice orice pretenție care poate

fi îndeplinită măcar pe jumătate. Problema aceasta Gabriel o adusesese în discuție și într-o întrunire a sfatului conducătorilor :

— Chiar și aici, pe Damlajik, soția mea are dreptul să-și trăiască propria ei viață, deosebită de a celorlalți și după cum va crede de cuviință. Căsătoria nu constituie o rudenie de sînge. Noi, ceilalți, sîntem cu toții legați între noi prin sîngele nostru, și prin urmare obligați să ne supunem legilor pe care singuri ni le-am făurit. Ea însă se află în afara acestor legi. E franțuzoică, o străină, vlăstar al unor popoare mai fericite, silită de soartă să îndure împreună cu noi suferințele noastre. De aceea, se va bucura de cea mai mărinimoasă ospitalitate a poporului nostru.

Toți cei care alcătuiau sfatul conducătorilor înțeleseseră îndată apelul lui Bagradian la ospitalitate : cele trei corturi rezervate exclusiv pentru Juliette, stivele înalte de bagaje, bucătăria proprie, gospodăria separată, servitorii, proviziile depozitate aparte, cele două vaci olandeze (cumpărate pe vremuri de Avetis cel tinăr), toate aceste bunuri deosebite formau favoruri care trebuiau explicate oamenilor pe înțelesul lor și cu dibăcie. E drept, Gabriel Bagradian dăduse dispoziția ca partea cea mai mare a laptelui să fie împărțită copiilor din tabără, împreună cu tot ce nu era neapărat necesar bucătăriei de pe lîngă corturi ; totuși aceste înlesniri nu erau altceva decît resturile de la masa stăpînilor. Era destul ca dușmanii, ba chiar și numai oamenii care-l priveau cu oarecare neîncredere, să pună față în față cuvîntările lui Bagradian, în care pledase pentru necesitatea proprietății comune, cu realitatea vieții îmbelșugate din Poiana celor trei corturi, — prin această simplă comparație ar fi putut demonstra cum principiile se băteau cap în cap cu transpunerea în viață. Deși nimeni nu putea să nege că Bagradian nu dormea în cort, ci pe poziție, că primea aceeași mîncare ca toți ceilalți combatanți, că bunurile sale, pe care le pusese la dispoziția obștii, formau una dintre contribuțiile cele mai mari — nu putea fi tăgăduit nici faptul că pentru Juliette răpea comunității o cantitate apreciabilă de

hunii prețioase. În această nepotrivire se afla primejdia unor conflicte. Se pare însă că nici unul dintre conducători nu se gîdea acum la asemenea lucruri. Și cu toate acestea, în urmă cu o oră, Thomas Kebussian, muhtarul din Yoghonoluk, fusese nevoit să îndure din partea nevestei sale o predică foarte amară în legătură cu Poiana celor trei corturi. Se vede că ea, fostă elevă a misionarilor din Maraș, nu e considerată o doamnă, se oțărise primăreasa, fiindcă decăzuse atît de mult pe scara socială, în comparație cu franțuzoaica, încît este obligată să locuiască într-o colibă din ramuri împletite, întocmai ca femeile din poporul de rînd. Iar soțul ei, care este Thomas Kebussian și nu altul, ajunsese oare un biet sărăntoc, astfel încît nu mai există nici o deosebire între el și un cerșetor oarecare de felul lui Dikran sau al lui Mikael, pe cînd deosebirea între el și înfumuratul de Bagradian este pur și simplu nemărginită ? Acest hap conjugal încărcat cu venin a avut ca urmare faptul că Thomas Kebussian folosind cu dibăcie căi ocolite, izbuti ca pentru el și familia lui să nu se construiască o colibă rudimentară din ramuri împletite, ci o cabană spațioasă din bîrne situată în imediata apropiere a altarului. Pentru ca arătoasa construcție să nu trezească invidie, muhtarul hotărî să atîrne deasupra intrării o tăbliță cu inscripția „Primăria“. Mulțumit de această festă pe care reușise s-o joace celorlalți, acum dădu din cap aprobator la apelul lui Bagradian în legătură cu ospitalitatea. Cît privește pe învățătorul Șatakhian cel francofil, acesta se grăbi să profite de prilej pentru a face o declarație animată de cele mai nobile intenții. Pentru poporul de pe Musa Dag, spuse el, însăși prezența doamnei Bagradian, o pariziancă autentică, înseamnă o cinste și totodată un imbold. Fiecare fiu de armean se va întrece să-i facă oaspetelui din frumoasa Franță viața cît se poate mai ușoară și, dacă va fi nevoie, își va vărsa sîngele pentru a o apăra pe madame. După aceste cuvinte ale lui Hopeth Șatakhian, învățătorul Oskanian izbi în podea cu patul carabinei sale Kara — căci nu mai făcea nici un pas neînarmat. Nu era prea limpede dacă în felul acesta

voia să-și exprime încuviințarea față de cele spuse de colegul său sau dezaprobarea față de tonul pompos și beția de cuvinte a discursului. În schimb, Ter Haigasun îl priyi pe Gabriel drept în față, înainte de a coborî ochii cum obișnuia ori de câte ori lua cuvântul :

— Gabriel Bagradian ! Dorim cu toții ca soția dumitale să scape cu viață, în cazul că, mai devreme sau mai târziu, ne vom găsi aici sfârșitul. Deie Domnul ca după aceea, în Franța, să poată spune numai lucruri bune despre noi.

Juliette locuia într-unul dintre corturile de explorator. În al doilea le cazase pe Iskuhi și pe Hovsarınah, care aștepta cu o teamă amestecată cu tristețe să-i vină vremea. În cortul șeicului, care slujea în parte și ca magazie de bagaje și cămară de alimente, fuseseră așezate trei paturi. Într-unul dormea Stephan, al doilea îi aparținea lui Samuel Avakian, care însă, ca adjutant și ofițer de stat-major, își petrecea nopțile întotdeauna în preajma lui Bagradian. Și cum acesta renunțase categoric și pe un ton destul de răstit la orice fel de confort, Juliette puse al treilea pat din cortul șeicului la dispoziția lui Gonzague Maris. Se simțea obligată față de acest tânăr, datorită felului său modest de a fi și atențiilor cu care o înconjura mai ales în ultimele zile de restriște. Lui Gabriel îi salvase viața. De altminteri, era și singurul european aflat aici, pe Damlajik. Erau unele clipe când această afinitate dintre ei, creată prin forța lucrurilor, devenea atât de puternică, încât se priveau unul pe altul ca doi conspiratori, ba chiar ca doi deținuți în aceeași celulă. În timp ce Juliette simțea o înclinație primejdioasă de a-și neglija aspectul exterior, Gonzague era ca și înainte de o eleganță fără cusur. Uneori îl surprindea în fața cortului cum își peria costumul cu o meticulozitate de-a dreptul penibilă, cum își cosea vreun nasture desprins sau își făcea pantofii cu cremă. Ungھیile lui erau curate, mâinile îngrijite, și, spre deosebire de Gabriel, se bărbiera în fiecare dimineată. Niciodată însă aceste preocupări scrupuloase legate de propria persoană nu iscau impresia că ar fi din cale-afară de vanitos. Dimpotrivă, părea mai

degrabă să fie o repulsie activă față de tot ce era lipsit de minuțiozitate și de curățenie. O pată pe haină, un strop de noroi pe pantofi puteau să-l facă nefericit pe Gonzague. Parcă toată făptura lui nu putea să suporte nimic confuz, nimic inconștient și trebuia să treacă totul prin lumina voinței sale și a unei ciudate concepții asupra utilului, acesta fiind singurul mod de a putea trăi. În felul lui de viață, care nu se lăsa înfrînt de împrejurări, Juliette vedea o atitudine exemplară vrednică de o anume admirație. Cu atât mai puțin putea înțelege hotărîrea calmă a lui Gonzague de a împărtăși destinul aducător de moarte al unui popor străin. Una sau două aluzii vagi, care nu excludeau posibilitatea că hotărîrea fusese luată din pricina ei, le socotea ca simple vorbe ale unui tânăr curtenitor. Nici măcar o singură dată Gonzague n-o făcuse să simtă altceva decît respectul profund, lipsit de orice erotism, ce-l datorează un tânăr unei doamne, în care este împiedicat să vadă o femeie, din pricina deosebirilor sociale dintre ei. Deși în timpul zilei Gonzague petrecea ceasuri întregi în apropierea Juliettei, între ei nu se născu niciodată vreo discuție care să depășească temele legate de împrejurări, de realitatea imediată. Despre viața lui dinainte nu știa nici acum aproape nimic. Atenția ciudată și plină de încordare din ochii lui adăpostiți sub sprîncenele îmbinate într-o linie frîntă, părea îndreptată doar asupra clipei de față. Dar tocmai inexistența acestor „înainte“ și „după“ din viața lui Gonzague trezea o curiozitate plină de neliniște în Juliette, cînd îl privea. Într-o zi, cînd Gonzague nu se arătase multe ceasuri în șir, ea încercă să afle cîte ceva de la el :

— Ați început să redactați însemnările cu privire la viața noastră ?

El o privi uimit și aproape cu oarecare ironie :

— Nu fac niciodată însemnări. Singurul talent pe care îl am într-adevăr este memoria mea. În felul acesta nu voi fi nevoit să salvez tot felul de hîrtii mîzgălite și bilețele.

Siguranța tînărului o supără pe Juliette :

— Întrebarea care se pune este dacă veți izbuti să vă salvați capul, împreună cu memoria ce ține de el ?

Gonzague rîse scurt, rîsul acesta era numai un fel de a-și exprima o convingere neclintită :

— Doar nu credeți, doamnă Juliette, că pot fi împiedicat de niște militari turci, sau de orice altceva să părăsesc muntele atunci cînd într-adevăr am să *vreau* s-o fac.

Atît tonul cît și conținutul acestui răspuns nu-i plăcură Juliettei. Energia plină de așteptare, pe care Gonzague o arăta atît de des, îi repugnau. Dar existau și clipe cînd putea să fie foarte descumpănit și copilăros. Atunci era cuprinsă de o compătimire maternă, care-i făcea ei însăși bine.

În apropierea Poienii celor trei corturi, dincolo de pîlcul de fagi, Kristaphor și Missak așezaseră o masă cu bănci împrejur. Colțișorul acesta era atît de fermecător, încît aveai impresia că te găsești pe aleea izolată a unui parc, în orice caz în imediata apropiere a unui centru civilizat; iar nu în vîrfurile unui munte sălbatic. Aici ședea după-amiază Juliette, împreună cu Iskuhi și cu Hovsannah, și-și primea oaspeții. De cele mai multe ori se adunau aceiași oameni ca jos, în vilă. Farmacistul Krikor venea regulat, iar învățătorii cînd le îngăduia serviciul. Hapeth Șatakhian se prezenta fiindcă, după cum spunea chiar el, voia s-o distreze pe madame cu vorbele sale de duh în limba franceză. În schimb, Hrand Oskanian venea acum mai puțin în chip de maestru al artei poetice și de caligraf, ci mai degrabă sub înfățișarea unui războinic ce inspiră teamă. Cu prilejul acestor vizite purta, ce-i drept, redingota lui cenușie de lord cu coadă de rîndunică, dar pe sub ea avea custura înfiptă într-un brîu, din care se mai vedea apărînd și impunătorul pistol de oblic ; nu lăsa nici o clipă pușca din mînă, după cum nu-și scotea nici impresionanta căciulă din blănă de miel. Cu toate acestea continua să aducă daruri, cîte un buchet de orhidee sălbatice sau un desen hașurat cu o meticulozitate de învățător, pe care le trîntea în fața Juliettei de parcă n-ar fi fost decît avansuri neînsemnate pentru

alte daruri, mai singeroase, adevărate trofee de războinic -- de piidă capete de turci sau mâini de dușman retezate. Insistența importună a piticului negricios deveni cu timpul de-a dreptul copleșitoare. Tăcea cu înverșunare, devorînd-o pe Juliette cu priviri pătimașe încărcate de ostilitate. Din păcate, aceste atacuri năvalnice ale tăcerii nu mai aveau nici un haz. Faptul că era înarmat pînă-n dinți făcea să se nască în inima lui Oskanian o pornire cu totul nouă de a se lua la harță. Într-un rînd, de pildă, în timp ce toți cei de față comentau cu mult calm evenimentele zilei și menționau în mod elogiios diferite nume și acțiuni meritoase, omițîndu-l doar pe Oskanian, acesta sări pe neașteptate de la locul lui și-și întoarse obrazul desfigurat de ură spre Gonzague Maris, care răsfoia o colecție de numere vechi ale revistei *Illustration*, împrumutată de la Krikor :

— Domnul a ris de mine, de față cu madame !

Maris închise volumul cu un zgomot sec și-l privi pe furiosul învățător cu o uimire plină de bunăvoință :

— Am ris de una dintre reproducerile de-aici, iar nu de dumneavoastră, deși sinteți într-adevăr în situația de a stîrni rîsul.

Oskanian puse mîna pe pușcă și țipă :

— O să vedem cine are dreptul să rîdă aici ! Eu sînt un conducător, iar domnul nu este decît un parazit tolerat printre noi. Am și eu un cuvînt de spus !

Fără să salute, se întoarse și porni în goană. Krikor avu un gest oșosit, împăciuitor :

— Totdeauna vrea să fie mai mult decît este. Nici o grijă, mine vine din nou.

Profeția farmacistului, care își cunoștea discipolii, se realizează întocmai, iar el însuși, acest Socrate al Yoghonorukului, părea că depășise tragică tulburare a vieții sale contemplative. Începînd chiar cu a doua zi a refugiului pe Musa Dag, se grăbi să-și reia felul de viață dinainte, după cum se cuvine să procedeze un înțelept. Bărbuța de țap de sub fața lui gălbuie și lucioasă zvicnea din nou în ritm uniform, cînd pescuia citate din oceanul fără fund al științei sale, și cînd plantelor,

pietrelor și elementelor le adapta nume și formule bizare. Și totuși, vechea și înverșunata ardore cu care Krikor își împărtășea învățăturile se stinsese, cedind locul unei cumpătări neliniștitoare.

Printre oaspeții de după-amiază ai Juliettei se numărau, alături de domnii mai sus menționați, și nevestele notabililor. Mairik Antaram, doctoreasa, venea ori de câte ori avea vreme, spre deosebire de primăreasa Kebussian care venea mai rar, dar în schimb era totdeauna devorată de o curiozitate nesățioasă. Nevasta lui Kebussian voia să vadă totul și imploră pe Juliette s-o conducă pretutindeni și să-i arate toate amănuntele și tainele pe care le ascundea Poiana celor trei corturi. Întrecîndu-se din belșug în elogi, examină apoi soba de bucătărie, înjghebată de Hovhannes cu multă dibăcie din pietre și cu plite aduse din sat și adaptată pentru a fierbe, a prăji și a coace orice dorea. Primăreasa admiră paturile ușoare și moi din corturi, mobilele pliante, căzile de cauciuc, tacimurile și vesela, stivele de geamantane. Cu cea mai adîncă și mai perseverentă emoție, își viri nasul în lăzile cu provizii, trecu în revistă cutiile cu sardele și conservele, zahărul și săpunul. Juliette nu reușea să scape de această onorabilă doamnă — înzestrată cu ochi ageri de șoarece, a cărei privire pătrundea pînă în colțișoarele cele mai depărtate — decît după ce o ruga să accepte din aceste provizii un mic dar la alegere, un baton de ciocolată sau o conservă. După aceea, mulțumirile și jurămintele de prietenie ale doamnei Kebussian luau proporțiile exagerate ale elogiilor anterioare. Mairik Antaram, dimpotrivă, aducea de fiecare dată cîte un mic dar, un borcan cu miere sau cu șerbet de caise, acel jeleu de culoare brun-roșietică, o delicioasă specialitate a satelor armenesti care se mănincă îndeosebi la gustarea de dimineață. Doamna Altouni îi înmîna aceste daruri pe ascuns :

— Mănincă după ce or să plece toți, djanik, sufletul meu, e bun. Nu trebuie să-ți lipsească nimic la noi...

Dar adesea cînd Mairik Antaram o privea pe Juliette, pe fața ei hotărîtă și de loc compătimitoare era zugrăvită o mare tristețe.

— Ce bine dacă ai fi rămas acolo, la ai tăi, frumoasa mea !

Pe Damlajik, Iskuhi Tomazian stătea mai puțin în tovărășia Juliettei ca în casa din Yoghonoluk. Fata îl rugase pe Ter Haigasun să fie repartizată ca învățătoare suplinitoare la școală, dorință pe care preotul o împlini bucuros. În schimb, Juliette dezaprobase categoric hotărîrea :

— Abia te-ai întremat puțin la noi și acum vrei să preiei o muncă obositoare ? Pentru ce ? În situația în care ne aflăm, are vreun rost ?

Dar Juliette încă nu izbutise să înlăture, în relațiile ei cu Iskuhi, o anumită senzație ciudată. Datorită mărinimiei active pe care i-o arătase din prima clipă, credea că invinsese sfiala încăpățînată și acum părea că trecuse și peste docilitatea servilă îndărătul căreia fata încercase să se ascundă. De cîteva săptămîni, Iskuhi îi dădea anumite semne exterioare de afecțiune. Dimineața cînd se întîlneau și seara cînd se despărțeau, își îmbrățișau și-și săruta prietena mai vîrstnică. Dar Juliette simțea foarte limpede că aceste dovezi de afecțiune erau doar gesturi imitate și convenționale, cam așa cum cineva folosește anumite expresii formale într-o limbă necunoscută, fără să le pătrundă exact înțelesul. Ceea ce era dur în Iskuhi, cristalul cel mai lăuntric, îndepărtat și inaccesibil, nu se topea niciodată. Nu se poate tăgădui faptul că Juliette suferea din pricină că nu reușise să cucerească acest suflet, deoarece fiecare jignire adusă voinței ei avea repercusiuni imediate asupra amorului său propriu. Iar împlinirea cu școala reprezenta de asemenea un fel de înfrîngere pentru ea. Iskuhi petrecea acum multe ore pe zi pe așa-numita colină a școlii, situată destul de departe de Poiana celor trei corturi. Se aflau aici o tablă mare școlară, un abac, o hartă a Imperiului otoman și o cantitate apreciabilă de abecedare și cărți de citire. Oare nu era simbolic pentru acest popor faptul că în ciuda nenorocirii și a refugiului nu uitase să ia cu el materialele didactice pentru copiii lui ? „Pămîntul e mumă copilului cult !“

Mai multe sute de ştrengari, o adevărată armată, şedeau la umbră, pe pietre, sau culcaţi, sau chinciţi la pământ, într-un luminiş de pădure, umplînd atmosfera cu ţipete ascuţite şi ciripit tînesc. Din pricină că toţi învăţătorii erau cea mai mare parte a timpului la posturile lor de pe poziţii sau la serviciul din cadrul taberei, Iskuhi se afla adesea singură, vreme de ceasuri în şir, la cheremul acestei cete de ştrengari neastîmpăraţi. Să menţii ordinea şi să faci linişte printre aceşti sălbatici în vîrstă de la patru la doisprezece ani, era cu totul imposibil. Iskuhi nu avea forţa necesară să se angajeze în asemenea luptă. Şi fiindcă foarte curînd nu mai reuşea să-şi audă propria ei voce, se hotăra să aştepte cu resemnare pînă avea să vină unul dintre învăţătorii mai experimentaţi, de exemplu Oskanian, care să-i potolească puţin pe micii diavoli, vîrînd spaima în ei. Şi învăţătorul apărea şi, cu aerul lui de ostaş neînfricat, păşea cu puşca în mînă prin mulţimea de copii, de parcă după izbucnirea războiului ar fi avut dreptul să împuşte fără nici o judecată pe orice şcolar neastîmpărat. Nuiaua de salcie, pe care avusese grijă s-o adauge la celelalte arme din arsenalul său, şuiera în dreapta şi în stînga, lovînd vinovaţi şi nevinovaţi. O grupă nenorocită de elevi era pedepsită să stea în genunchi pe pietre ascuţite, alta să ţină nişte obiecte oarecare sus, deasupra capului, vreme de minute în şir. Apoi, cu un dispreţ plin de măreţie, Oskanian pleca lăsînd suplinitorul rodul pedagogiei sale milităroase : o linişte mormîntală şi umilă.

Juliette văzu chiar din prima zi că acest efort nu-i făcea de loc bine lui Iskuhi. Culoarea sănătoasă din obraji ei dispăru, faţa parcă se micşorase şi ochii redevinîră tot atît de mari ca atunci cînd se întorsese acasă din infernul deportării. Juliette pledă din nou cu pasiune, încercînd s-o convingă pe fată să renunţe la zelul ei exagerat. Iskuhi o privea fără să înţeleagă. Oare şi-ar putea îngădui în acest ceas greu pentru poporul ei să se sustragă de la îndeplinirea unei datorii atît de neînsemnate ? Dimpotrivă ! Are de gînd să-şi

caute și pentru după-amiază o muncă. Enervată, Juliette se întoarse cu spatele la Iskuhi. Un gând fugitiv îi șopti că nu eforturile cerute de activitatea ei pedagogică o slăbesc pe Iskuhi, ci o tainică suferință sufletească. Dar goni repede acest gând. În definitiv, de ce trebuia să-și facă griji pentru suferințele altora, tocmai ea, care era mai însingurată și mai nefericită decât toți ?

Acum se întâmpla des ca Juliette să stea ziua-n amiaza mare ore în șir întinsă în pat. Îngustimea cor-tului o strivea. Prin crăpăturile draperiei de la ușă pă-trundeau două raze de soare a căror strălucire stri-dentă o chinuia. Nu avea puterea să se scoale și să potrivească draperia. „Am să mă îmbolnăvesc, nădăj-duia ea, Doamne, dacă m-aș îmbolnăvi chiar acum !“ Inima ei bătea repede și amenința s-o ia razna de atâtea dorințe ce nu puteau fi împlinite. Îi era dor de Gabriel, dar nu de Gabriel cel de acum, ci de Ga-briel de la Paris, de bărbatul sensibil, care cu un bun-simț plin de afecțiune o făcea să uite în permanență distanța de netrecut dintre ei. Îi era dor de Gabriel din Avenue Kléber, din locuința luminoasă, când îm-preună cu ea se așeza bine dispus la masă pentru a lua micul dejun. Îi era dor de domnul elegant în ținută de seară, care mergea cu ea la teatru și în restaurantele scăldate în lumină, admirînd-o tot timpul cu discreție, dîndu-i întotdeauna prioritate, de parcă ea reprezenta ceva cu mult deasupra lui și mai prețios decât el, ar-meanul. Universul ei îndepărtat o împresura cu zgomote innăbușite în care intrau claxoanele automobilelor, zăn-gănitul subteran al metroului, sporovăiala melodioasă, sunetele și miresmele prăvăliilor familiare și ale marilor magazine. Își îngropă fața în pernă, de parcă aceasta ar fi fost o părticică unică și minuseulă, singura care i-a mai rămas, a patriei. Se căuta pe sine însăși în mireasma delicată. Voia să rețină cu toate simțurile imaginile familiare. Dar nu reuși. Între pleoapele ei închise își făceau loc pete de soare, într-o continuă rotire. Cercuri multicolore avînd în centrul lor pupile rigide și sfredelitoare — ochi încărcăți de suferințe și reproșuri, care o asaltau din toate părțile. Și iată,

erau ochii armenefști ai lui Gabriel și Stephan, fixați cu insistență asupra ei. Cînd își ridică pleoapele, ochii aceștia se aplecau într-adevăr asupra ei, din fața bărbosă și neîngrijită a unui străin. Îl privi speriată pe Gabriel. În jurul lui se aflau depărtări uriașe, nopți petrecute sub cerul liber și un miros stătut, umed de pămînt. Vocea lui suna grăbită, ca între două treburi care-l chemau urgent în altă parte :

— Ești mulțumită, chérie ? N-ai nevoie de nimic ? Am venit pentru o clipă să te văd.

— Nu-mi lipsește nimic. Îți mulțumesc.

Juliette nu-și lua mina, încă moleșită de somn, din miinile lui. Gabriel șezu o vreme lîngă ea tăcut, de parcă n-ar fi existat nimic despre care să poată vorbi cu Juliette. Pe urmă se ridică. Dar Juliette se sculă și ea, gata de coartă.

— Mă crezi atît de goală sufletește, atît de legată de cele materiale că nu te gîndești decît la nevoile exterioare ?

Gabriel n-o înțelese imediat. Ea însă avu un hohot neașteptat :

— Nu pot trăi în felul acesta...

Cu fața serioasă, Gabriel se apropie iar de ea :

— Înțeleg că nu mai poți trăi în felul acesta, Juliette. Nu poți trăi într-o comunitate ținîndu-te tot timpul departe de ea. Trebuie să ai o activitate oarecare ! Du-te în tabără, încearcă să ajuți, fii umană !

— Nu este comunitatea mea...

— Nici a mea nu este în măsură chiar atît de mare cum crezi tu, Juliette. Aparținem mai puțin lumii *de unde venim* cit celei *către care năzuim* !

— Sau nu năzuim... scînci ea.

După ce plecă Gabriel, Juliette făcu un efort de voință ca să se ridice. Poate că el avea dreptate. Într-adevăr, în felul acesta nu mai putea să continue. O rugă pe Mairik Antaram să-i spună medicului că ar dori să ajute la îngrijirea bolnavilor din șopronul-spital. La luarea acestei hotărîri contribui gîndul că zeci de mii de franțuzoaice făceau acum o muncă asemănătoare în spitalele de răniți. La început, Bedros Altouni

șovăi, dar pe urmă primi ajutorul ce i se oferea. Juliette apăru chiar în aceeași zi, cu șorțul și boneta de rigoare, în șopronul a cărui construcție era încă în curs. Pe Dam-lajik nu se aflau, slavă Domnului, prea mulți bolnavi în stare gravă. Cîteva zăceau scuturați de friguri, înveliți în tot felul de cirpe, pe pături și rogojini încă țepene de pe urma puternicei furtuni ce se abătuse asupra lor. Cei mai mulți dintre ei erau oameni în vîrstă. Respirația le era scurtă și precipitată, de parcă s-ar fi prăbușit aici, complet epuizați, după ce fuseseră hăituiți vreme îndelungată. Pefe cenușii, întunecate, care nu se mai aflau în această lume, ci într-una depărtată. „Nu sînt semenii mei“, simțea Juliette și în acest simțămînt era și puțină compătimire și mult dezgust. Își dădu seama că este sufletește incapabilă de asemenea activitate care implica dragoste de oameni. I se părea că ar fi o renunțare la ea însăși. Dădu dispoziție să se aducă din corturi și să se pună la dispoziția bolnavilor tot așternutul care nu era neapărat necesar.

Pînă la amiază, ziua de 4 august se desfășură întocmai ca toate cele precedente. În zorii zilei, cînd Gabriel cercetă cu binoclul valea, satele se înfățișau atît de liniștite și de pustii încît apărea destul de justificat gîndul că toate se vor rezolva în chip fericit, că foarte curînd va fi încheiată pacea între marile puteri și toată lumea se va putea întoarce acasă în deplină siguranță. Cu inima ușoară și plină de speranță părăsi postul de observație și merse din sector în sector, efectuînd o inspecție inopinată a muncii și serviciului prestat de grupele de combatanți. Mulțumit de cele constatate, se întoarse către amiază la postul său de comandă. Cîteva minute mai tîrziu, din toate părțile sosiră în goană băieți din grupul de observatori. Raportară : pe șoseaua de la Antiohia la Suedja, nori uriași de praf. Soldați mulți, mulți de tot. Patru detașamente. În urma lor, saptichii și o mare mulțime de oameni. Tocmai au trecut de cotitură, intrînd în vale și acum mărșăluiesc prin primul sat, Vakef. Gabriel

Bagradian urcă în mare grabă pînă la cel mai apropiat punct de observație și constată următoarele: pe șoseaua care străbătea satele trecea o companie de infanterie, în coloană de marș și echipament de luptă. Își dădu seama imediat că este vorba de o unitate regulată, deoarece în fruntea ei se afla un căpitan călare, iar întreaga coloană de marș era împărțită în patru plutoane care păreau să înainteze cu pas destul de sigur și de uniform. Așadar, era vorba de trupe instruite, poate chiar cu experiența frontului, trupe aflate în cazarmile din Antakie și aparținind armatei de curînd alcătuită sub îndrumarea lui Djemal Pașa. Mult în spatele companiei veneau cu pas legănat vreo sută de saptiehi, iar golănimea satelor de cîmpie, drojdia Antiohiei, se scurgea prin praful de pe marginea drumului, de ambele părți ale coloanei. Deplasarea acestei forțe armate, cuprinzînd patru sute de puști (inclusiv saptiehii) se defășura pe acest teren deschis cu o nepăsare atît de strigătoare la cer, încît o vreme Gabriel fu înclinat să creadă că detașamentul are altă țintă. Abia după o scurtă oprire, în decursul căreia avu loc o consfătuire a ofițerilor, cînd văzu că întreaga companie lasă în urma ei satul Bitias și se îndreaptă spre nord-vest, în direcția muntelui, deveni limpede pentru el că această expediție militară era în legătură cu populația care fugise din sate. Poate că se găsiseră denunțatori din localitățile învecinate, pe care zgomotul loviturilor de topor și al arborilor doborîți îi făcuse să-și dea seama de situație — sau poate că Harutiun Nokhudian fusese torturat pînă ce dezvăluisese locul de refugiu al compatrioților săi. Oricum ar fi, turcii păreau să presupună că au de dus la îndeplinire o operație polițienească obișnuită, mai lipsită de riscuri chiar decît binecunoscuta vînătoare de dezertori, și că nu este vorba decît de o tabără în aer liber a unor sărmani locuitori de la munte, care trebuie reperată, încercuită și apoi mînată din urmă la vale. Pentru asemenea operație probabil că se simțeau nespus de puternici, și de altfel chiar erau dacă avem în vedere că fiii Armeniei nu aveau decît trei sute de puști de bună cali-

tate, muniții puține și aproape de loc soldați instruiți. Când compania ajunse la Yoghonoluk, Gabriel Bagradian dădu ordin să se treacă la măsurile pentru starea de alarmă de gradul întâi, conform exercițiilor pe care le efectuase zilnic cu grupele de combatanți și cu oamenii din tabără. Mînadirii, toboșarii care aduceau la cunoștința oamenilor dispozițiile, adunară toată populația din Vilceaua orășenească. Grupul de curieri din cohorta tineretului se răspîndi în grabă pe întregul cuprins al podișului înalt ca să transmită ordinele comandanților de sectoare. Cîțiva dintre băieții care îndeplineau misiunea de cercetași se aventurară pînă în vale, ca să supravegheze organizarea și mișcările inamicului. Ter Haigasun, cei șapte muhtari și membrii mai vîrstnici ai sfatului conducătorilor rămaseră, în mijlocul populației din tabără, așa cum fusese dinainte stabilit. Erau cu toții cu sufletul la gură. Pînă și sugarilor li se oprișe gînguritul și scîncetul în gîtlej. Oamenii din rezervă, înarmați cu topoare, tîrnăcoape și cazmale, înconjurau tabăra într-un cerc larg, pentru a fi pregătiți în caz de nevoie. Gabriel stătea împreună cu Nurhan-ceaușul și cu comandanții în subordine. Cazul fusese prevăzut întocmai. Totuși, deoarece era vorba de prima luptă și nici un alt sector al dispozitivului de apărare nu era deocamdată direct amenințat, lăsă pe pozițiile secundare numai efectivele strict necesare și concentră toate grupele de combatanți disponibile în tranșeele din șaua nordică. Sistemul cuprindea patru linii. Mai întâi tranșeea principală care închidea calea spre Damlajik, întinzîndu-se pe înălțimea zimțată de pe partea stîngă a pantei pe care o forma șaua; la cîteva sute de metri în spate, a doua tranșee, de-a lungul unei ondulații a terenului; mai departe, în sectorul frontal al muntelui, tranșeea menită să asigure flancurile, cu ramificații constituind posturi avansate pentru trăgătorii de elită; în sfîrșit, în partea dinspre mare, baricada din stînci calcaroase sfîrtecate, din fericire cu totul ascunsă. În prima tranșee efectivul cuprindea aproximativ două sute de oameni, cele mai bune puști și probabil că și cei mai buni luptători. Comanda oa-

menilor din această tranșee o preluă chiar Bagradian. De altfel, nu repartizase în efectivul de-aici nici pe Sarkis Kilikian și nici alt dezertor. O parte dintre grupele de elită le repartiză, sub comanda lui Nurhan-ceaușul, la baricadele naturale stîncoase. În a doua tranșee se aflau alți două sute de oameni pregătiți să facă față în cazul unei întorsături nefavorabile a luptei. Fiecare combatant primi trei încărcătoare cu cartușe, așadar numai cincisprezece focuri. Bagradian îi sfătui stăruitor pe oameni :

— Nici un glonte irosit ! Chiar dacă lupta va dura trei zile, fiecare trebuie s-o scoată la capăt cu cele trei încărcătoare pe care le-a primit. Faceți economie, altfel sîntem pierduți. Și acum lucrul cel mai important ! Focul se deschide numai la comanda mea ! Trebuie să vă uitați cu toții la mine ! Trebuie să-i lăsăm pe turci, care nu vor ști nimic de prezența noastră, să se apropie pînă la o distanță de zece pași. Pe urmă, țintiți cu calm în capete și trageți cu tot atîta calm ! În ceasul următor vom răzbuna aici, pe Damlajik, crima săvîrșită împotriva poporului nostru, în ceasul următor vom dovedi turcilor că în slăbiciunea noastră le sîntem totuși superiori. Iar acum fiecare dintre voi să se gîndească la faptele înspăimîntătoare pe care le-au săvîrșit împotriva noastră, și la nimic altceva !

În timp ce Gabriel Bagradian vorbea, inima îi bătea atît de tare, încît se temea că bătăile ei se vor face auzite și în cuvintele pe care le rostea, astfel că trebui să se concentreze ca nimeni să nu observe. Nu era numai emoția profundă prin care trece orice combatant înainte de a intra în foc, era conștiința încercării titanice, cu totul și cu totul nebunească, la care se încumeta împreună cu o mînă de oameni, ridicul de puțini, împotriva armatei unei puteri mondiale. În ciuda cuvintelor ațîțătoare, în sîngele său înfierbîntat nu mai trăia acum nici o urmă a urii și setei de răzbunare împotriva turcilor, pe care tocmai le propovăduise combatanților. Era așteptarea cu totul impersonală a unui inamic, care nu mai era turc, nu mai era Enver, Talaat, polițai, mudir, ci doar un adversar în război, un dușman în sine,

pe care îl distrugi fără să-l urăști. Ceea ce se petrecea cu Bagradian, se petrecea însă și cu ceilalți. Când băieții care făceau pe cercetașii apărură pe neașteptate dintre tufe și anunțară, cu gesturi dezordonate, apropierea turcilor, așteptarea deveni atât de încordată, încât aveai impresia că pînă și inimile încetaseră să mai bată. Dar încordarea dispăru, făcînd loc unui calm de gheață, imediat ce se auziră răsunînd tot mai aproape, printre hățișuri, pașii infanteriștilor și ecoul începu să aducă tot felul de zgomote ale unor imprudenți care nu se așteptau de loc la vreo surpriză neplăcută.

Epuizați de efortul cerut de urcuș, și fără să mai păstreze ordinea de marș, soldații turci umplură, încetul cu încetul îndoitura șei. Căpitanul care comanda compania părea într-adevăr ferm convins că nu are de efectuat o operație militară, ci una exclusiv polițienească, altfel fără îndoială că n-ar fi neglijat în asemenea hal cele mai elementare principii de tactică, prescrise pentru o trupă aflată pe un teren controlat de inamic. Fără a trimite patrule, fără a-și asigura flancurile, fără avangardă și ariergardă infanteriștii se adunaseră de-a valma în fundul șei, pălăvrăgînd, rîzînd și fumînd, ca să-și refacă forțele după efortul cerut de urcușul pe munte.

Nurhan-ceaușul se tirî în tranșee pînă la Gabriel Bagradian și încercă să-l convingă, prin șoapte și gesturi precipitate, să-i înconjoare din toate părțile pe turci tăindu-le posibilitatea de retragere. Cu fața încruntată, Gabriel își apăsă mina pe gura lui Nurhan și-l îmbrînci. Căpitanul care comanda compania, un domn gras cu mutră de om pașnic, își scosese căciula de blană împodobită cu semilună și-și ștergea sudoarea ce-i curgea din abundență pe frunte. Tinerii ofițeri comandanți de plutoane se strînseră în jurul lui. Folosindu-se de o mică schiță topografică începură cu toții, destul de puțin milităros, să se certe cu privire la locul unde s-ar putea afla tabăra armenilor. Pentru Bagradian, fiecare clipă însemna o veșnicie trăită intens. Căpitanul, epuizat cum era, nu-și dădu nici măcar osteneala să

se urce pe o stîncă mai înaltă ca să examineze terenul. În sfîrșit, ordonă gornistului să sune încolonarea, și anume de mai multe ori, trezind ecouri puternice, probabil pentru a băga groaza în oasele armenilor din tabără și a-i anunța că sosise ceasul judecății. Cele patru plutoane luară poziție în linie desfășurată pe două eșaloane, întocmai ca în curtea cazarmii. Subofițerii ieșiră din front în pas alergător și dădură ofițerilor raportul, iar ofițerii pășiră cu sabia scoasă în fața căpitanului, ca să dea la rîndul lor raportul. Gabriel își întipări în minte, nu fără oarecare simpatie, fața comandantului de companie. Era o față lată, prietenoasă, cu ochelarii înrămați cu aur așezați drept în mijlocul nasului. Și iată că acum căpitanul își scoase și el sabia și comandă cu o voce subțire și slabă :
— Baioneta la arm' !

Paturile puștilor răsunară, lovite de palmele soldaților. Căpitanul își roti sabia deasupra capului, apoi, arată cu vîrfurile ei spre coasta ducînd spre partea superioară a șeei, unde se aflau pozițiile armenesci :

— Plutonul întii, plutonul doi, în formație de trăgători, după mine !

Ofițerul comandant de pluton cel mai vechi în grad arată cu sabia în direcția opusă și strigă, ca un ecou :

— Plutonul trei, plutonul patru, în formație de trăgători, după mine !

Prin urmare, turcii nici măcar nu erau siguri dacă tabăra refugiaților se afla pe Damlajik sau pe înălțimile nordice ale Musa Dagului. Bărbații armeni stăteau în tranșee pînă la piept. Taluzul din fața șanțului, în îndoiturile căruia erau rezemate țevicele armelor, fusese camuflat, întocmai ca și liniile de vizibilitate create prin tăierea tufelor și plantelor tîritoare care năpădeau coasta. Turcii, care nu bănuiau nimic, urcau în linii largi de trăgători spre regiunea superioară a muntelui. Prima tranșee era atît de bine camuflată, încît n-ar fi fost reperabilă decît dintr-un punct de observație mult mai înalt, punct care nu exista însă, decît poate în vîrfurile celor mai înalți copaci situați pe înălțimea din partea opusă. Gabriel Bagradian își ridică mîna și toți ochii

rămaseră țintiți asupra lui. Turcii înaintau foarte încet prin desișul încâlcit. Căpitanul își aprinsese din nou o țigară. Deodată tresări și se opri în loc. Oare ce putea să însemne acea ridicătură de pământ, de acolo ? Abia după câteva clipe îi țîșni prin minte : o tranșee. Dar acest fapt i se păru atît de neverosimil, încît mai lăsă să treacă un timp înainte de a urla :

— Culcat ! Camuflați-vă !

Prea tirziu. Prima împușcătură pornise chiar mai înainte ca Bagradian să fi lăsat mîna jos. Armenii trăgeau calm și siguri de ei, unul după altul, fără a fi cîtuși de puțin emoționați. Aveau vreme să ochească. Fiecare știa că nu trebuia irosit nici măcar un singur glonte. Căpitanul cel gras cu fața de om cumsecade mai urlă de câteva ori :

— Culcat ! Camuflat !

Pe urmă privi cu nespusă uimire către cer și căzu pe șezut. Ochelarii îi alunecară de pe nas, apoi ofițerul se prăbuși într-o rînă. Pe neașteptate vraja care-i cuprinsese pe soldații turci se risipi. Scoțînd urlete sălbatice, o luară la fugă, gonind pe povîrniș, în josul șei și lăsînd în urma lor numeroși morți și răniți, între care căpitanul, un ofițer comandant de pluton și trei onbașii. Gabriel nu trăsese. Îl cuprinsese deodată o senzație de ușurare, de plutire înaripată. Realitatea din jurul lui părea atît de ireală, cum nu pare decît în intensitatea ei cea mai reală.

Turcilor le trebui vreme foarte îndelungată ca să-și revină. Ofițerii și subofițerii fură nevoiți să depună eforturi susținute pentru a opri goana. Trebuiră să-i țină în loc pe oamenii înspăimîntați lovindu-i cu latul sabiei și cu patul armei. Între timp, cele două plutoane, care nu fuseseră cîtuși de puțin atinse de foc, fură conduse la atac. Dar în loc să găsească mai întîi un unghi de atac eficace, noile linii de infanteriști căutau acoperire în punctele cele mai puțin potrivite, în spatele tufelor și stîncilor, de unde nu puteau prinde în bătaia puștii nici măcar o porțiune cît de mică a tranșeei armenilor. Desișurile și jnepenii primiră fără nici o noimă rezultatele înverșunatelor și asurzitoare-

lor pocnete și pîrîituri, care nu făcură nici o victimă. Numai arareori cîte un glonte şuiera prelung deasupra capetelor celor din tranșee, pierzîndu-se undeva în spate. Gabriel Bagradian transmise în lungul tranșeei, din om în om, următorul ordin :

— Nu trageți ! Căutați acoperire eficace ! Așteptați pînă se vor apropia din nou !

În același timp trimise un mesaj către cei din pozițiile laterale : „Cine va îndrăzni să tragă sau măcar să-și arate fața, va fi socotit trădător și tratat ca atare. Nici un turc nu trebuie să bănuiască măcar amplasarea centurii de apărare.“ Așa se face că pe coasta șei armenești domnea aceeași liniște de mormînt ca înainte. S-ar fi zis că apărătorii poziției fuseseră uciși pînă la unul de focul turbat al turcilor. După ce cu înverșunare își irosi vreme de un ceas munițiile, compania încercă un nou atac, de o îndrăzneală aproape nebunească, în patru valuri succesive. Armenii, cu o precizie mult mai mare decît prima oară, lăsară din nou valurile să se apropie, după care semănară moartea în rîndurile turcilor, o moarte mai singeroasă și mai înspăimîntătoare ca înainte. Acum, gradații nu mai reușeau să oprească mulțimea celor care fugeau. Într-o clipă, șaua se goli pînă la ultimul om. Numai vaietele răniților se ridicau din hățișuri. Cîțiva dintre armeni se și pregăteau să se cațere din tranșee. Bagradian se răsti la ei că nimeni nu primise ordinul să-și părăsească postul. După o vreme, cîțiva sanitari turci cu brancarde îndrăzniră să iasă dintre copaci și începură să agite un steag cu semilună roșie. Gabriel Bagradian îl trimise pe Nurhan-ceaușul, care înaintă cîțiva pași în întîmpinarea lor. Apoi, le făcu semn că se pot apropia și strigă către ei :

— Puteți lua cu voi morții și răniții. Puștile, muniția, ranițele, cartușierele, sacii de merinde, uniforme și cizmele rămîn aici !

După aceea, sanitarii fură obligați, sub amenințarea puștilor ațintite asupra lor, să dezbrace morții și răniții pînă la rufăria de corp și să strîngă, supuși, obiectele cerute în grămezi. Apoi, după ce dispărură

cu victimele atacului — a durat destul de mult, fiindcă au trebuit să facă mai multe drumuri — toți luptătorii din tranșee, inclusiv Nurhan-ceaușul, fură de părere că atacul fusese complet respins și că nu era de așteptat un alt atac. Gabriel Bagradian nu-și plecă urechea către aceste voci ademenitoare, ci îi ordonă lui Avakian să-i trimită în cercetare pe cei mai buni băieți din grupul de cercetași și să cheme în fața lui o parte a grupului de curieri. Acest din urmă grup primi dispoziția să adune în mare grabă puștile, ranilele, cartușierele și uniformele cucerite de la inamic și să le depoziteze în spatele liniei de apărare. Dintre cercetași alese patru mai isteți. Le ordonă să urmărească de aproape compania și să-i supravegheze mișcările. Încă înainte ca grupul de curieri să fi sfârșit cu adunarea prăzii, Haik, un băiat care părea doar cu puțin mai în vîrstă ca Stephan, se și întoarse raportînd că o parte dintre turci a început urcușul muntelui într-o zonă mai îndepărtată, spre nord, unde n-aveau ce să caute.

Nu putea fi vorba decît de o încercare de învăluire dinspre zona ce dădea spre mare. De acest lucru nu numai Gabriel Bagradian își dădu limpede seama de îndată ce primi raportul, ci și Nurhan-ceaușul și alții. Drept urmare, Gabriel trecu comanda celui mai destoinic dintre comandanții de grupă și părăsi împreună cu Nurhan tranșeea. Se cățără pînă la oamenii, nerăbdători de a primi și ei botezul focului, aflați pe pozițiile din spatele baricadelor stîncoase. Copiii muntelui cunoșteau fiecare stîncă, fiecare ridicătură, fiecare văgăună, fiecare tufiș, fiecare agavă de pe Musa Dagħ — acest masiv calcaros pustiu și ros de vreme, care în partea lui inferioară se prăbușea adînc în mare, uneori numai în abrupt, alteori în trepte, adesea de la o înălțime de două sute sau trei sute de metri. Această cunoaștere a muntelui constituia un avantaj de neprețuit față de orice unitate militară care nu se putea orienta pe acest teren, oricît de puternică ar fi fost ea din orice punct de vedere. Gabriel lăsă în seama acestor locuitori ai muntelui să se răspîndească

după cum vor crede de cuviință prin văgăune și pe după stincile masive, așa fel încît legătura să poată fi menținută în permanență și nici unul să nu nimerească în linia de foc a altuia. Problema care se punea era aceeași ca înainte : invizibilitate desăvîrșită și liniște mormintală, pentru a tenta inamicul să înainteze și a-l atrage la pierzanie. Dar inamicul deschise acum ochii. Forța lui principală și-o deplasa încet spre înălțimile aflate față în față cu șaua, iar în clipa cînd ajunse în marginea pădurii, bine adăpostit în spatele copacilor, deschise un foc grăbit și totuși cam înfricoșat asupra tranșeei principale, foc la care ocupanții acesteia nu reacționară în nici un fel, întocmai ca mai înainte. Între timp, în regiunea presărată cu stînci apăru o patrulă, anunțată din vreme de cercetași, formată din patru oameni care înaintau cu cea mai mare prudență. Sărea în ochi faptul că nu erau oameni de munte, ci locuitori din cîmpie. Mișcîndu-se cu stîngăcie pe solul presărat cu stînci, înaintau sărînd de la un punct adăpostit la altul. Cercetau terenul cu prudență, se uitau în fiecare văgăună, după fiecare colț de stîncă. Cu inima plină de bucurie, armenii își dădură seama că erau saptiehi. Soldații erau niște străini. Dar ce erau saptiehii, știa fiecare. Iată că venise vremea să se plătească o poliță acestor josnice animale de pradă ale militarismului, acestor lași bestiali, care erau foarte viteji cu femeile bătrîne, dar tremurau în fața bărbaților pînă nu apucau să-i dezarmeze de trei ori. Gabriel văzu în ochii cîte unuia dintre oamenii lui sclipind o luminiță de patimă amețitoare. Onbașul care-î comanda pe saptiehi probabil că ajunsese la concluzia că depășise în flanc linia tranșeei și pătrunsese în spatele armenilor. În cea mai deplină tăcere trimise un om înapoi, care începu să agite un steag roșu de semnalizare. Mai dură destul de mult pînă ce grupa de împresurare sosi și ea, șovăitoare, înaintînd cu pas împiedicat și parcă pregătită în orice clipă s-o ia înapoi, dînd impresia că nu pășește pe piatră aspră calcaroasă, ci în apă clocotită. Efectivul acestei grupe era alcătuit jumătate din infanteriști și jumătate din

saptiehi. Împărțită în grupuri mici, mînată din urmă de doi ofițeri, ajunse la locul pînă unde onbașii cercetase regiunea. Aici focul armenilor îi cuprinse într-o clipă și din toate părțile, deoarece numai puțini reușiseră să găsească acoperire. Se născu o învălmășeală de nedescris. Uitară pînă și puștile pe care le aveau la ei. Turcul, și mai ales cel originar din Anatolia, este renumit ca bun soldat. Acest atac însă venea din neant. Nici cei curajoși nu știau cum să se apere. În clipa cînd vaietele și urlatele de durere începură să sfișie văzduhul, armenii năvăliră de după stînci și din ascunzișuri. În frunte cu Nurhan-ceaușul creară imediat o breșă între infanteriști și saptiehi. Dintre aceștia din urmă, o mare parte fu înghesuită în pereții abrupti. Saptiehii se cățarau pe stîncile nemiloase, se lipeau neputincioși de pietre, țintă ușoară pentru gloanțe, sau rămîneau atîrnați cu disperare de tufele cu spini ascuțiți și dureroși. Mai mulți dintre ei alunecară, începură să se rostogolească tot mai repede și se ridicară în aer ca niște mingi izbite de pămînt, înainte de a se prăbuși cu viteză amețitoare în adîncurile mării. Nucleul trupei turcești încercă să scape pe drumul cel mai scurt din această îngrămădire haotică de stînci ucigăse, și sărea, împiedicîndu-se și împleticindu-se, încercînd să scape cu fuga către partea de mijloc a șei, urmărit de luptătorii familiarizați cu muntele. Aceștia nu mai erau pe deplin conștienți de actele lor. În timp ce-i fugăreau pe turci, din gîtlejurile lor ieșeau sunete guturale, nearticulate, incoerente. Gabriel Bagradian își pierduse și el mai de mult luciditatea cuvenită unui comandant, era zguduit de o beție necunoscută, înlăuntrul lui răsuna o muzică smintită, primitivă, născută din somnul milenar al singelui său. Și din pieptul lui răzbăteau acele sunete scurte, guturale, ale unei limbi sălbatice, care, dacă ar fi fost pe deplin conștient, l-ar fi umplut de groază. Universul deveni acum de o sută de ori mai lipsit de gravitație ca înainte. Nu mai era nimic, era mai puțin decît freamătul subțire al unei libelule. Era un dans săltăreț și purpuriu, și nu cerea nici un efort dansatorului.

Dar nu numai Gabriel, ci și pastorul Aram Tomazian, care se afla printre luptătorii de pe baricadele stîncoase, fusese contaminat de această demență. Ca un cavaler cruciat agita în aer un crucifix și urla :

— Cristos, Cristos !

Cavalerul lui Cristos care scotea acest strigăt de luptă aproape că nu mai avea însă vreo legătură strinsă cu cel ce se jertfise pentru mintuirea oamenilor și după a cărui *Evanghelie* pastorul Aram obișnuia să-și măsoare faptele. În mod foarte ciudat, strigătul lui Aram îl trezi pe Gabriel Bagradian din starea lui de inconștiență. Începu să urmărească lupta într-un fel obiectiv, nu în calitate de comandant, ba chiar ca un om din afară, care n-are nici o legătură cu cele ce se petreceau aici. O dată cu zvonul de luptă din regiunea presărată cu stînci, linia de pușcași turci aflată la liziera pădurii de pe înălțimea din partea opusă primi comanda să treacă la un atac frontal. Rîndurile de trăgători se năpustiră înainte, traseră în gol, se aruncară la pămînt, traseră, se ridicară, străbătură în pas alergător o anumită distanță, se aruncară iar la pămînt. Era tocmai momentul în care grupa de învăluire, decimată de armeni, ieșea în debandadă dintre stînci. De aceea focul urmăritorilor nimeri în flancul liniei de pușcași care atacau. Fără să facă uz de armă, Gabriel Bagradian stătea în picioare pe o stîncă înaltă. Văzu cum unul dintre locotenenții turci opri din goana sa dezordonată un grup, pentru a constitui cu el nucleul unei rezistențe. Și iată că grupul se și aruncă la pămînt și deschise focul. Dar dintr-o săritură Nurhan-ceaușul fu lingă ofițer și-l doborî cu patul armei. Turcii își aruncară puștile de parcă s-ar fi aflat față în față cu diavolul. Ce-i drept, militarul care slujise vreme îndelungată cam așa și arăta. Dovedea ce discipol deosebit de înzestrat pierduse în el infanteria turcească. Obrajii lui erau roșii ca singele. Mustata lungă, sură, cu vîrfuri ascuțite, se zbirlise. Din gîtlej nu-i mai ieșea nici măcar sunetul acela cirîit, răgușit, de adineauri. Gîndul că ar trebui să se adăpostească, pentru a nu fi lovit de glonț, părea că nici măcar nu-i trece prin

mințe. Din cînd în cînd se oprea, ducea goarna la gură și-i smulgea dintr-o suflare cîteva sunete sacadate, care în sălbăticia lor nu întîrziiau să-și facă efectul atît asupra prietenilor, cît și a dușmanilor. Cînd Bagradian văzu că turcii încearcă să efectueze o manevră de întoarcere a frontului înspre partea presărată cu stînci, își agită pușca deasupra capului, dînd astfel oamenilor din tranșeea principală semnul să pornească la asalt. Grupele de cîte zece oameni, pe care comandanții lor abia mai reușiseră să le țină în loc, se avîntară cu urlete și împrôșcară noua linie turcească cu o grindină de gloanțe, fără să se mai arunce la pămînt și fără să mai țină seama de necesitatea economiei de muniții. În felul acesta, compania nimerise între cele două fălci ale unui clește fără putință de scăpare. Dacă ar fi avut mai multă experiență și mai multă prezență de spirit, Bagradian ar fi putut să-i nimicească pe toți sau să-i ia prizonieri. Așa însă turcii reușiră totuși să scape, într-o goană nebună, deși cele două grupe armenesti care asigurau flancurile le barară drumul și apoi deschiseră focul în urma lor. Fuga turcilor, care coborau panta într-o viteză nebunească, nu se opri nici măcar la poalele Damlaĵikului, ci abia în piața bisericii din Bitias, unde reușiră în sfîrșit să se adune.

Nouă soldați, șapte saptiehi și un ofițer tînăr căzuseră în mîinile apărătorilor. Aceștia din urmă se pregăteau acum cu cel mai mare calm pentru o treabă pe care o socoteau ca pe ceva de la sine înțeles, anume să dovedească prizonierilor în amănunțime ce înseamnă să mori în stilul unui masacru armenesc. Pe doi dintre saptiehi Gabriel Bagradian nu mai reuși să-i salveze, dar pe ceilalți prizonieri îi scăpă, ajutat de pastorul Aram Tomazian și de cîțiva oameni mai vîrstnici, care îi apărară pe captivi cu propriile lor trupuri, în timp ce Nurhan-ceaușul și majoritatea zdrobitoare a combatanților nu aveau nici o înțelegere pentru asemenea mărinimie față de asasinii a sute de mii de armeni. Bagradian izbuti numai cu mare greutate să-i facă pe dezamăgiții din grupele de combatanți să înțeleagă punctul lui de vedere dictat de înțelepciune :

— Nu câștigăm nimic dacă-i ucidem și nu câștigăm nimic nici dacă-i reținem ca ostatici. Ai lor îi vor sacrifica fără să clipească măcar, iar noi am fi nevoiți să le dăm de mâncare. Dar vom câștiga ceva, dacă le încredințăm un mesaj pe care să-l ducă la Antakie. Se întoarce spre locotenentul care era livid la față și abia se mai putea ține pe picioare :

— Ați văzut cât de lesne am reușit să terminăm cu voi. Și chiar dacă trimiteți nu companii, ci regimente, pentru noi totuna e. Pentru că avem destui luptători. Privește în sus, soarele nici n-a apus încă, și dacă aș fi vrut într-adevăr, atunci nici unul dintre oamenii voștri n-ar mai fi în viață. Raportează aceasta comandantului tău din Antakie și spune-i că ne-am purtat mărinimos cu voi, deși n-o meritați. Spune-i în numele meu să-și păstreze companiile și regimentele pentru a le putea folosi în războiul cu dușmanii Imperiului, nu într-un război cu cetățenii pașnici ai Imperiului. Vrem să trăim aici, sus, în liniște, și nimic altceva ! Pe viitor lăsați-ne în pace, dacă nu vreți să mai treceți și prin alte experiențe asemănătoare !

Tonul cam umflat al cuvintelor lui Bagradian, siguranța de sine care răzbătea din amenințarea lui, spaima jalnică de care erau cuprinși prizonierii — toate acestea avură darul să potolească înverșunarea ucigașă a grupelor de combatanți. Îi siliră pe turci să predea nu numai armele, cizmele și uniforme, ci să se dezbrace pînă la piele. În această stare rușinoasă trebuiră să-și care și morții și răniții din cea de-a doua luptă pe cărarea ce cobora de pe Damlajik. Captura acestei zile era foarte bogată : nouăzeci și trei de puști Mauser, multă muniție, baionete. Dintre cele cincizeci și șase de grupe de combatanți înarmate parțial, zece au putut fi acum complet echipate de luptă. Era cel mai mare succes din punctul de vedere al organizării interioare. Iar acest succes fusese obținut fără nici o victimă, deoarece printre armeni nu erau decît șase răniți, între care nici unul grav.

Nu este cîtuși de puțin de mirare că această victorie categorică a fost apreciată de către combatanți și de

populația din tabără cu mult peste valoarea ei reală. Niște bieți țărani alungați din gospodăriile lor, aciuiți pe podișul înalt al Damlajikului în adăposturi primitive și cu hrană insuficientă, slab înarmați și pătrunși de conștiința morții apropiate, respinseseră și aproape nimiciseră o companie pe picior de război, prin urmare câteva sute de infanteriști turci, tineri instruiți vreme de luni de zile, prevăzuți cu echipament modern. Nici măcar patru ceasuri nu durase această bătălie singeroasă dar ușoară. Datorită unui plan întocmit cu grijă și unor excelente construcții defensive, totul se petrecuse cât ai bate din palme și fără pierderi demne de amintit. În ciuda forței apreciabile a atacanților, numai o parte a primei linii participase la luptă, în timp ce partea cea mai mare fusese cruțată, iar efectivul liniei a doua, de rezervă, nici măcar nu trebuise să intre în stare de alarmă. Oare aceste realități, la care nu îndrăzniseră nici să viseze, nu constituiau o dovadă limpede ca lumina zilei că situația celor șapte comune era strălucită, că armata de pe Damlajik, care reușise să trimită la dracu o companie întreagă fără să sufere pierderi, va putea rezista și în fața a patru companii? Iar în aceste condiții chiar și cei mai înrăiți dintre pesimiști erau nevoiți să-și pună întrebarea, de unde vor putea statele-majore ale unităților de rezervați să facă rost de batalioane și regimente suplimentare pentru Damlajik, când Djemal Pașa avea nevoie de fiecare pușcă pentru Armata a patra, care și așa era descompletată. Dacă pînă și pesimiștii se îndeletniceau cu asemenea gânduri, pentru optimiști era aproape de la sine înțeles că, în urma amplei lecții pe care o primiseră, turcii nu vor mai repeta atacul și că, măcar pentru o anumită perioadă de aci înainte, viața neamului armenesc de pe Musa Dagh era salvată.

Dar în aceste ceasuri încununate de laurii gloriei, numai „capetele politice” își făceau gânduri cu privire la viitor. Marea masă fu cuprinsă de o beție de nedescris. Cînd sosiră curierii din cohorta tineretului, cu sufletul la gură ca alergătorul de la Marathon, aducînd vestea victoriei, Ter Haigasun îi adună în jurul lui pe

multari, pe preoți și pe acei învățători care nu se aflau printre combatanți și porni cu ei, în fruntea întregului popor, către cîmpul de bătălie. Între timp, Gabriel Bagradian, împreună cu Nurhan-ceaușul, Avakian și comandantii de grupă, elaborase instrucțiunile pentru serviciul din cursul nopții. Toate grupele de combatanți care luaseră parte la luptă au fost schimbate cu oameni din tranșeea a doua. Li se dădu o permisie de douăzeci și patru de ore, pe care s-o petreacă printre ai lor, în Vilceaua orășenească. Dar Nurhan-ceaușul nu îngădui ca trupele victorioase să se întoarcă în tabără „ca o turmă de porci de țivili“. Neîndurător față de oboseala oamenilor, îi puse să formeze un front lung, alcătui rîndurile conform regulamentului și organizeze astfel o impunătoare coloană de marș, care la apusul soarelui porni către Vilceaua orășenească, în răpăit de tobe și în sunetele sălbătice ale goarnei sale. Dar la jumătatea drumului, cînd războinicii din tranșee se întâlneau cu necombatanții din tabără, nici măcar îndirjitul major de modă veche nu reuși să împiedice ca această frumoasă ordine militară să se transforme într-o învălmășeală totală. În această clipă, Gabriel își simți întreaga ființă cuprinsă de o ciudată destindere. Avea impresia că, de fapt, în el sălășluiau trei Bagradieni, mai întii Bagradian cel vechi și familiar, apoi un Bagradian mai nou, care se îndeletnicea ca un răufăcător cu treburi înfiorătoare ce nu i se potriveau cituși de puțin și un al treilea Bagradian, cel propriu-zis, cel autentic. Dar acesta din urmă, lipsit de trup și lipsit de patrie, oscila între ceilalți doi. Era atît de amețit, acest Bagradian autentic, încît nici nu putea să înțeleagă cuvintele pe care i le adresa Ter Haigasun :

— Nu numai curajul oamenilor noștri... Planul dumneavoastră de apărare... De cîteva săptămîni... O activitate desfășurată cu iscusință... Căreia îi sintem datori recunoștință... Disciplina severă ne va ajuta ca și de acum înainte... Să merităm îndurarea cerului...

Gabriel Bagradian se simțea în centrul unui eveniment de mari proporții. Nu era de loc o manifestare de

bucurie fără friu, care clocotea în jurul lui, nu erau nici suspine izvorite din mii de piepturi, ci o bizară împletire între amîndouă, ceva dulce-sărat, tișnind tumultos din adîncimi cutremurătoare. O mie de trupuri se înghesuiau pentru a fi cît mai aproape de el, doritoare să se lipească de al lui. Fete de femei întinse cu gingășie către el. Frunți de fete tinere, aplecate. Toate femeile își pusese răsalbele de monezi, care clin-căneau și zuruiau. Mîini și iarăși mîini care încercau s-o apuce pe a lui, și buze care o atingeau. Era ca o oboseală suprapămîntească, o sleire totală. Un zumzet de voci omeneste într-o încălceală de nedescurcat dădea glas mulțumirilor prin sute de formule de binecuvîntare: nu numai că și-a condus poporul din Țara Surghiunului, dar l-a salvat și de la moartea în deșert. Iar acum el dădea poporului o speranță nemăsurată, ba chiar certitudinea că va supraviețui.

O consacrare, concisă, într-o manieră caracteristic mitologică. Așa trebuie să se fi petrecut lucrurile în epocile îndepărtate înecate în negura vremurilor, cînd o gîntă își alegea regele, și anume nu pe războinicul cel mai puternic și mai dur, ci pe cel care avea strămoși ale căror nume erau evocatoare de amintiri, pe unul deasupra lor, pe care nu-l simțeai aproape nici cînd te apropiai de el, pe unul în parte înstrăinat de ai săi, aflat în afară, chiar cînd se găsea în mijlocul lor, pe unul care nu putea fi înțeles, mărînimos în asprimea lui și aspru în mărînimie. Gabriel însă nu încerca nici un fel de bucurie, ci numai senzația unui vis neplăcut. Nu-și dădea seama a fi săvîrșit fapte deosebit de merituose. Oricare dintre ceilalți combatanți, care aveau experiența războiului, ar fi organizat în același fel sistemul de apărare de pe Damlaĵik. Nu iscusința, ci conformația naturală a terenului dusesese la biruință. Capetele cărunte ale muhtarilor se legănau prin fața lui. Acești țărani îndărătnici, care se arătaseră întotdeauna neîncrezători față de el, cel venit din străinătate, încercau și ei să-i apuce mina, ca s-o sărute așa cum săruți mina unui părinte. Gestul acesta, al sărutării mîinii, îl scîrbea. Mina lui dreaptă ducea o luptă deznădăjduită.

Ar fi preferat s-o vire în buzunar. Incet, încercă să-și facă loc prin mulțimea deasă. Avea numai o singură dorință, dar ea se manifesta cu o forță aproape de nesuportat : să se bărbierească, să se spele, să-și curețe trupul, minute în șir, din cap pînă-n picioare, și apoi să simtă atingerea pijamalei ușoare, mătăsoase ! Dar masa de oameni din jurul lui îl strîngea mereu și mereu în mijlocul ei. Mereu și mereu trebuia să îndure să i se sărute mîna, să i se mulțumească. Ochii lui căutau ajutor, un obraz care să-i vină în întîmpinare. În sfîrșit, o descoperi pe Iskuhi. Ea fusese de la început în preajmă, dar se ținuse mereu în spatele lui. Acum, Gabriel întinse brațul spre ea, de parcă trupul firav al fetei ar putea să-l susțină. Iskuhi văzu că e palid ca un mort și atunci îl strînse convulsiv, cu mîna dreaptă, pe sub braț, de parcă ar fi simțit că are nevoie să fie susținut.

— Juliette așteaptă, a pregătit totul, îi șopti ea.

Simțurile lui nu percepeau vorbele, ci atingerea ei. Iskuhi mergea lîngă el cum mergea călăuza lîngă un orb. Pe neașteptate îl cuprinse uimirea că sîngele acela mult și morții aceia mulți nu făcuseră astăzi nici o impresie asupra lui.

În cort, Gabriel se spală îndelung și cu grijă, după ce unul dintre frizerii din sat îl bărbieri. Juliette îl servea. Îi încălzise apa în cazan, o vărsase în cada de cauciuc, pusese prosopul plușat la îndemîină și dintre pijamale o pregătise pe cea despre care știa că Gabriel o preferă între toate. În timp ce el se ștergea, Juliette rămase afară, în fața cortului. În lunga lor căsnicie, nici unul dintre ei nu pierduse vreodată, pînă la un punct, un anumit simț al pudorii. Baia lui Gabriel dură foarte multă vreme. Își frecă pielea cu o perie aspră, pînă se roși de tot. Pe măsură ce se deda cu rîvnă tot mai mare acestei îndeletniciri, cu cît devenea mai nerăbdător să șteargă de pe piele orice urmă a zilei de astăzi, cu atît mai puțin reușea să se regăsească. Chiar și în minunata curățenie a trupului său, de care se bucură foarte curînd, nu mai reușea să străbată „omul abstract“ ce fusese cînd sosise la Yohonoluk. În

oghlinda flancată de luminări a Juliettei își vedea propria-i față, atît de familiară. Și totuși, în sufletul lui se răsturnase ceva și nu putea să-și dea seama ce era.

De afară, Juliette spuse încet, rugătoare :

— Ai terminat, Gabriel ? Pot să intru ?

Și veni, ascultătoare, cum n-o văzuse încă niciodată, fără mîndria ei obișnuită, veni umilă, și totuși în spatele acestei umilințe se simțea că începe să stea din nou la pîndă :

— Trebuie să scoatem apa din cort, spuse ea plină de zel, fără să cheme pe cineva din personalul de serviciu.

Tîrîră împreună cada de cauciuc în spatele cortului și o goliră. Gabriel simțea la Juliette o solicitudine sfioasă. Îl întîmpinase cu o profundă emoție, se îngrijise de el și nu îngăduise să fie servit de altă mînă decît de a ei. Poate că acum venise ceasul în care ceea ce era străin în ea să se contopască în ființa lui, așa cum acolo, departe, la Paris, ceea ce fusese străin în el i se supusese ei. „Pentru cîtă vreme ?“ se întreba el. Fiindcă începînd cu biruința dobîndită în ziua asta, nu mai credea în salvare. Legășireturile de la intrarea cortului. O trase, tandru, pe Juliette în pat. Stăteau strîns lipiți, fără să scoată vreun cuvînt. Juliette se arăta afectuoasă într-un fel nou, plin de supunere. Ochii ei nu mai rețineau lacrimile în timp ce repeta mereu, tremurînd :

— Mi-era atît de frică pentru tine...

O privi cu ochii pierduți în depărtări, pîrînd să nu înțeleagă îngrijorarea ei. Deși se împotriva din toate puterile, gîndurile lui erau smulse de către forțe primitive și tîrîte undeva, departe, către amplasamentele fortificațiilor. Numai să nu-și negligeze sentinelele serviciul, să nu adoarmă sau să întîrzie schimbul ! Cine știe dacă turcii nu plănuiesc un atac de noapte prin surprindere ! Gabriel nu-i mai aparținea Juliettei și nu-și mai aparținea nici lui însuși. Încercă să-și adune gîndurile împrăștiate. Transpirația îi ieșea prin toți porii. Iar cînd se apropie de Juliette, nu izbuti să-i

dovedească dragostea lui, pentru prima oară în căsnicia lor.

Sărbătorirea victoriei în Vilceaua orășenească dură pînă către zorii zilei. Se mîncă mai multă harisa și se bău mai mult vin decît îngăduise comitetul pentru organizarea internă. Dar Ter Haigasun se prefăcu a nu băga de seamă. Eroul acestei nopți a fost Nurhan-ceaușul. I se dădu titlul de onoare „elleon“, adică leul. Cu acest cuvînt grecesc, moștenit din vremurile cele mai vechi, erau prețuiți bărbații viteji.

ISPRĂVILE BĂIEȚILOR

INFRÎNGEREA ZDROBITOARE PE CARE COMPANIA echipată de luptă o suferise pe Musa Dagħ a provocat la hukkümetul din Antiohia o consternare dintre cele mai penibile. Era și va rămîne o pată rușinoasă pe uniforma militară turcească. Forța oricărui neam de războinici se menține sau se prăbușește împreună cu credința mistică în propria invincibilitate pe care știe s-o creeze. Drept urmare, după un război pierdut, asemenea neamuri sînt adesea aruncate înapoi cu zeci de ani, în timp ce alte popoare, care se consacră cu mult mai puțină ardoare activităților legate de meșteșugul armelor în sine, trec peste o înfrîngere militară mai ușor și cu mijloace mai rodnice. Dar cea mai îngrozitoare înjosire pe care o poate suferi o clasă conducătoare militaristă este să primească o lecție singeroasă de la o minoritate lipsită de valoare, cu alte cuvinte de la o minoritate preocupată de negoț, de meșteșuguri și de învățătură. Într-o asemenea împrejurare pentru cei mîndri de aptitudinile lor belicoase se răstoarnă întregul sens al vieții, deoarece onoarea meșteșugului armelor începe să se clatine destul de serios cînd o rasă molie de oameni înclinați către preocupările spiritului, simpli diletanți într-ale războiului, îi cotonogesc cum se cuvine pe eroii de profesie. Or, este în afară de orice îndoială că tocmai asta s-a întîmplat în lupta de la 4 august. De fapt, acest

eșec depășea prin gravitatea sa incidentele de la Van și Urfa. Fiindcă acolo era vorba de orașe armenesti cu populație numeroasă, a căror insurecție armată stătea sub semnul ofensivei rusești. Ba, mai mult, din punctul de vedere al politicii externe și luînd în considerație înaintarea armatelor dușmane, răscoala deznădăjduită de la Van era chiar cit se poate de binevenită, căci ea oferea autorităților cea mai strașnică posibilitate de a justifica în fața lumii întregi, *a posteriori*¹ și într-un mod convingător, crima comisă împotriva milletului armean: „Iată dovada limpede că armenii sînt vinovați de înaltă trădare și că trebuie să scăpăm de ei“. Cine invocă rațiuni de stat nu mai vădește nici o preocupare de a da explicații cu privire la jocul echilibrat dintre cauză și efect. Presa, această conștiință a omenirii — pătată și în consecință cu atît mai pătrunsă de lenea de a gîndi — așadar ziarele aflate în slujba diferiților potențați ai vremii, precum și mințile cititorilor contaminați de aceste ziare, au întors și interpretat aceste evenimente în fel și chip, potrivit-le după cum le convenea la momentul oportun. Așa se face că despre cazul de la Van în anumite locuri s-a putut scrie și s-a putut citi cu teribilă indignare: „Armenii au ridicat armele împotriva populației majoritare otomane, care se găsea într-un război greu, și au trecut de partea rușilor. Prin urmare, vilaieturile locuite de armeni trebuie eliberate, prin deportare, de această populație.“ Afirmații asemănătoare puteau fi citite în comunicatele turcești, deși exact contrariul ar fi fost corespunzător adevărului și anume: „Armenii din Van și Urfa, deznădăjduiți de acțiunea de deportare aflată de mai multă vreme în curs de executare, s-au apărat împotriva forței militare turcești, pînă ce au fost salvați prin ocuparea de către ruși“.

Dar, nețărnumurite Allah, oare ce s-ar putea scrie și citi despre răscoala de pe Musa Dagħ? Din punct de

¹ În sens general: după consumarea faptului (lat.).

vedere politic era mult mai puțin valoroasă, decît ar fi putut deveni primejdioasă dacă s-ar răspîndi vestea despre ea. Era destul să se găsească în diferite locuri cîte un Bagradian care să urmeze pilda, și Imperiul s-ar afla în fața unor dificultăți serioase. Cum moartea fusese hotărîtă pentru tot ce era suflare armenească, și cum pe alocuri se mai găseau încă arme, asemenea complicații trebuiau avute în vedere.

Locuitorii Antioliei, cărora deocamdată li se tăinuise rușinea pătită, văzură că în sala de consiliu a caimacamului toate luminile rămăseseră aprinse pînă noaptea tîrziu și drept urmare bănuiră că s-a întîmplat ceva rău. Guvernatorul prezida consiliul districtual, compus din paisprezece domni. De fiecare dată cînd trăgea aer în piept, bustul său umflat părea că vrea să împingă departe de el masa de conferințe. Obrazul de suferind de ficat al caimacamului, cu pungile cafe-nii-negricioase de sub ochi, părea și mai galben ca de obicei în lumina palidă și molcomă a lămpilor cu petrol. Consilierii se avîntau plini de zel în cuvîntări prolixе. Obrajii fleșcăiți și proaspăt rași ai caimacamului atîrnau pînă în deschizătura largă a gulerului, iar fesul îi alunecase peste tîmpla stîngă, semn al unei somnolențe ce se împletea cu o oarecare proastă dispoziție. La dreapta caimacamului ședea comandantul militar al Antiohiei, un colonel cu barbă căruntă, bimbași de modă veche, cu ochi mici și obraji roșii de copil, pe mutra căruia se vedea de la o poștă că era hotărît să-și apere eroic, pînă la ultima picătură de sînge, liniștea și comoditatea. Lîngă el locșitorul său, un jûsbași mai tînăr, maior care abia împlinise patruzeci și doi de ani, era replica sa în sens diametral opus, cum se întîmplă de cele mai multe ori în asemenea cazuri de dualitate a puterii militare. Un bărbat zvelt, cu trăsături energice și bine conturate, cu ochi duși în fundul capului, a căror privire ascunsă amintea din cînd în cînd celor aflați în jurul mesei: „Este o nenorocire că trebuie să car după mine pe nătingul ăsta bătrîn de colonel. Mă cunoașteți doar, știți cît de capabil sînt și că reușesc să înfăptuiesc tot ceea ce îmi

pun în gând. Fiindcă eu fac parte din generația Ittihadului.“ Unul dintre ofițerii inferiori ai companiei înfrinse pe Damlajik, singurul mîlasim care supraviețuise zilei de 4 august, același pe care Gabriel Bagradian îl trimisese cu mesajul său, în pielea goală, la Antakie, stătea în fața consiliului districtual pentru a-și prezenta raportul. Nu i se putea lua în nume de rău faptul că, pentru a justifica nenorocita întîmplare, zugrăvea forța de apărare a armenilor în culorile cele mai înspăimîntătoare : pesemne se aflau zece mii, ba poate chiar douăzeci de mii pe înălțimile Musa Daghului, camuflați în fortificații dintre cele mai puternice. Și probabil că de mulți ani izbutiseră să strîngă atîtea arme, muniții și provizii, încît puteau opune rezistență fără limită în timp. El, mîlasimul, văzuse cu ochii lui două mitraliere instalate în caze-mate naturale, mitraliere care, alături de superioritatea numerică zdrobitoare, hotărîseră soarta dezastuoasă a luptei. Caimacamul nu scoase o vorbă, își sprijini în mîna dreaptă capul și-și aruncă privirea pe harta militară a Imperiului otoman, care se afla pe masa de conferință, deși asemenea probleme vaste nu priveau pe nici unul dintre cei de față. În schimb, funcționarii hûkûmetului se distrau adesea înfigînd stegulețe în ea, pentru a marca liniile fronturilor. În ciuda artificiilor binevoitoare ale funcționarilor, imaginea viitorului nu se contura în culori prea roze. Stegulețele pătrundeau tot mai adînc în carnea Imperiului turcesc. Situația pe fronturile aflate sub comanda lui Enver Pașa nu-i justifica de loc renumele glorios. Armata Caucazului, formată din cele mai bune trupe, se transformase într-o mare de schelete neîngropate, care acoperea trecătorile și văile munților lipsiți de drumuri. Iar rușii se și aflau la granița Persiei, cu ochii îndreptați spre Mosul, și-l fugăreau din urmă pe Djevded Pașa, cunoscutul general al masacrelor și cumnat al lui Enver. Englezii, cu trupele lor de hinduși și churka, asediau Mesopotamia. Grandioasa expediție a lui Djemal împotriva Suezului se prăbușise ca un castel de nisip — și nisipul o îngropase în cel mai ade-

vărat sens al cuvîntului. Fiindcă nisipul deşertului înghiţiise oamenii şi materialul. În acest timp, aliaţii, sprijiniţi de uriaşele guri de foc ale flotelor lor, presau puternic în Peninsula Gallipoli, şi se putea spune că băteau la porţile Stambulului. Pe toate aceste fronturi se risipiseră pînă acum cantităţi nesfîrşite de mijloace de distrugere şi alte materiale de război. Iar Turcia nu poseda de loc, sau aproape de loc, industrie de armament. Depindea de bunăvoinţa lui Krupp din Essen şi a lui Skoda din Pilsen. Aceste centrale ale industriei morţii abia mai puteau face faţă clienţilor mai apropiaţi, al căror consum depăşea orice limite. Din masa uriaşă a producţiei zilnice de tunuri, obuziere, mortiere, mitraliere, grenade de mînă şi obuze cu gaze mai picura, cu mare zgîrcenie, o pîrticică şi pentru Turcia. Dar apoi trebuia expediată cu cea mai mare urgenţă spre diferitele fronturi. Aceasta era pricina pentru care imense regiuni ale imperiului, situate imediat în spatele frontului, erau lipsite în cel mai înalt grad nu numai de trupe, ci şi de arme şi materiale. Poate că în regiunea care forma spatele frontului Armatei a patra, aşadar în Siria, lucrurile stăteau cel mai prost, deoarece Djemal Paşa îşi pregătea a doua expediţie împotriva Suezului şi încetul cu încetul concentra în Palestina toate forţele disponibile. Oricum, din Damasc şi Ierusalim soseau fără întrerupere cereri urgente de oameni, materiale de război şi provizii, adresate autorităţilor din oraşele siriene. Cît priveşte mitralierele, erau pur şi simplu visuri irealizabile. Cînd caimacamul auzi din gura bietului mûlasim cuvîntul „mitraliere“, îl privi visător cu ochii lui greoi şi murmură dus pe gînduri :

— Mitraliere ?!

Bătrînul bimbaşi cu mutră de om cumsecade şi obraji roşii de copil îşi puse ochelarii, deşi nu avea nimic de citit. Poate că prin gestul lui nu voia decît să arate că, dintre cei de faţă, el vedea cel mai departe :

— Nenorocirea s-a produs din pricina prostiei voastre şi a nechibzuinţei voastre, zise dînd din cap către mûlasim, fiindcă regulamentul cere ca o poziţie

inamică să fie explorată înainte de atac. Ei, dar acum, dacă treaba a ieșit atât de prost, îl întreb pe caimacam : ce mai vrei să obții ? Să sacrificăm și mai mulți dintre oamenii noștri ? Nu-i mai bine să-i lăsăm pe blestemații ăia în pace, să piară de foame pe muntele lor ? Cu ce ne dăunează ? Deportarea e o treabă a voastră, nu a noastră. Voi, civilii, n-aveți decît s-o duceți la bun sfîrșit ! Dacă au într-adevăr zece mii de oameni înarmați și chiar mai mult...

Mudirul cel roșcovan ridică mîna, cerînd cuvîntul :

— N-au nici cinci sute, ba n-au nici trei sute de oameni înarmați. Eu știu mai bine ca oricine, fiindcă administrez nahijehaua și am fost în satele cu pricina...

Bimbașul își luă ochelarii de pe nas, gest tot atât de inutil, pe cît fusese cel de a și-i pune :

— Cel mai bun lucru este să tragem o linie sub toată socoteala asta. Blestemații s-au deportat singuri. Ce vreți mai mult ? Pe coastă trăiesc tot felul de oameni, greci, arabi. Vreți ca sub ochii lor să duc un război caraghios ? Dacă aș aduna cu lopata toate garnizoanele detașate din întreaga kasah, n-aș reuși să strîng la un loc patru companii regulate. Iar tșetchii, kurzii și alți ticăloși, pe care i-aș putea aduce, ar năvăli nu numai asupra armenilor, ci și asupra voastră. De aceea, credeți-mă : cel mai înțelept lucru este să tăcem.

De vreun ceas îndîrjitul jûsbași cu ochii duși în fundul capului fuma o țigară după alta, fără să scoată vreun cuvînt. Acum se ridică și se întoarce plin de respect către superiorul său :

— Bimbași efendi, dă-mi voie să-mi exprim, cu tot respectul ce ți-l datorez, uimirea față de vorbele tale. Cum putem oare tăinui această mare nenorocire, în care au pierit uciși un comandant de companie, trei ofițeri și cam o sută de oameni ? Însuși faptul că am șovăit vreme de cîteva ceasuri pentru a raporta cele ce s-au întîmplat constituie o întîrziere de neiertat. De altfel, imediat după această conferință voi întocmi, pe baza dispoziției pe care mi-o vei da, raportul către cartierul general.

Bimbașiu! lăsa capul să-i cadă pe piept. Obrajii i se înroșiră și mai tare. Mai întâi, fiindcă maiorul avea dreptate, avea întotdeauna dreptate, și în al doilea rând pentru că era un diavol. Iar caimacamul păru că se trezește abia acum din gândurile care-l absorbiseră cu totul :

— Vreau să rezolv povestea asta în limitele competenței ce mi-a fost conferită pe cuprinsul teritoriului.

Era o expresie birocratică prudentă pentru o hotărâre cu urmări foarte complicate, la luarea căreia un rol de seamă îl juca teama de valiul de Alep. Ordonanțe emise zilnic impuneau executarea ritmică și radicală a deportărilor. Rezistența celor șapte comune ar fi putut să-i rupă gîtul caimacamului, căci ea însemna pe de o parte că dezarmarea se făcuse superficial, pe de altă parte că supravegherea fusese neglijentă. În cazul că valiul primea un raport fidel asupra incidentului, caimacamul avea toate motivele să se teamă de o reacție violentă din partea lui și a Ittihadului. De aceea, raportul trebuia redactat într-o formă întortocheată și ștearsă. Bătrînul colonel interveni :

— Cum vrei să-i lichidezi, cînd șaptimehii tăi însoțesc transporturile și soldații sînt pe front? Colonelul își mișcă ochii și-i aruncă maiorului o privire înversunată : iar tîe, jûsbași, îți ordon ca în raportul către cartierul general să ceri patru batalioane și o baterie de artilerie de munte, fiindcă fără trupe și fără artilerie nu putem asedia un munte. Jûsbașiu! se prefăcu a nu observa mînia bătrînului :

— Bimbași efendi, am înțeles ordinul tău. Excelența-sa generalul Djemal Pașa pune să i se raporteze personal fiecare incident de acest fel. Poți să fii sigur că te va sprijini ; deportarea armenilor e doar o operă întreprinsă de prietenii lui. Nu va îngădui ca o mîna de creștini zdrențăroși să-și bată joc de tine.

Auzind numele marelui om, consilierii dădură glas celor mai diferite păreri. Unul dintre mudirii mai tineri merse pînă acolo încît pretinse că Djemal Pașa, în ciuda rolului important pe care îl joacă în guvern, nu merită încredere deplină în ceea ce îi privește pe ar-

meni, ba chiar pactizase cu ei la Adana. Între timp caimacamul, care părea să fi căzut din nou în starea lui de somnolență, luase o hotărîre. Trebuia să se alieze cu cel mai tare, așadar cu maiorul, iar în vederea acestui scop, trebuia să-l sacrifice pe bătrînul bimbași. Oricum, găsisese un țap ispășitor, chiar dacă era recomandabil ca procesul să se desfășoare încet și cu multă răbdare. Caimacamul căseă zgomotos și bătu cu măciulia de fildeș a bastonului său în masă :

— Declar ședința închisă și-l rog pe jûsbași să mai rămînă o clipă la mine, ca să ne înțelegem între noi asupra rapoartelor ce le vom înainta către autoritățile civile și cele militare. Bimbași efendi, îți voi supune spre aprobare și raportul meu.

A doua zi dimineată, plecară două rapoarte lungi și foarte abil întocmite. Răspunsurile, foarte aspre, sosiră abia după cinci zile. Ordin categoric : Musa Dagħ trebuie evacuat în orice condiții și fără nici o întîrziere, cu mijloacele locale disponibile. Singura concesie ce se făcea bimbașului erau două obuziere de cîmp, calibrul 100 mm, care se aflaseră pe drumul de la Hama la Alep și acum erau dirijate spre Antakie. Piese de artilerie sosiră șapte zile mai tîrziu la locul de destinație, așadar la 12 august. Grupa de servanți era formată dintr-un locotenent foarte tînăr, trei subofițeri, doisprezece artileriști bătrîni din rezervă și cîțiva ostași murdari care efectuau corvezile. Obuzierele de acest tip puteau fi folosite în regiunile muntoase doar cu prețul unor mari eforturi.

În unele privințe, pentru Stephan era mai greu decît pentru tatăl lui, care totuși mai era legat de Musa Dagħ prin amintirile sale din copilărie. Dar băiatul fusese crescut în Europa, printre colegii lui de școală din Franța, și, pînă venise la Yoghonoluk, nu cunoscuse din poporul său decît unchi, mătuși și tot felul de rude și prieteni care-i vizitaseră pe soții Bagradian la Paris, în Elveția sau la Stambul. Erau oameni care arătau întocmai ca toți ceilalți europeni și se întreți-

neau cu Stephan într-o franceză cît se poate de onorabilă. Cu atît mai vrednică de mirare trebuie socotită transformarea uriașă ce se petrecuse în ființa băiatului începînd din ziua cînd pășise pentru prima oară în clasa domnului Hapeth Șatakhian. Într-un răstimp atît de scurt, cei paisprezece ani petrecuți în Europa, așadar toată viața lui, păreau să fi dispărut din cugetul lui Stephan, ca șterși cu un burete. Se cufundă, dacă se poate spune astfel, în masa poporului său, și încă de zece ori mai adînc și mai temeinic decît tatăl lui. (Surprinzătoare rămîne și ideea că acest copil, dacă n-ar fi fost aruncat de un tainic destin pe coasta Siriei, probabil că n-ar fi aflat niciodată ceva din realitatea vie a fraților săi de sînge, și în consecință nici despre eul său cel mai lăuntric.) Cu Gabriel Bagradian lucrurile stăteau altfel. Reîmplantarea lui constituia un act de necesitate și de voință. Trebuia să fie așa. Era împins de forța realităților și de încă o forță, care se afla îndărătul lor. Și cu toate acestea, deși mult mai aproape de patria sa naturală, era mult mai departe de ea decît mai îndepărtatul Stephan. Prin însăși căsătoria lui se afla între rase. La început i se păruse că ar fi într-o oarecare măsură „lipsit de tact“ ca el, un străin, să le impună pămîntenilor planul său de salvare. Poate că în aceasta trebuie căutată cauza cea mai adîncă a acelei senzații solemne și totuși apăsătoare care-l cuprinsese într-un chip atît de ciudat după victoria de la 4 august. Nu tot așa se întîmpla cu Stephan. Deși în vinele lui curgeau două feluri de sînge, contribuția mamei părea să nu aibă aproape nici o putere asupra sa. Influența feminină a Juliettei asupra felului de a fi al lui Gabriel juca un rol cu mult mai mare decît contribuția ei maternă asupra felului de a fi al lui Stephan. Deseori s-ar fi putut crede că tatăl era cel sfîșiat din pricina înaltei tensiuni generate de amestecul de sînge, iar nu fiul. La Stephan, totul evolua în chip cît se poate de simplu. Devenise un băiat armean, un oriental, cu alte cuvinte devenise ceea ce erau toți ceilalți colegi ai săi. Motivul? Altfel nu s-ar fi putut impune în fața lor. Acest tineret, cu înclinații

către seriozitate și în același timp acomodabil ca maimuțele, nu era cîtuși de puțin impresionat nici de purtarea și nici de cunoștințele lui Stephan cel cu creștere aleasă. Acestuia nu-i erau de vreun folos frumoasele cunoștințe de limbă franceză, nici la oral și nici la scris, nu-i era de vreun folos că învățase pe de rost și știa să recite frumos fabule de La Fontaine și poezii de Victor Hugo, și tot atît de puțin folositoare îi erau temeinicele lui cunoștințe de geografie. În ceea ce privește această din urmă știință, băieții și fetele din Yoghonoluk își aveau concepția lor proprie; de altfel, ei interpretau într-un fel ciudat prezumțiosul vers popular despre „copilul cult“. Cînd Stephan le vorbea despre orașele occidentale, rideau de el calificîndu-l drept un povestitor de basme lipsit de iscusință, după cum rideau de el și cînd își ducea cărțile de școală sub braț în loc să le poarte pe cap, după vechiul obicei local, singurul care li se părea cu putință. La urma urmei nici femeile, cînd vin de la fîntînă, nu-și poartă ulciorul subsuoară, ci pe cap sau pe umăr, după cum se cuvine. Ce capete încuiate au și europenii ăștia! Cu asemenea prilejuri, lui Stephan îi era dat să audă zicale înțelepte din bogatul tezaur popular: „Nu cumva adăpați cămilele cu lingura?“

În contrast total cu intelectualii de felul lui Șatakhian, care cădeau în extaz în fața oricărei înfăptuiri occidentale și în fața farmecului exercitat de estetica europeană (Juliette), tineretul cam necioplit din satele de la poalele muntelui era ferm convins de superioritatea felului de viață local, ba chiar îl socotea ca pe o culme ce nu poate fi depășită. Despre superioritatea unuia sau altuia dintre felurile de viață se pot oricînd isca discuții în contradictoriu. Pe unii îi doare cînd stau chinciți, pe alții cînd șed pe scaun. Credința în superioritatea sau inferioritatea unor asemenea forme nu este o consecință a condiției lor absolute — o asemenea condiție nu există — ci se întemeiază pe criterii dictate de lumea înconjurătoare. Lumea lui Stephan declară chiar de la prima oră de școală că hainele lui englezești, gulerele răsfrînte, manșetele, ciorapii, ghe-

tele cu șiret constituie un fel de a se îmbrăca nu numai prostesc, dar de-a dreptul provocator. Dacă Stephan ar fi fost un molîu răsfățat, l-ar fi rugat numaidecît pe tăticu să-l scutească de școală. El însă acceptă lupta. Se știe că, după discuții în contradictoriu care duraseră mai multe zile, îi smulsese mamei sale învoirea de a-și face rost de haine cum se poartă prin partea locului. Și în curînd pășise mîndru prin piața bisericii din Yoghonoluk îmbrăcat cu șalvari, cu haină entari și încins cu brîul aghil. Picioarele lui nu mai erau vîrite în ghete cu șiret, ci în papuci. Juliette era îngrozită. Dar în Iskuhi, tînărul găsi o sprijinitoare :

— De ce să nu poarte hainele astea ? întrebă ea. Sînt oare mai puțin frumoase decît cele europene ?

Juliette însă își privi fiul cu ochi reprobatori :

— Îmi face impresia că vine dintr-un magazin unde se închiriază costume pentru baluri mascate.

În hainele cele noi Stephan, care era băiat drăguț, semăna cu frumoșii prinți din vechile miniaturi persane. Juliette era conștientă de asta, dar era tot atît de conștientă și de faptul că acest prinț nu mai avea nici o legătură cu copilul ei. Între ea și Stephan se încheie o convenție. Îi era îngăduit să meargă „costumat“ la școală, iar acasă trebuia să se îmbrace „normal“. Dar după ce se refugiaseră pe Damlajik, convenția nu-și mai avu rostul, deoarece nu mai exista „acasă“ și din această pricină nu mai exista nici „normal“. Începînd din acea clipă, Stephan nu mai purtă decît entari și șalvari. De altfel, Juliette nu mai apuca să-l vadă decît rar în Poiana celor trei corturi, de cele mai multe ori doar la masa de prînz și înainte de culcare. De cite ori apărea, era agitat, transpirat și nerăbdător. Mama își pierduse orice influență asupra lui. Parcă băiatul nu cunoscuse niciodată o viață civilizată. Ade-sea, Juliette abia dacă mai putea să se înțeleagă cu el.

Da, Stephan se schimbase. Dar nimeni nici nu bănuia cîtă străduință fusese nevoit să depună pentru această reîntoarcere la un stadiu primitiv. Avea acum aceleași haine ca și ceilalți. Dar la început, aceste haine erau rușinos de curate și fără vreo ruptură. Curățenia era

o slăbiciune — recunoștea acest lucru — al cărei sălaș se afla în el însuși. Nu putea să scape de o senzație apăsătoare atunci când avea mâinile și picioarele murdare, unghiile negre și părul nepieptănat. Într-o zi, pe când se afla încă la Yoghonoluk, se umpluse de păduchi de cap, iar mama sa, cu gesturi din care răzbătea sila, îi înfășurase părul într-un prosop muiat în petrol lampant, ceea ce îl făcuse să se simtă profund nefericit. Față de băieții și fetele din sat, Stephan se afla în permanență în inferioritate. Picioarele lui, de pildă, rămîneau sensibile și albe, oricîtă osteneală își dădea să le tăvălească în praf, murdărie și noroi, și să le expună la tot felul de pericole legate de cățărutul pe stînci. Singurele succese pe care le obținuse fură cîteva insolații, bășici și zgîrieturi, care-i aduseră, în afară de usturimi foarte neplăcute, interdicția de a părăsi pentru o vreme casa. Cît de mult invidia el picioarele invulnerabile ale colegilor săi de școală, brune, cu pielea uscată, tari ca labele de animale și net superioare alor sale. Amarnic a trebuit să sufere Stephan înainte de a se putea afirma. Aproape tot timpul acești Haik și Agop, aceste Anahid și Sona vedeau în el doar un parvenit al sălbăticiirii. Fiindcă atunci când este vorba de probleme legate de putere și de egalitate în drepturi, chiar și niște simpli copii ai naturii dădeau dovadă de dușmănosul spirit de castă al păturii privilegiate. Copiii de țărani îl făceau pe Stephan să simtă că nu este de-al lor și că mărirea casă părintească, împreună cu domnul Avakian și cu toată droaia de servitori nu le inspiră destul respect ca să-l recunoască drept „de-al lor“. Ce avantaje avea Stephan, acest ciudat arivist, în lupta pe care o ducea? Ambiție, energie care se întorcea adesea împotriva propriului său trup, și pe deasupra încă o însușire foarte importantă, pe care tinerii țărani n-o aveau. Chiar și Haik, trecut de paisprezece ani, foarte înalt și cu mușchii dezvoltați, căpetenia necontestată a bandei, nu posedea gîndirea concentrată, disciplinată, în stare să urmărească un plan, pe care Stephan o adusese din Europa. Acești copii ai Orientului pierdeau pe drum

planurile pe care le făureau, de cele mai multe ori încă înainte de a trece la aplicarea lor, ideile lor de inspirație subită și pornirile lor confuze se destrămau învîrtindu-se ca frunzele zburate de vînt. Dacă-i observai după orele de școală, semănau cu o haită de animale stîrnite, care alergau fără nici un rost ba într-o parte, ba în cealaltă, mînați de imbolduri necunoscute și neavînd o țintă anume. Cînd se lăsau ca un stol de păsări asupra livezilor întinse de pomi fructiferi, la ora cînd nu erau supravegheați, aceasta mai putea trece drept o acțiune înfăptuită cu un anume scop, dar mult mai adesea se răsplineau, ca posedați de diavol, prin hățișurile muntelui sau pe marginea vreunei mocirle sau pe cîmp afară și începeau să se tăvălească și să se bălăcească. Aceste escapade se sfîrșeau adesea cu o ceremonie religioasă sau mai bine zis cu ritualul unui cult păgîn, de care bineînțeles că nu erau conștienți. Începeau prin a forma un cerc, se prindeau înlănțuindu-se, apoi porneau să-și clatine capetele cîntînd încet, după care vocile și mișcările lor ritmice creșteau mereu în intensitate, pentru ca pînă la urmă să se dezlănțuie cu toții în mișcări sălbatice și urlete de nedescris. Asupra unora dintre ei ceremonia aceasta avea o înriurire atît de puternică, încît își dădeau ochii peste cap și pe buze le apărea o spumă. În ignoranța lor, ei nu făceau altceva decît să se dedea practicilor de mult cunoscute ale anumitor ordine de derviși care, printr-o depășire de natură epileptică a propriului eu, încercau să se apropie în chip tainic de forțele planetare primitive. Nu văzuseră vreodată ceva asemănător la adulți, dar nevoia unor asemenea depășiri extatice plutea în atmosfera acestor meleaguri. Stephan, europeanul, bineînțeles că stătea neajutorat deoparte, în timp ce se desfășurau asemenea căderi în extaz. Dar nici Haik, lunganul cel chibzuit, nu lua parte la aceste izbucniri, poate fiindcă știa că întreaga lui ființă e plină pînă la refuz de aceste forțe pe care ceilalți le sorbeau înlăuntrul lor legănîndu-se și scoțînd urlete îngrozitoare. În alte zile, dimpotrivă, Stephan reușea să pună la cale expediții organizate după un plan bine

cîntărit și, fapt uimitor, iată că după cîteva succese în această direcție începu, încetul cu încetul, să se bucure de un anumit prestigiu. Dar nu izbutea să cucerească autoritatea deplină asupra celor de o vîrstă cu el. O anumită forță îi lipsea și nu se putea să nu-i lipsească, acea forță care stăpînea cel mai puternic viața acestor tineri : înfrățirea clarvăzătoare cu natura, care nu poate fi exprimată în cuvinte. După cum un înotător bun poate face orice în apă, să se culce, să șadă, să stea în picioare, să meargă, să dănuiască, și cuprîns de o fericire trupească de nedescris se simte „în elementul său“, tot așa copiii acestui Musa Dagħ se aflau, într-un fel ce nu poate fi descris, în elementul lor cînd colindau în cuprînsul muntelui. Erau ca niște fire țesute în ghergheful naturii înconjurătoare. Această natură era atît de adînc crescută în carnea lor, încît noțiunile „afară“ și „înăuntru“ nu mai existau. Fiecare frunză care se mișca în vînt, fiecare fruct care cădea din pom, fiecare fîșiit al unei șopîrle, susurul îndepărtat al unui pîrîiaș, toată această complexitate nu era ogîndită în simțurile lor, ci era nemijlocit absorbită de aceste simțuri, de parcă fiecare dintre copii ar fi fost un mic Musa Dagħ însuflețit, care generează dinlăuntru ființei sale toate aceste fenomene. Trupurile lor erau ca porumbeii călători, care, datorită unui simț de orientare supraomenesc, nu se pot rătăci niciodată. Trupurile lor erau ca nuielușele magice mlădioase care tremură indicînd unde se află comorile ascunse în pămînt. În comparație cu ei, tînărul Stephan, care călcase prea multă vreme caldarîmul alcătuit din pietre moarte, avea ce-i drept un trup iscusit și silitor, dar lipsit de sensibilitate.

Mai tîrziu, cînd poporul își ridică tabăra pe Dam-lajik, cînd expedițiile nefolositoare trebuiră să înceteze și tineretului i se impusesse o disciplină și o activitate orientate în vederea atingerii unor țeluri precise, prestigiul lui Stephan crescua tot mai mult, unul dintre motivele de seamă fiind și demnitatea de comandant militar a tatălui său, rang a cărui strălucire se răsfrîngea într-un fel și asupra lui. Cohorta adolescen-

tilor era alcătuită din băieții între zece și cincisprezece ani. Dintre puținele fete care făceau parte din ea, nici una nu trecea de unsprezece ani, deoarece în acele regiuni la vârsta de doisprezece ani erau socotite mature. În urma dispoziției date de Ter Haigasun, băieții mai mari trebuiau și ei să frecventeze școala în orele când nu-și făceau serviciul în cadrul cohorței. Dar nu s-au ținut nici un fel de lecții deoarece învățătorii fie că n-aveau timp, fiind ocupați pe poziții sau în administrația taberei, fie că pur și simplu nu veneau deoarece le socoteau cu totul de prisos. Dacă facem abstracție de Hapeth Șatakhian, care comanda grupul de observatori, și de Samuel Avakian, care se ocupa de organizarea serviciului de curieri, mai rămîneau cei peste trei sute de băieți din „cavaleria ușoară“ care erau aproape fără nici o supraveghere și lăsați de capul lor cea mai mare parte a zilei. De aceea, băiețandrii mai voinici și mai îndrăzneți își formară un fel de bandă, petrecîndu-și timpul după voia lor. Erau cam douăzeci și cinci sau treizeci de băieți care, prin orgoliu și dorința de fapte mari, se ridicau deasupra plebei numeroase. Hoinăreau pe tot podișul înalt al Damlajikului și bintuiau pe fiecare înălțime, în fiecare văgăună sau ripă. Îndrăzneau chiar să ajungă în joaca lor pînă la pozițiile fortificate unde, cu un neastimpăr plin de curiozitate, stîrneau mînia grupelor de combatanți care făceau instrucție, sub comenzile răstite ale lui Nurhan Elleon. Li se interzise să mai golănească fără nici un rost. Atunci, deveniră obraznici și-și mutară cîmpul de acțiune în regiunea aflată în afara centurii ce o alcătuiau pozițiile fortificate, pe înălțimile situate dincolo de șa, pe povîrnișul ce cobora spre vale, în văgăunele stîlcoase și făgașurile orientate către coasta mării. A depăși limitele pozițiilor fortificate trecea pe Damlajik drept o crimă. Dar banda știa să-și ascundă cutezanța cu atîta îndemînare, încît nu fu descoperită. Se înțelege de la sine că Stephan și Haik făceau parte din bandă. Dar și Sato izbutise să se stre-

oare printre ei, și nu era chip să scape de ea. Deși familia Bagradian dăduse adăpost în casa ei acestei corciturii străine de partea locului, oamenii nu prea vedeau cu ochi buni prezența fetei printre copii. De aceea, Sato era cu totul la bunul plac al toanelor cetei de băieți. O dată o lua la bătaie, altă dată îi îngăduiau să-i urmeze. Așa cum făcea pretutindeni, se ținea și aici mai la o parte. Când ceata pornea în goană peste costișe și prin rîpe, alerga împreună cu ceilalți, dar niciodată nu se amesteca printre ei, ci rămînea la o distanță apreciabilă. Iar cînd banda se aduna la sfat, în Rîpa gorunilor sau în vreun alt loc interzis din afara centurii de fortificații, sporovăind, născocind jocuri noi sau legănîndu-și trupurile spasmodic, după obicei, pentru a-și intensifica trăirea, din colțul ei singuratic, fata își ațîntea asupra lor ochii însetați. Și atunci Sato, cea veșnic însingurată, își unea vocea ei guturală cu corul celorlalți și din locul unde se afla, imita legănarea turbată a trupurilor.

În afară de Sato, în acest cerc se mai afla un oropsit. Îl chema Agop, iar Stephan îl luase sub ocrotirea sa. În urmă cu cîțiva ani, lui Agop îi fusese amputat piciorul drept de către un medic militar din Antakie. Acum, băiatul șonticăia sprijinit într-o cîrjă rudimentară : un simplu băț cu o bucată de lemn aplicată de-a curmezișul. Dar în ciuda acestui sistem care nu-i putea oferi un sprijin temeinic, Agop alerga de colo-colo cu o înflăcărare pătimașă, cu o îndemînare plină de neastîmpăr, cum nu pot fi întîlnite decît la schilozi ! Nu voia să rămînă în urma celor cu două picioare, și cînd îi urmărea în goana lor nebună, distanța dintre el și ei nu măsura nici măcar un lat de palmă. Agop se trăgea dintr-o familie bună, înrudită cu familia Tomazian. Avea ochi îngîndurați și, fapt nespus de rar prin partea locului, părul blond-auriu. Citea cu multă rîvnă tot ce găsea acasă în materie de povestiri din almanahuri și alte tipărituri de acest soi. La Yoghonorluk împrumutase cărți de la Stephan. Se bucura de faima unui școlar silitor, ceea ce în ceata băieților nu constituia cine știe ce recomandăție măgulitoare, în

ciuda exemplului înălțător dat de farmacistul Krikor și a poeziei populare care slăvea învățătura. Dar a fi un șoarece de bibliotecă nu era cîtuși de puțin ambiția lui Agop. Voia să alege, să se joace, să se cațere, să se bată și, de cînd poporul pornise la război, să îndeplinească tot atît de bine ca oricare altul serviciul de curier, observator sau cercetaș. Stephan, care se simțea atras de el și din pricina părului său blond, îl sprijinea, și n-o făcea numai din milă. Haik însă părea că nu prea înghite ambiția lui Agop. Fără să țină seama de considerente de ordin sentimental, îl făcea să simtă mereu că e un schilod pe care nu te poți bizui în anumite împrejurări.

Haik era el însuși un caz deosebit. Cu cei paisprezece ani și jumătate ai săi, începuse de pe acum să întru-chipeze înfățișarea întunecată a armeanului adult din regiunea muntoasă. Uscățiv și vînjos, cu mersul agale și puțin aplecat înainte, cu mîinile lui mari atîrnîndu-i greoi pe lîngă trup, în el se vădea orgoliul dominator al unei rase străvechi și sigure de sine, care-l făcea să se deosebească vădit de majoritatea băieților din ceată, caracterizați printr-un fel de a fi brusc, mereu neli-niștit, de oriental. Chiar dacă armeanul din orașele diasporei¹ sale se aseamănă cu șiretul Ulise — nu fără temei — *Odiseea* împletește în firea eroului ei viclenia cu lipsa unei patrii — armeanul autentic, locuitor al regiunilor muntoase, e intolerant și iute la mînie. Aceste particularități stînjenitoare pentru alții, împreună cu firea sa activă, foarte întreprinzătoare, el le opune demnității contemplative și lente a turcilor. Ciocnirea acestor caractere diametral opuse explică multe. Familia lui Haik se trăgea din ținuturile de miazănoapte, din munții Dokhus-Bunar, situați în apropierea frontierei georgiene. Mama sa, văduva Șușik, imigrase în urmă cu paisprezece ani, împreună cu Haik pe atunci sugar, și se așezase între Yoghonoluk și Azir, în afara ambelor localități, unde cumpăraseră o casă cu livadă de pomi fructiferi și crescătorie de viermi de mătase, pe care le gospodărea singură, fără nici un fel

¹ Imprăștiate (elină).

de ajutor. Văduva Șușik, un zdrahon de femeie cu ochi albaștri, nu era de loc simpatizată, ba mulți chiar se fereau de ea cu un fel de teamă. Deși trăia de atîția ani la poalele muntelui, era încă socotită ca străină de partea locului, deoarece în ceea ce privește acceptarea definitivă a imigraților, oamenii din Yoghonoluk erau cît se poate de rezervați. Străinii erau întotdeauna suspectați și în jurul lor se vinturau tot felul de zvonuri. Despre văduva Șușik se zvonise că fără prea multă vorbă sugrumase, cu miinile ei puternice de muncitoare, pe un oarecare neobrăzat care încercase s-o siluiască. Fie că povestea era scornită, fie că era adevărată, oricum tinărul Haik moștenise în trupul și sufletul lui statura ei, mușchii tari ca piatra și firea posacă și distantă.

Oamenii mîndri fac întotdeauna ca încrederea în sine a celorlalți să scadă. Haik izbutea tot timpul să slăbească încrederea în sine a lui Stephan. El era de vină că tinărul Bagradian se silea să dea mereu noi dovezi de forță pentru a fi socotit „de-al lor”. Dorința de a-l convinge pe morocănosul și scepticul Haik de propria sa valoare, lua — după cum se întîmplă îndeobște cu firile pasionate, mai ales la această vîrstă — forme amarnic de chinuitoare. Învățătorul Satakhian, comandantul suprem al cohorței tineretului, nu numai că-l favoriza în toate împrejurările pe Stephan, pe fiul Juliettei, pe micul francez, pe purtătorul de cultură între sălbatici, dar îi făcea curte în toate felurile posibile. Nu i se adresa altfel decît cu monsieur Stephan, în timp ce pe ceilalți îi înzestra cu epitete de loc măgulitoare. Lăsa pe seama lui să-și aleagă misiunile pe care le dorea și avea grijă să-l țină deoparte pretutindeni unde s-ar fi putut presupune că ar exista cea mai mică primejdie. Samuel Avakian, vechiul lui preceptor, îl supraveghea și el ori de cîte ori avea prilejul, pentru a-și apăra discipolul de năzbitii și pericole. Toată grija asta, cu care îl înconjurau personalități importante din tabără, îl rușina pe Stephan, îl înjosea față de Haik făcîndu-l să pară un domnișor moliu, și-i punea mereu sub semnul întrebării forța

și faptul că era „de-al lor“, lucruri atât de greu cucerite. Cel mai grav era însă că acest regim preferențial îl făcea pe Haik din ce în ce mai încrezut în forțele sale, fiindcă fiul văduvei Șușik obișnuia să iscodească adevărul pînă în cauzele lui cele mai adînci și ochii lui inteligenți nu se lăsau înșelați de gesturi gratuite. De aceea acum, cînd Stephan se zvîrcolea în patul său din cortul șeicului, pradă unei tensiuni interioare care-i răpea somnul, creierul lui înfierbîntat se frămînta mereu : „Dumnezeule, ce trebuie să fac ca să-i dovedesc lui Haik cum sînt !“

Și totuși, lupta pentru cucerirea lui Haik nu reprezenta decît unul dintre fronturile de război, pe care sufletul ambițios al lui Bağradian-fiul o ducea întru gloria sa.

În acea vreme — era a noua zi pe Musa Dagħ — în tabără începură să se facă simțite, la început mai ușor, dar apoi în chip destul de neplăcut, lipsa de pîine și de fructe, excesul de carne consumată aproape fără nici un adaus. După sărbătorirea victoriei, în ziua a cincea, delicioasa harisa se terminase ; cuptoarele de lut ars erau goale, deoarece sfatul conducătorilor oprise, pe o perioadă de o săptămînă, distribuirea restului de făină salvat după furtună. Rația de carne fu mărită, dar această măsură nu contribui la înlăturarea nemulțumirii. În urma unei decizii severe, distribuirea laptelui fu reglementată așa fel, încît bolnavii, cei slăbiți și copiii pînă la vîrsta de zece ani căpătau laptele de capră și de oaie destul de subțire, și numai o parte neînsemnată rămînea pentru producerea untului și a brînzei. Toată lumea înjura gospodărirea în comun și, într-adevăr, după o lege de neînțeles, acest sistem sumar de administrare părea că mai degrabă împuținează și înrăutățește bunurile obștești, în loc să le economisească. Cu toate că, de cînd lucra cu doctorul Altouni, Juliette pusese la dispoziția șopronului-spital mari cantități din proviziile ei — conserve, zahăr, ceai, orez — mai avea destui biscuiți și fursecuri ca nici ea și nici cei din preajma ei să nu sufere din

pricină că n-aveau pîine. Cît despre Stephan, acesta nu apucase încă să simtă vreo lipsă de acest fel. Haik, dimpotrivă, se și plînsese de carnea de oaie veșnic tare, care nu stătuse de loc la frăgezit, ci fusese doar perpelită pe foc, și încă în sînge, trebuia înghițită fără nimic altceva pe lîngă ea.

— Dacă am avea măcar cîteva caise sau smochine !
ofta el pofticios.

Stephan privea livezile nesfîrșite de pomi fructiferi care se întindeau la poalele muntelui. Deocamdată nu spuse nimic.

Serviciul zilnic al cohorței tineretului avea numeroase ramificații. La toate cele treisprezece poziții de apărare trebuia să se afle în permanență cîte un curier din cadrul grupului respectiv, tot așa la numeroasele posturi de observație. Învățătorul Șatakhian își inspecta zilnic trupa și organiza la orele cele mai neașteptate exerciții de alarmă. Drept urmare, băieții nu puteau pune la cale din proprie inițiativă expediții de proporții mai mari decît la adăpostul nopții, cînd nu aveau obligații de serviciu și scăpau de supraveghere. Încă în decursul acestei zile, a noua, Stephan îi expuse trușului Haik planul său, care în chip cu totul uimitor se născuse în mintea unui străin, iar nu a unui localnic. E adevărat că, de la începutul refugiului, cîțiva săteni mai îndrăzneți se aventuraseră de două sau de trei ori pînă în vale, pentru a completa proviziile, dar se întorseseră de fiecare dată fără să facă vreo ispravă, deoarece în sate patrulau zi și noapte puternice unități de jandarmi. Planul lui Stephan prevedea o expediție nocturnă a cohorței pînă în livezile de pomi fructiferi, spre a putea contribui cît de cît la îmbunătățirea situației precare în care se afla aprovizionarea. Haik îl privi pe ambițiosul său rival într-un fel sobru, cumpănit, așa cum un artist matur îl privește pe începătorul dornic de a se afirma și care nu-și dă prea bine seama ce greutăți îl așteaptă. Pe urmă însă luă el însuși în mînă organizarea atacului secret și alcătui cu grijă ceata celor ce aveau să întreprindă incursiunea. Bineînțeles că lui Stephan îi era

tare teamă să nu afle tatăl său că a participat și el la aventuroasa expediție, deoarece l-ar putea pedepsi îngrădindu-i simțitor libertatea. Aceste temeri, el le mărturisii. Dar Haik, care părea că a și uitat că planul nu-i aparținea, răspunse cu tonul acela nesuferit de care se folosea cu atîta măiestrie :

— Dacă ți-e frică, n-ai decît să rămii aici, sus. E mult mai sănătos pentru tine.

Aceste cuvinte îl loviră pe Stephan drept în inimă și-l făcură să-și făgăduiască în mod solemn să nu mai consacre nici un gînd grijilor pe care și le-ar face părinții săi. Expediția de pradă fu organizată chiar în acea noapte. Vreo nouăzeci de băieți furară mai întii tot ce putură găsi în materie de saci, coșuri, panere. La ora zece seara, după ce se stinseră focurile și toată lumea se duse la culcare, se strecurară în grupe mici afară din tabără, apoi trecură pe lingă posturile de pază, depășind linia pozițiilor fortificate. Cu salturi mari coborîră în goană coasta muntelui și, parcă purtați de vînt, ajunseră în trei sferturi de oră la primele livezi. Sub lumina firavă a lunii în primul pătrar, culeseră pînă la ora unu, cu o înverșunare de turbați, tot felul de fructe — caise, smochine, portocale. Stephan își dovedi și el, cu acest prilej, forța și îndemînarea, deși făcea asemenea muncă pentru prima oară în viața lui. Haik, conducătorul cetei, izbutise să dezlege trei măgari din țarc și să-i tragă după el. Pe samarele lor încărcară acum, cu o grabă înfrigurată, coșurile pline. De asemenea, fiecare dintre băieți căra în spinare greutateți apreciable. Reușiră să ajungă din nou în tabără cu puțin înainte de răsăritul soarelui. Fugarii, care neștiutori de primejdia ce-i pîndea, își puseseră în joc viața pentru un fleac, fură primiți cu ocări, dojeni, ba chiar cu lovituri, dar apoi și cu oarecare mîndrie. Încă înainte de a ajunge în Vîlceaua orășenească, Stephan făcu un mic ocol și se strecură în cortul șeicului pe care-l împărțea cu Gonzague Maris. Gabriel și Juliette nu aflară nimic de primejdioasa excursie a fiului lor. Toată prada recoltată cu prilejul expediției nocturne aproape că nici nu merita să fie luată în con-

siderare pentru o populație de cinci mii de oameni. Cu toate astea, ea îl îndemnă pe pastorul Aram Tomazian să întreprindă, trei nopți mai târziu, o încercare asemănătoare, cu două sute de rezerviști și o trupă de acoperire formată din două grupe de combatanți. Din păcate nu obține decît un succes modest. Fiindcă tocmai în răstimpul dintre cele două expediții, țărani din satele mahomedane învecinate năvăliseră în livezile armenesti și căraseră cu ei cantități însemnate ale recoltei, lăsînd în urma lor doar fructele verzi, ne-coapte și pe cele putrede, căzute la pămînt.

Dar mai nebunească și mai zadarnică a fost a doua ispravă, pe care Stephan o puse la cale scurtă vreme după aceea. De altfel, ar fi greșit să fie socotită drept o dovadă de curaj și eroism. Tînărul nu-și dădea seama de primejdia în care se vîra. Acest lucru reiese din însăși prostia, pur și simplu de neînțeles, pe care o făcu alegîndu-și ca tovarăș al faptei sale pe nimeni altul decît pe schilodul Agop. Fiindcă Haik trebuia să-și dea seama că Stephan nu avea de loc nevoie de el. Acesta era lucrul cel mai important.

Fiul lui Gabriel Bagradian atinsese acea limită de vîrstă dincolo de care bărbatul în devenire trebuie să ducă o luptă susținută nu numai împotriva energiei pline de vlagă care clocotește în el, dar și a unei uriașe imagini înșelătoare a lumii, care-l face să simtă cu acuitate, în fiecare clipă, lipsa de valoare a cului său abia trezit la viață. Înfrigurarea propriei dezvoltări se împletea la Stephan într-un fel vătămător cu înfrigurarea generală de pe Musa Dagh. Băieții de-o vîrstă cu el, acești flăcăiași de la țară, erau ca buruienile rezistente crescute printre stînci, ca animalele agere ale muntelui. La vîrsta de patru ani erau definitiv conturați sufletește, după care creșteau într-un ritm uniform, trăiau puține schimbări și nu erau puși niciodată în fața unor situații încîlcite, păstrîndu-și conturul sufletesc, ușor tocit și la urmă ceva mai șters, pînă la moarte. Stephan, dimpotrivă, purta în el moștenirea unor popoare îndepărtate, situația înaltă și uzura nervoasă a trei generații suprasolicitate, copilăria lui eu-

ropeană și povara nespus de grea a unui suflet avid, care nu-și găsea niciodată și nicăieri liniștea. Juliette vedea limpede că băiatul slăbea, și că pe obrajii săi creșteau umbrele. Dar ce putea să facă, de unde să ia pentru el hrana cu care era obișnuit? Uneori îl țira în cortul ei și, în ciuda protestelor sale furioase, trebuia să dea pe git, în silă, mai multe pahare mari cu lapte. Pe urmă, iarăși nu se mai îngrijea de el zile în sir. „Cît vom mai trăi cu toții?” Își punea adesea această întrebare, dar nu era o întrebare cu totul sinceră, fiindcă Juliette era incapabilă să-și imagineze că poate exista pe lume vreun om, fie el chiar saptiehlul cel mai setos de sînge, care să-i atingă un singur fir de păr din cap. Și totuși era o senzație plăcută să-și pună această întrebare, fiindcă astfel nimic nu mai avea importanță și se simțea stimulată în dorința ei fierbinte de a se lăsa pradă indiferenței. Descumpănirea ce-și făcuse sălaş în ființa ei progresa cu pași din ce în ce mai mari.

Fapta nebunească a lui Stephan se născu din următoarele cauze :

Iskuhi Tomazian se plîngea adesea că în zăpăceala care precedase refugiul uitase să ia cu ea cîteva lucruri a căror lipsă o resimțea dureros : trei sau patru cărți preferate, printre ele *Biblia* de la ceremonia confirmării, precum și un crucifix de fildeș, amîndouă dăruite de Aram. Salvase aceste comori din catastrofa de la Zeitun și le purtase tot timpul cu ea în acele zile înspăimîntătoare ale deportării. Acum însă — și nu-și putea explica acest lucru decît cu totul nesatisfăcător prin infirmitatea care-și pusese amprenta pe însuși felul ei de a fi — cărțile, *Biblia* și crucifixul rămăseseră în Vila Bagradian. Suferea mult de pe urma acestei pierderi, pe care o socotea drept o jîgnire adusă fratelui ei.

Nu numai Sato căuta cu ardoare să stea în preajma tinerei Iskuhi, ci și Stephan, care nu pierdea nici un prilej de a se furișa lîngă ea. Dar în timp ce fata crescută la orfelinat își impunea prezența cu insistența supărătoare a muștelor albastre de toamnă — cu acel

kütsük hanum al ei miorlăit, cu melopeile ei melan-colice dătătoare de fiori și cu ghearele ei murdare și avide — Stephan se așeza la pământ într-o atitudine plină de adorație, sorbind-o din ochi pe domnișoara Tomazian. Iar după ce pleca, toată ființa lui era supra-saturată de o senzație amcțitoare de nefericirc. Imaginea ei încântătoare stăruia, însuflețită, în mintea lui. Cîteva fire de păr rebele se agitau ușor pe fruntea ei. Buzele cu acel luciu umed ca de pupilă erau larg deschise, cu o expresie de uimire. Își acoperea brațul stîng, bolnav, cu mîna dreaptă, de parcă i-ar fi fost rușine. Se vedea cum sinii ei mici tresăltau, iar vîrfurile picioarelor îi ieșeau de sub rochie, nemișcate și în același timp cerînd ocrotire. Dar cea mai tulburătoare imagine îi apărea atunci cînd, cu ochii minții, o vedea apropiindu-se de patul lui din cortul șeicului și o auzea cum cîntă. Mai ales de acel cîntec, pe care i-l adresa lui personal, nu se mai sătura :

Din livadă venea fata
Și strîngea la pieptu-i cald
Două poame-nmiresmate...

Dar nu cuvintele îl făceau să simtă un fior alunecînd ca o mîngîiere peste piele, ci vocea ei. Mai demult o iubise astfel pe mama lui, dar acum mama nu mai reprezenta nimic față de Iskuhi, cînd se gîndea la vocea aceasta. Mama lui nu cînta, iar dacă din cînd în cînd fredona cîteva note, ca să-și aducă aminte de vreo șansonetă franțuzească, totul suna fals și umflat. Pe cînd în vocea ogoitoare și limpede a bunei Iskuhi te puteai scălda ca într-o apă cristalină.

Într-o dimineată, după o noapte bîntuită de asemenea vise, fluieră ca s-o cheme pe Sato, care dădea tîrcoale locului de adunare a bandei lui Haik.

— S-au și înființat în casa de jos ?

Ea îl înțelese imediat. Ar fi fost o mare greșeală ca, din pricina sunetelor ei guturale animalice și a felului ei de a se strecura și a da tîrcoale ca un șacal, Sato să fie socotită cretină. Era o corcitură, o făptură aflată la limita dintre două soiuri de ființe, dar avea

o viguroasă inteligență care recepta cu ajutorul nervilor, mai cu seamă cînd era vorba de a adulmeca legăturile existente între fapte. Sato înțelese nu numai că Stephan voia să afle de la ea dacă preacinstiții moștenitori se și cuibăriseră în casa părinților lui din Yoghonoluk, asta nu era de loc greu, dar în același timp dibui scopul și tilcul întrebării: Stephan intenționa, printr-o faptă de o îndrăzneală nebunească, să pună mina pe cărțile lui Iskuhi, în cazul că acestea se mai aflau acolo. Drept urmare, Sato începu să se strîmbe în toate felurile și să clipească din ochi, cum făcea de multe ori în momentele ei de mare emoție. Pentru Stephan nu era un secret faptul că fata era singura făptură de pe Musa Dagħ care ducea o viață dublă. Uneori dispărea cîte o jumătate de zi și mai cu seamă cîte o noapte întreagă, fără ca oamenii să fie cine știe ce îngrijorați din pricina asta. Cobora atunci în vale și-și vizita prietenii, pe ciudații locatari ai cimitirului. Schimbul de informații între munte și vale constituia o valoroasă monedă mărunță, cu ajutorul căreia Sato își achiziționa favoarea prietenilor ei de jos precum și a dușmanilor ei de sus. Pe această cale, cei din tabără căpătau informații destul de apropiate de realitate despre situația din sate și unele întâmplări petrecute acolo. Aflară că la Yoghonoluk fusese instalat un post format din zece saptiehi, întocmai ca la Bitias și Habibli. Tot așa, fură informați că după ce adunătura de derbedei musulmani începuse să prade tot ce găsea prin case, pînă la ultimul cui și la ultima cercevea de fereastră, sosise pe neașteptate un ordin al caimacamului care interzicea orice jaf. Numai trei familii de mohadșiri, sosite din Cilicia, căpătaseră autorizația de a se stabili aici. Dar golănimea satelor din cîmpie nu renunță cu una cu două la pretențiile ei, și aștepta chiar la fața locului un vînt mai prielnic. De asemenea, în tabără se află că în ultima săptămînă cîțiva mollahi, clerici mahomedani, se arătaseră prin sate și vizitaseră bisericile, deoarece acestea urmau să fie foarte curînd transformate în moschei. Stephan fu informat că în casa Bagradian își făcuse sălaș un mohadșir cu o fa-

milie destul de numeroasă, oameni care sosiseră abia cu câteva zile în urmă, cu un car cu boi, la Yoghonoluk. Existau într-adevăr asemenea gurmanzi ai deportării, care îi adulmecau mirosurile călătorind în urma ei din localitate în localitate și chiar la distanțe mai mari și, năzuroși cum erau, nu se mulțumeau cu prima locuință care le ieșea în cale. Sato cunoștea chiar unele amănunte foarte precise. Familia de mohadșiri își așezase tabăra în selamlicul cel mare, dar de cele mai multe ori își petrecea nopțile, plăcute în acest anotimp, sub cerul liber, pe acoperiș. Stephan, obsedat de planul lui, nu mai stătu mult pe gânduri. I se destăinui numai lui Agop. Schilodul începu să se roage de el, să-l implore. Voia să-l însoțească. Orgoliul ieși învingător. Dacă era și Agop de față, Stephan avea pe de o parte un martor al faptei sale, pe de altă parte putea astfel să-i dea o lecție usturătoare neînduplecatului Haik. Tinărul orbit de ideea lui fixă porni la această dificilă acțiune avînd ca unic echipament o lampă de buzunar electrică. Ajutoarele lui erau o stirpitoră și un infirm.

De altfel, Sato purcese la drum cu mult înainte de a se însera. Avea de gînd să dea alarma la Nunik, Vartuk, Manușak, și ceilalți prieteni ai ei. În chip destul de ciudat, acești oameni ai mormintelor erau sacrosancti. Nimeni nu se agăța de ei. Saptiehii și adunătura de derbedei ocoleau această societate, ordinele de strămutare păreau a nu-i atinge. Li se acorda inviolabilitatea nu numai pentru faptul că de la ei nu se putea lua nimic, ci și pentru că trăiau de pe urma morții și împreună cu ea. Dar Sato nu strînsese laolaltă această gardă fiindcă era îngrijorată de faptul că Stephan își primejduia viața. Sentimente ca atașamentul, dragostea și îngrijorarea îi erau cu totul necunoscute. Însăși pasiunea ei pentru Iskuhi nu era altceva decît dorința avidă de a fi recunoscută de o făptură care o entuziasma și de a pune stăpînire asupra ei. Sato cunoștea însușirea principală a lui Nunik. Cînd reușea să satisfacă în măsură suficientă uriașa curiozitate a bunei ei prietene, însemna că depusese un capital ale cărui

dobinzi urmau să constituie bunăvoința ce se revărsa asupra ei. O făptură disprețuită și pe care nici drojdia societății n-o accepta, ci doar o tolera, este silită prin însăși forța împrejurărilor să devină o abilă agentă care să mijlocească satisfacerea nesățioaselor poftes omenești. Iar Sato mai știa ceva, anume că bătrîna Nunik nutrea o curiozitate cu totul deosebită pentru orice avea vreo legătură cu familia Bagradian.

Puțin înainte de miezul nopții, cînd Stephan și Agop pătrunseră pe poarta dinspre apus, pe care o găsiră deschisă, pășind prin grădina și curtea întinsă acoperită cu nisip, bocitoarele se și aflau adunate pe sub copacii dimprejur și făceau semne deznădăjduite în lumina, subțire ca o adiere, a lunii aflată în primul pătrar. Căci cîrja lui Agop bocănea și scîrțîia foarte tare în nisip. Stephan îl îmbrînci ușor pe schilod, dîndu-i a înțelege să se ducă lingă păsările morții adunate sub copaci.

Este greu de înțeles cum un copil atît de sensibil ca fiul lui Bagradian n-a fost cuprins de teamă în această clipă. Chiar dacă nu era pe deplin conștient de primejdie, totuși întunericul nopții, faptul că era pierdut printre făpturi fantomatice cu desăvîrșire străine, precum și aspectul casei în care dormea familia de mohadșiri, ar fi trebuit să-i dea fiori de spaimă. Dar el se afla în acea stare morbidă de tulburare a simțurilor, pe care nici Gabriel și nici Juliette n-o remarcaseră la fiul lor. În aparență de o temeritate nemăsurată, Stephan, victimă a unei paralizii a simțurilor, nu mai putea să deosebească limpede imaginea reală de imaginea de vis a lumii sale. Întră pe ușa casei, care era deschisă, pășind încet, aproape agale, de parcă s-ar fi întors acasă după o plimbare. Iluzia ademenitoare, că nu s-a întîmplat nimic și că totul se desfășoară ca întotdeauna, îl cuprinse cu asemenea forță, încît se opri în vestibul, calm, dus pe gînduri. Abia pe urmă aprinse lampa de buzunar — aceeași în lumina căreia tatăl său îl privise, în urmă cu cîtva timp, pe cînd dormea — și începu să urce liniștit scara ce ducea sus. Aici, totul era încă neschimbat. Abia dacă se observa

cîte o urmă de devastare și de murdărie. Jefuitorii nu luaseră decît obiectele mai ușoare — dulapurile și paturile erau la vechile lor locuri. Stephan intră mai întii în camera lui și, prin fereastra deschisă, privi vreme îndelungată peisajul grădinii agitate de vînt și masa neagră a muntelui. Perturbarea simțurilor de care suferea îi dădu iluzia că nu fusese niciodată acolo, sus, unde creasta zimțată a Damlajikului se desena pe fundalul cu luciu mat al cerului. Mama și tata dormeau alături, în camera lor, și i se păru că ar trebui și el să se dezbrace și să se culce în patul lui. Trebui să facă un efort ca să-și reamintească pentru ce venise. În vîrfurile picioarelor, nu pentru a evita pericolul, ci pentru a n-o tulbura pe Iskuhi, se strecură în cămăruța ei cu pereții goi. În afara cercului de lumină cu contururi nelămurite, încăperea era plină de prezența blindei Iskuhi. Iar înlăuntrul cercului de lumină se afla un scaun, în parte distrus, ca o făptură disprețuită. Sub acest scaun, cîteva cărți murdare și rupte. Era acolo și *Biblia* de la ceremonia de confirmare. Era intactă. Crucifixul de fildeș nu reuși să-l găsească. Rădiind de fericire, Stephan trîNSE la piept cărțile și *Biblia*, apoi alergă, cu pași care răsunau puternic, pe scară în jos, trecu prin vestibul și ieși în curte.

Tovarășii lui îl așteptau la distanță, în umbra copacilor. Stephan nu-i văzu imediat și le strigă cu voce tare, de parcă-i luase Dumnezeu mințile :

— Agop ! Sato ! Unde sînteți ? Ia uitați-vă ! Le-am găsit !

În spațiul gol și boltit al nopții, rezonanța acestor cuvinte a fost atît de puternică, încît sus, pe acoperișul casei, se stîrni numaidecît o mișcare. Se agitau siluete. O voce de bas răcni ceva de neînțeles. Fu întreruptă de voci femeiești puse pe cearță. Ghemul de vrăjitoare aflat sub copacii din marginea curții se desfăcu și dispăru în întuneric. Cîrja lui Agop se auzea bocănind cu înfrigurare. Stephan continuă să stea, parcă înlemnit, în locul cel mai luminos al curții din fața casei. Micul punct de lumină al lămpii de buzunar licărea liniștit în mîna lui. Abia cînd primele lovituri de bici

ale focurilor de pușcă îi șuierară pe la urechi, iar în interiorul casei începu să se simtă agitația, se smulse din propria-i inerție și o porni la goană în salturi mari. Dar încotro? Acum se vădi în ce inferioritate se afla Stephan, copilul din Avenue Kléber, față de copiii acestui pământ oriental, în ciuda tuturor eforturilor sale ambițioase. În timp ce pînă și schilodul Agop, cu cîrja lui zgomotoasă, reuși să dispară fără urmă în noaptea de nepătruns, Stephan se repezi prin partea dinspre răsărit a grădinii și începu să alerge pe drumul ce ducea la Yoghonoluk. Pe micul orășean îl atrăgea calea bătută. Era un imbold izvorît din firea lui, deși își dădea seama că pornise într-o direcție care contrazicea orice logică. Era cît pe ce să cadă în brațele saptiehilor, care, alarmați de focurile de armă, soseau acum în goană, dinspre piața bisericii, agitînd în mîini puștile cu piedicile trase. Stephan se aruncă într-o parte și rămase chincit în șanț. Minunea se înfăptui. Saptiehii trecură în goană pe lîngă el. Dinspre vilă, în întîmpinarea lor veniră însă cei din familia mohadșirului, urlînd și gesticulînd sălbatic. Turcii păreau cu toții înnebuniți de spaimă. Credeau că era vorba de un atac prin surprindere al luptătorilor armeni. Își slobozeau armele, ca turbați, în toate direcțiile, în parte ca să scape de propria lor teamă, și în parte pentru a chema în ajutor, prin acest foc susținut, posturile din celelalte sate. Abia după ce zgomotul se pierdu înspre nord-vest, Stephan fu cuprins năvalnic de o spaimă de moarte, oarbă, fără sens. Ca o pasăre care a trăit multă vreme în colivie și nu mai știe să zboare, își dibui drumul, clătînîndu-se, pe lîngă un zid în ruină și apoi pe cîmp. Nimeri într-o livadă sălbătică, scăpă cu mare greutate de măcănișurile care voiau parcă să-l oprească locului, urcă gîfiind o colină acoperită cu viță sălbatică tîritoare ale cărei coarde se încolăceau ca șerpilor, căzu și se ridică de sute de ori, pînă ce izbuti, în sfîrșit, să scape din această capcană. Pe urmă, simți iar pământ moale sub picioare, apoi o rîpă presărată cu pietre. Pe neașteptate trebui să se descurce din niște hățîșuri încîlcite cu neputință de ocolit, care în-

tindeau spre el, din toate părțile, ghimpi și frunze tari ca oțelul cu vîrfurile lor ascuțite de pumnal. Își urmă drumul, poticnindu-se la fiecare pas, incapabil să judece, să urmărească o destinație precisă. Începu să simtă că haina entari nu corespunde felului de a se mișca al trupului său și că-l stînjenea la fugă ca un dușman viclean. Miinile lui, picioarele lui erau acoperite cu zgîrieturi sîngerînde și usturătoare, fața îi era scaldată în sudoare. Într-un luminiș se prăbuși. Nu știa unde se afla Damlajikul, unde se afla Yoghonolukul, unde se afla el însuși. Un scurt leșin îi încetoșă mintea vreme de două minute. Dar își recăpătă repede forțele. Spaima de moarte se destrămă, și în locul ei se ivi o minunată senzație de calm. Se întinse pe iarbă ca pentru a dormi. Cerul nespus de bogat al nopții de august se boltea, nemișcat, deasupra lui. Dintre miliardele de stele, nici una nu avea o lumină tremurată. Stephan era singur cu lumea și izolat înlăuntrul ei. Știa că tatăl și mama sa nu-l puteau ajuta. Pentru prima oară, cugetul lui de copil trăi senzația însingurării totale, a vinatului hăituit fără milă, pînă la nimicire, în spațiul nemărginit care privește cu nenumărați ochi de gheață. Copiii oamenilor bogați, crescuți în belșug și obișnuiți să fie în centrul atenției, nu cînesc niciodată — sau în orice caz, foarte tîrziu — această senzație, care copleșește orice vietate fugărită cînd, chincită într-o văgăună, își ține respirația. Era o senzație blindă nespus de binefăcătoare. Stephan nici măcar nu simțea nevoia să se gîndească la Iskuhi. Cine stătea așa ca el, culcat în iarbă, atît de strîns lipit de pămînt, atît de apropiat de spațiile nemărginite ale lumii, pentru acela lucrul cel mai rău nu poate fi prea rău. Privea în adîncimile cerului. Acolo, sus, se trezea la viață o ușoară respirație, o undă de lumină, un cerc care se lărgea. Îl ridică pe Stephan cu gingășie și-l sărută, fiindcă era atît de slab, atît de neajutorat, mai părăsit ca oricine și orice. Toată încîntarea lumii se strînse într-un singur punct, iar acest punct era chiar înlăuntrul său. Nu-și dădea seama ce se întimpla cu el. Pentru prima oară în viață, bărbăția lui născîndă

își slobozi prisosul. Adormi, se contopi cu pământul, ca morții.

Îl treziră voci în noapte. Probabil că saptiehii ajunseră cu urmărirea pînă aici. Din desiș traseră cîteva focuri de pușcă. Pe urmă se lăsă iar liniște. Stephan era convins că nu plecaseră încă. Fără îndoială că-l descoperiseră și acum pîneau clipa cînd se va ridica. Cerul era negru, luna dispăruse : atît de mult dormise Stephan. Nu se mai vedeau decît puține stele, șterse și parcă absorbite de o hîrtie sugativă. Spațiul era strîmt ca interiorul unui sicriu. Băiatului i se păru că nu e culcat pe pămînt, ci pe o movilă elastică, respingătoare, alcătuită din melci viscoși. Și totuși, nu-i era îngăduit să se miște, să se scoale, fiindcă saptiehii stăteau la pîndă. Dar dacă aștepta să se lumineze de zi, primejdia va fi de două și de trei ori mai mare. În sfîrșit, hotări să se tîrască, mai întii pe burtă, apoi în genunchi, înaintînd astfel o oarecare distanță. Lumea era plină de obstacole imateriale. Cu băgare de seamă, Stephan se ridică în picioare. Sub picioarele lui se întindea, nelămurită, o zonă accidentată cu vîrfuri și zimți, iar în dreapta și stînga lui, o zonă tot atît de nelămurită, căptușită cu țepi și nuiele. Pătrunse orbește în încâlceala ghimpoasă. Fără îndoială că l-au și ucis pe blondul Agop, iar vina e a sa. Dar nici el, Stephan, nu va mai ajunge vreodată acasă. Mina lui, încheștată pe *Biblia* lui Iskuhi — celelalte cărți le aruncase — înghețase în ciuda nopții calde. După ce mai rătăci o vreme, fără o direcție anume, prin această lume a cărei creație încă nu se desăvîrșise, își aprinse lampa de buzunar, așteptîndu-se să audă în imediata lui apropiere împușcăturile saptiehilor. Cum nu se întîmplă nimic, lăsă lampa aprinsă, deși, nu-l ajuta să găsească drumul cel bun. Și cu toate acestea, ea făcu să apară salvatorul. Pe neașteptate, Stephan se pomeni în brațele cuiva : Haik. Datorită faptului, că Sato pălăvrăgise, Haik aflase la vreme de fapta smintită care se punea la cale. Fusesse cît se poate de indignat, din pricina independenței neobrăzate a lui Stephan, care îndrăznise să-l lase deoparte, dar în același timp, ca

unul care era mai puternic și mai experimentat, era foarte îngrijorat de soarta temerarului domnișor, incapabil să ducă la bun sfârșit asemenea acțiune. Deși mai întâi voise să-l lase în voia soartei, după aceea nu mai putu răbda să rămână pe Damlaĵik și ajunsese în vale în momentul periculos când saptiehii începeau fugăria presupusei trupe armenesti. Simțurile sale, care nu dădeau niciodată greș, îl mînaseră pînă la urmă în apropierea locului în care se afla Stephan și unde ajunsese în clipa cînd acesta aprindea lampa de buzunar. Și iată că Haik îl scutură furios pe tînărul Bagradian :

— Acuma vezi și tu că nu ești decît un lăudăros neghiob !

Stephan era prea slăbit ca să mai găsească o justificare onorabilă pentru rușinea pe care o pățise. Se agăță cu putere de brațul lui Haik și se lăsă tîrît de acesta. Dar cu fiecare pas străbătut alături de rivalul său de neînvins, curajul îi revenea mereu mai impetuos. Îi ținu trofeul înaintea ochilor :

— Am scos din casă *Biblia* lui Iskuhi Tomazian.

Rămășițele încă incandescente ale unui foc se iviră, cu totul pe neașteptate, la mai puțin de cincizeci de pași în fața lor. Printre oamenii ce-și făceau veacul în cimitir se aflau așezați Sato și Agop. Stephan se luptă din răspuțeri spre a-și reveni din epuizare. Și acum, acasă ! Sub conducerea lui Haik se simțea în siguranță. Gîndul îi zbură la tatăl său. Aventura din noaptea asta nu putea fi tănuită. Se temea de primirea pe care i-o vor face. În ciuda nerăbdării lui Stephan, drumul de înapoiere părea că nu se mai sfîrșește. Trebuiau să se oprească mereu, pentru odihnă, deoarece Agop înainta foarte greu. Pe alocuri, Haik cu Stephan, sau Haik cu Sato îl țineau de subsuori pe sărmanul infirm și-l tîrau cîte o bună bucată de drum pe poteca în urcuș abrupt. Agop plîngea tot timpul. Fusesse un efort prea mare pentru el. Nu mai avea puterea să încerce a-i imita pe cei sănătoși. Era ora șapte cînd apărură lîngă pozițiile fortificate. Cei trei tineri aveau o înfățișare fantomatică, parcă erau răniți. Stephan fu zgu-

duit de friguri și trebui să se vîre imediat în pat. Mama îi făcu o scenă teribilă.

— Dacă te-apuci de asemenea fapte respingătoare, ești la fel ca Sato, un vagabond murdar. În cazul ăsta nu mai vreau să știu de tine ! Erau cuvinte spuse cu sinceritate și o dureau. Juliette avea lacrimi de ciudă în ochi : Ce ți-a venit ? De ce ai făcut asta ?

Stephan tăcu, deoarece nu îndrăznea să spună adevărul. Simțea limpede că dacă ar fi vorbit, raporturile ce existau între mama sa și Iskuhi ar fi fost adînc tulburate. Așa cum făcea cînd era copil și voia s-o împace, încercă să obțină iertarea apucînd mîna mamei, care se ferea de el. Dar pe sub pătură ținea strîns între genunchi *Biblia* lui Iskuhi, pentru ca mama lui să n-o găsească.

Mai tîrziu însă cînd rămase singur cu tatăl său și acesta, stînd foarte aproape de el, încerca tot mai insistenț și cu ochii severi să afle de la el motivul care-l îndemnase la asemenea nelegiuită încercare de a sfida destinul, Stephan, după ce tăgădui îndelung și născoci tot felul de povești, sfîrși prin a-și dezvălui taina. Înroșindu-se ca racul, scoase *Biblia* de sub pătură. Tatăl o luă în mîna, o răsfoi distrat, o închise cu un zgomot sec, apoi fața lui căpătă o expresie severă și dură, astfel că Stephan crezu că trebuie să se aștepte la o pedeapsă foarte aspră. Dar nu s-a întîmplat așa, și tatăl i-a înapoiat *Biblia*, fără să mai pomenească nici măcar un singur cuvînt despre această întîmplare. Înainte de a părăsi cortul îi ordonă lui Stephan — și o făcu pe un ton potrivit mai degrabă comandantului militar în exercițiul funcției sale, decît tatălui care ia unele măsuri — ca de aci încolo să se prezinte zilnic, dimineața la sculare și înainte de culcare, în fața lui, oriunde s-ar găsi el în acele ceasuri. Avakian primi dispoziția ca de aici înainte să-l supravegheze pe tînar cu mai multă strășnicie.

În perioada de liniște pe care i-o acordară turcii, Gabriel Bagradian nu stătu cu mîinile în sin. Acum se

putea spune într-adevăr că lucrările de fortificare a pozițiilor ajunseseră într-un stadiu de desăvîrșire. În această săptămînă oamenii din grupele de combatanți și lucrătorii din rezervă trebuiseră să trudească tot atît de greu ca și în zilele de dinaintea lui 4 august. Toate tranșeele erau acum prelungite și aclincite, iar terenul din fața lor fusese consolidat prin diferite obstacole. Către tranșeele liniei a doua duceau șanțuri de legătură, tot așa și către posturile înaintate, iar acestea din urmă erau camuflate cu ramuri pentru a da prilej celor mai temerari dintre trăgători să cadă în spatele atacatorilor sau să-i doboare pe cei ținuți în loc de obstacole. Gabriel își frămînta tot timpul mintea pentru a găsi, la cele treisprezece puncte de atac, diferite șiretlicuri, artificii strategice și capcane menite să întărească puterea de apărare, astfel încît rezultatul luptei să fie tot mai puțin dependent de faptul că oamenii erau sau nu de nădejde. În această problemă, cunoștințele însușite destul de superficial la școala de ofițeri din Stambul și experiența acumulată în duelurile de artilerie de la Bulaîr îl ajutară mai puțin decît un vechi manual de tactică al Marelui Stat-Major francez, pe care într-o bună zi îl cumpărase din simplă curiozitate de la un anticar. Cînd luă în mînă această carte, ajunsă astfel pe neașteptate la mare cinste, în sufletul lui Bagradian își făcu loc un ciudat simțămînt filozofic (expresia nu este prea potrivită) : „Manualul acesta de tactică l-am cumpărat pe atunci fără vreun presentiment, numai din cauză că mi-a plăcut foaia de titlu, sau fiindcă mă atrăgea tema, necunoscută pentru mine, deși pe vremea aceea știința militară nu mă interesa cituși de puțin. Și totuși, în acel ceas cînd l-am cumpărat, destinul meu, cu totul independent de voința mea, acționase în mine într-un mod clarvăzător. Da, această kismet a mea pare că acționează într-adevăr cu multă eficacitate, de la început și pînă la sfîrșit. Căci încă în anul 1910 mi-a purtat pașii, oprindu-mă în fața vechii librării de pe Quai Voltaire numai fiindcă avea nevoie de această carte pentru scopurile ei de mai tîrziu. Prin urmare, nu eram decît actorul propriei

mele kismet, cam așa cum Coquelin ¹, interpretându-l pe marchiz în comedia știută, își uită mânușile pe masă, pentru ca, întorcându-se, s-o surprindă pe madame cu amantul ei. Numai că artistul știe să facă deosebirea între el și marchiz. Pe cînd la mine, propria mea identitate se împletește prea strîns cu rolul.“

Aceasta era, de altfel, singura reverie filozofică pe care și-o îngăduise Gabriel Bagradian în ultimele săptămîni. Oricum, se grăbi să scape cît mai repede de sub influența ei, pe care o simțea ca pe o povară. Încă din perioada cînd începuse primele pregătiri de luptă, la Yoghonoluk, observase că simțul său practic se tulbura de îndată ce se lăsa în voia înclinației sale către contemplare. În felul acesta ajunsese la concluzia că adevăratul om de acțiune (și el nu era un asemenea om) trebuie să fie în mod necesar lipsit de spirit. În ceea ce privește manualul de tactică, găsi în el un număr de avertismente, indicații, schițe, metode de calcul, pe care le putu aplica la scară redusă, la condițiile date. Nurhan Elleon și comandanții inferiori efectuau zilnic exercițiile cele mai severe cu grupele de combatanți. În diferite sectoare ale sistemului de apărare, Gabriel Bagradian organiza manevre cu teme multiple, pentru ca fiecare dintre combatanți să se familiarizeze cu fiecă stîncă și fiecă tufiș, și pentru toate variantele de atac posibile să se afle dinainte pregătite apărarea și contraatacul. Sistemul de alarmă fusese de asemenea organizat pînă în cele mai mici amănunte. În ciuda distanțelor destul de mari, în decursul unei singure ore toate pozițiile puteau fi ocupate de efectivul prevăzut, efectivul posturilor putea să fie schimbat și era posibil să se execute importante deplasări de trupe.

Nu mai puțin uimitoare erau lucrările ce se desfășurau în Vilceaua orășenească. Pasiunea plină de dîrzenie a pastorului Tomazian ieșise biruitoare în lupta împotriva numeroaselor disensiuni mărunte, împotriva vrăjmășiilor născute din vecinătatea prea apropiată, împotriva nemulțumirii provocate de distribuirea în co-

¹ Constant Coquelin (1841—1909) actor francez.

mun a proviziilor precum și împotriva rezistenței ascunse și a indolenței muhtarilor. Așa se face că tot un occidental (trei ani de studii la Geneva) era cel care sprijinea cu succes lupta lui Gabriel împotriva nepăsării orientale. Fără îndoială că Ter Haigasun era o personalitate incomparabil mai puternică decât excelentul Aram, totuși vicarul văii armenesti călătorise la nord numai pînă la Edșmiadsin, la vest pînă la Stambul, la sud pînă la Ierusalim și din această pricină nu era cu totul lipsit de un fel de insensibilitate față de unele vicisitudini ce puteau fi înlăturate, atitudine care îngreunează atît de mult viața europeanului în țările Orientului. În ciuda forței pe care o avea asupra sufletelor, verificată de atîtea ori, poate că Ter Haigasun n-ar fi putut împlini atît de repede opera realizată de Aram Tomazian, care în decurs de zece zile transformase tabăra mizeră din Vilceaua orășenească, situată în aer liber, într-o colonie care fără îndoială că semăna cu o așezare de pe vremea lui Avram și a celorlalți patriarhi. Fiecare familie, fie săracă, fie bogată, avea acum coliba ei din ramuri împletite, cu acoperiș solid — pe cîtiva metri pătrați de teren, la adăpost de intemperii, cît de cît locuibili datorită covoarelor, rogojinilor, așternuturilor. Acest palid ecou al căminului era suficient să dea oamenilor sentimentul iluzoriu, atît de important, că și aici, sus, condițiile umane obișnuite vor avea stabilitate și trăinicie. Tabăra era nu numai împărțită în cartiere locuite de diferitele comune, dar colibele constituiau chiar un sistem de ulițe care dădeau toate în marea piață a altarului. Solul Vilcelei orășenești nu era neted, ci vălurit, dar terenul de construcție și drumurile fuseseră alese în așa fel, încît aceste urcușuri și coborișuri păreau mult atenuate. Piața altarului, centrul acestei așezări primitive dar foarte aglomerate, făcea o impresie de-a dreptul impunătoare. După ce muhtarul Thomas Kebussian reușise să obțină construirea unei case comunale din birne, unde urma să locuiască, nici cei șase colegi ai săi nu se lăsară pînă nu obținură și ei, în calitatea lor de nu mai puțin demni capi de comune, dreptul

de a construi cabane asemănătoare în piața unde se afla altarul. Dar cea mai frumoasă operă a lui taica Tomazian era fără îndoială încăpătoarea baracă ridicată pentru conducători, care nu numai că avea ferestre și uși veritabile, dar era acoperită cu șindrilă provenită din depozitul antreprenorului. Soliditatea construcției constituia, într-un fel, un simbol al speranței temerare care-i însuflețea pe apărători. Baraca se compunea din trei încăperi — o cameră mare situată la mijloc, constituind sala de ședințe, și două camere mici laterale. Încăperea laterală dreaptă era despărțită de sala de ședință printr-un perete solid. Acestei chițimii i se atribuisce rolul de închisoare de stat, pentru cazul că autorul vreunui delict mai grav va trebui izolat. Dar Ter Haigasun era ferm convins că această carceră se va dovedi ca fiind inutilă. Încăperea din stînga fusese repartizată farmacistului Krikor. Iar Krikor se grăbise să ridice între el și politică un perete de cărți, cu un loc îngust de trecere, dincolo de care își instalase patul. Borcanele sale decorative, flacoanele și retortele le așezase pe niște rafturi prinse de perete; în schimb, spre marea sa satisfacție, scăpase de bidoanele de petrol lampant, pachetele de tutun și de articolele pentru confecționarea măturilor, care fuseseră încorporate bunurilor formînd proprietatea obștească. Prin urmare, baraca administrației avea atît un caracter de parlament, minister și tribunal, cît și pe cel de bibliotecă și universitate. Pentru că aici farmacistul Krikor își primea discipolii — pe învățătorii care la rîndul lor învățau de la el. Iar maestrul își părăsea din ce în ce mai rar sanctuarul. Poate că voia să anihileze marea captivitate de pe Damlaĵik prin aceea că-și îngusta și mai mult spațiul destinat propriei persoane. Sau poate că voia să anuleze pur și simplu schimbarea radicală a condițiilor de viață, înlăturînd-o din raza sa vizuală. Ceașuri în șir ședea nemișcat pe patul său, și numai cînd și cînd se ridica să ia vreo carte din perete, pentru ca imediat după aceea s-o pună cu mare grijă la loc. Spinarea i se încovoia văzînd cu ochii. Învățătorii, care acum aveau răs-

punderi importante, îl vizitau destul de rar. Iar atunci cînd veneau, maestrul îi dezamăgea din ce în ce mai amarnic, căci nu le mai îmbogăţea cunoştinţele prin fapte nemaipomenite din tezaurul cosmologiei, ci le servea tot felul de istorioare întunecate pătrunse de o adîncă moralitate, care nu făceau decît să-i gonească de îndată din apropierea lui. Din această pricină, Hrand Oskanian începu chiar să nutrească o puternică antipatie faţă de cel pe care înainte vreme îl diviniza, fapt care trebuie pus mai degrabă pe seama activităţii sale războinice de acum decît pe a celei poetice de odinioară.

— Bătrînul nu mai e în toate minţile, spunea el dispreţuitor către colegul său Şatakhian, care însă îl apăra cu înverşunare pe cel defăimat.

În timpul consfătuirilor mai mari sau mai mici organizate de conducători, farmacistul nu-şi părăsea cămăruţa laterală, deşi se număra şi el printre cei aleşi, în schimb privea cu ochii săi oblici şi uimiţi, înfundaţi în obrazul galben de mandarin, spre sala de şedinţe, de parcă nici nu putea să înţeleagă limba acelor oameni. Totuşi, noaptea se scula adesea din pat şi se aşeza în faţa căsuţei. Îşi mijeia ochii către candela care ardea sub icoana de pe altar, sau către cele două lămpi cu petrol care luminau piaţa, şi-şi pleca urechea spre uliţele pe care se înşirau colibele de ramuri împletite, de unde răzbăteau sunetele caracteristice ceasurilor de odihnă. La fiecare jumătate de oră trecea patrula pazei de noapte şi-l saluta pe farmacist. Însă aceasta nu răspundea, ci-şi clătina tot timpul capul. Părea să fie pradă unei uimiri fără de margini, din care nu mai reuşea să-şi revină, dar în realitate acesta era primul simptom al unui dezechilibru fizic destul de îngrijorător.

Aşadar se poate constata, şi nu fără oarecare emoţie, că această omenire minusculă, numărînd cinci mii de suflete, refăcea cu o săritură ca de pisică drumul lung al civilizaţiei. Sosiseră aici, sus, aproape lipsiţi de mijloace. Niţel petrol lampant, cîteva luminări, uneltele

strict necesare — asta era toată moștenirea culturii lor materiale. Chiar de la prima ploaie torențială, grămada sărăcăcioasă de plăpumi, pături, cearșafuri și rogojini fusese în bună parte deteriorată — și erau singurele lucruri ce le mai rămăseseră din confortul casnic. Și totuși, nici moartea care pîndea neînduplecată din toate părțile, nici lipsa obiectelor de primă necesitate n-au fost în măsură să stingă în sufletele lor nevoia de divinitate, setea de religie, de ordine, de rațiune și înălțare spirituală. În fiecare duminică, în fiecare zi de sărbătoare, Ter Haigasun oficia slujba religioasă, ca întotdeauna. Pe colina școlii se țineau lecții cu copiii. Bedros Altouni, septuagenarul și Mairik Antaram puseseră pe picioare în mod exemplar șopronul-spital și se luptau cu toți ceilalți membri ai sfatului conducătorilor să obțină pentru bolnavii lor cele mai bune alimente. Față de felul obișnuit de viață din vale, se poate spune chiar că moralul crescuse în general. Pe chipurile slăbite și palide se citea o anume mulțumire. Lunga zi de august nu avea destule ore atît de multe erau treburile ce se cereau îndeplinite. Munca începea de la patru dimineața. Mulgătoarele își făceau apariția în piață, unde ciobanii sosiseră mai dinainte stringînd în țarc caprele și oile de lapte. După aceea, laptele era transportat în vase mari spre marginea apuseană a Vîlceleii orășenești, unde aștepta Mairik Antaram ca să treacă la distribuirea lui către mame, spital și cășărie. La aceeași oră începea pelerinajul femeilor și fetelor care se îndreptau în șiruri lungi spre izvoarele ce curgeau în apropiere pentru a umple ulcioarele mari de lut ars cu apă proaspătă de izvor, în aceste vase ea păstrîndu-se rece ca gheața chiar și pe cea mai cumplită arșită. Numeroasele izvoare cu apa lor minunată erau dintre cele mai mari binecuvîntări dăruite de Musa Dagħ copiilor săi. În timp ce șirurile purtătoarelor de apă se întorceau, cei șapte muhtari se duceau pînă la locurile de pășunat ale oilor, pentru a alege animalele ce urmau să fie tăiate pentru nevoile zilei următoare. E drept că în ceea ce privește consumul de carne se făcură de timpuriu simțite unele

semne destul de neliniștitoare. O oaie caracul dădea în această regiune mai puțin de douăzeci de ocale, așadar douăzeci și cinci de kilograme de carne comestibilă, în ciuda faptului că înainte de tăiere cîntărește dublu. Or, cum cinci mii de oameni trebuiau să trăiască aproape exclusiv din această carne, printre ei aflindu-se mulți care munceau din greu, reiese că zilnic trebuiau tăiate circa șaiszeci și cinci de oi pentru ca grupele de combatanți și rezerva de lucrători să poată mânca pe săturate. Dar la un asemenea ritm înfiorător de reducere a turmelor, cită vreme va mai fi posibilă viața pe munte? Socoteala asta o putea face fiecare dintre refugiați. Chiar în a treia zi, duminică, Ter Haigasun și pastorul Aram Tomazian emisera o dispoziție severă conform căreia nu mai era îngăduit să se arunce nimic de la animalele sacrificate, nici măcar intestinale. În același timp, numărul zilnic de tăieri fu redus la treizeci și cinci de oi și douăsprezece capre. Dar o dată cu aceasta, alte primejdii legate de animalele de tăiere nu erau cituși de puțin înlăturate. Deoarece prin construcțiile ridicate în Vilceaua orășenească și prin anexele taberei aflate în afara ei, precum și prin lucrările întreprinse la pozițiile de apărare se pierduse foarte mult teren de pășunat, turmele începură să înregistreze încă din primele zile scăderi simțitoare în greutate. Dar nimeni nu îndrăznea să-i trimită pe ciobani cu turmele lor pe pajiștile situate dincolo de șaua nordică. Terenul pe care fusese amenajat abatorul se afla în apropierea unei pădurici, la o distanță apreciabilă de Vilceaua orășenească. Cu toate acestea, zbieretele de spaimă și de agonie ale animalelor pătrundeau în fiecare dimineață pînă în tabără. La început, măcelarii atirnav berbecii și oile, curățate de măruntăie, în copaci, unde rămîneau o zi sau două. Dar ca urmare a arșitei de vară, carnea începu să se strice foarte repede. De aceea, după primele experiențe neplăcute, începură s-o îngroape în pămînt, unde avea dublul avantaj că se păstra proaspătă și se frăgezea în condiții mai bune. O parte a măcelarilor își termina încă din primele ore ale dimineții munca pe ziua res-

pectivă, după care oamenii se înapoiau de îndată la grupele de combatanți, iar o altă echipă își începea activitatea. Carnea era tăiată cu satirele în bucăți, după toate regulile artei, operație care se desfășura pe mese lungi, înjghebate din trunchiuri de copaci bătute în cuie. De aici, femeile care erau de serviciu la bucătărie o transportau pînă la locul destinat focurilor. Între timp acolo se și făcuse focul, cu ajutorul vreascurilor și al butucilor zdraveni, în zece vetre îngrădite în părți dar deschise în partea de sus. Pe pirostrierii înalte se legănau deasupra flăcărilor cazane imense cu apă. Carnea însă era friptă la foc deschis, înfiptă în proțapuri lungi și frigări. Împărțirea hranei se făcea de către muhtari o dată pe zi, pe comune, de față fiind pastorul Aram Tomazian. Pentru fiecare sat se tăiau apoi, tot pe mese lungi din bușteni, porțiile hărăzite familiilor. Să luăm drept exemplu satul Bitias, care avea acum, după plecarea protestanților conduși de Harutiun Nokhudian, o sută și douăsprezece familii. Așadar, o sută și douăsprezece gospodine treceau în șir pe lîngă masa repartizată satului respectiv și primeau din mîna muhtarului rațiile ce li se cuveneau, cîntărite cu exactitate. O persoană oficială, de cele mai multe ori preotul satului sau învățătorul, verifica după o listă numărul membrilor familiei care trebuiau hrăniți și însemna cu o linie repartizarea rațiilor conform dispoziției. E lesne de închipuit că această operație necesita un timp apreciabil și că nu se desfășura fără unele discuții înfierbîntate. Fiindcă atunci cînd natura a făcut oaia și capra, n-a prea avut în vedere principii de echitate. Unii primeau părțile de la piept și de la burtă, cu carne din belșug, pe cînd alții nimereau părțile cu zgîrciuri și oase. În acest tratament inegal pe care-l hotăra simpla întîmplare, femeile cu firi mai posomorite vedeau uneltiri premeditate și perfide, scornite de oameni dușmănoși anume pentru a le învenina viața. Și atunci trebuia să intervină talentul de împăciuitor al lui Aram Tomazian ca să convingă aceste suflete care se mîniau repede că este vorba doar de un joc al întîmplării și să dovedească respectivelor femei, fie ea Jeranik sau

Kohar, că dacă astăzi soarta le-a fost potrivnică, ieri le fusese prielnică. Dar de cele mai multe ori Jeranik și Kohar nu erau în stare să înțeleagă asemenea raționamente limpezi și plecau încruntate, iar în mințile lor ideea că sînt persecutate lua proporții îndoite de mari. Înainte de a se proceda la distribuirea rațiilor pentru civili părțile cele mai bune erau puse deoparte pentru trupă, căreia i se ducea hrana pe poziții de către grupul respectiv din cohorta tineretului. Dar toată lumea trebuia să se mulțumească doar cu această unică masă pe zi, fiindcă seara în cazanele mari de aramă nu fierbea decît apă, în care se puneau niște ierburi aromatice pentru ca după aceea băutura asta fadă să fie botezată, fără multă vorbă, „ceai“.

Pastorul Aram introdusese și un serviciu de ordine permanent. Doisprezece oameni înarmați constituiau poliția care veghea ca în Vilceaua orășenească să domnească liniștea și ordinea. Ziua și noaptea, o dată pe oră, străbăteau ulițele dintre colibele de ramuri împletite, cu pași apăsați și amenințători de polițai, făcîndu-i pe locatarii acestora să simtă că domnește starea de război și că fiecare trebuie să fie de două ori mai prevăzător în respectarea legii. În afară de asta, patrulele de ordine răspundeau și de păstrarea curățeniei în cuprinsul taberei, preocupare pe care Gabriel Bagradian, pastorul Aram, Bedros Altouni, Hapeth Șatakian și alți „occidentali“ o ridicaseră, de-a dreptul cu fanatism, pînă la proporțiile unei probleme de viață. Multe practici, care în sate deveniseră obiceiuri de necontestat, fură interzise aici. Nu era voie ca gunoii și lăturile să fie aruncate în fața colibelor, zoaiele să fie vărsate pe ulițele taberei și înainte de orice era obligatoriu ca oamenii să-și satisfacă necesitățile firești numai în acele locuri pe care sfatul conducătorilor le hărăzise acestui scop. Încă de la început Bagradian stăruise să se sape haznale adînci. Cînd cineva încălca vreuna dintre aceste dispoziții privitoare la igienă și era prins asupra faptului, mai-marii taberei îl pedepseau, fără drept de apel, la o zi de post, cu alte cuvinte la distribuire nu-și primea rația cuvenită.

Viața obișnuită de zi cu zi, pe care Ter Haigasun încercase cu atita înțelepciune s-o impună în cadrul noilor condiții de existență, își croi făgaș cu mult mai repede decît se așteptase. Totuși, era foarte diferită de viața molcomă din vale, și plină de frecuşuri și asprimi. La diferite ore, mai ales cele de seară, cînd munca nu mai absorbea gîndurile, nemulțumirca și nervozitatea se făceau simțite printre familii. De aceea, în sfatul conducătorilor Aram Tomazian își exprimă părerea că asprimea doocobită a acestei vieți trebuie împletită cu organizarea unor manifestări care să creeze un echilibru, că trebuie ca măcar în răstimpul unui ceas de seară sufletele să fie eliberate de povara lor. Că ar fi bine ca la două sau la trei zile fiecare să aștepte cu plăcere o seară în care să se mai înveselască. Poporul să se strîngă în piața altarului, iar unul dintre conducători să vorbească, și anume nu despre situația de atunci, ci despre probleme generale ale poporului armean și ale victii — probleme care deschid orizonturi largi și fac ca inimile să se înalțe deasupra lor însele. Gabriel Bagradian se declară imediat de acord cu pastorul. Dar Ter Haigasun își înalță pleoapele, iar din atitudinea lui obișnuită de meditare izvorî un surîs abia perceptibil. Apoi, atrase celor de față atenția asupra faptului că această frumoasă inițiativă păcătuiește prin caracterul ei arid și pedagogic. Că asemenea conferințe de nivel ridicat ar fi fără îndoială foarte apreciate de bărbații serioși și inteligenți, care sînt însă teribil de puțini la număr, pe cînd femeile, fetele și întregul tineret ar pleca de la ele fără să rămînă cu nimic. Dar tocmai de această parte a populației, șovăitoare și nestatornică în simțăminte, depinde puterea de rezistență a taberei mai mult decît de oamenii așezați și cumpăniți. De aceea, după un șir de zile istovitoare, ar trebui să se pună la cale o seară de petreceri simple și vesele, care să contribuie la uitarea grijilor. Doar se găsesc destui măscărici și povestitori de istorioare vesele în tabără, de asemenea o mulțime de muzicanți care să anime dansul. Fiecare al doilea flăcău se pricepe cît de cît să ciupească tarul și ghi-

tara saz. Și scripca numită kamantşa, ca și flautul, își au virtuozii, ca să nu mai vorbim de tamburină. Muzica e treaba lui Asaian, învățătorul și dirijorul corului bisericesc, care trebuie să porceadă imediat la organizarea acestor serbări. Cîntărețul cel slab ca un țîr tresări adînc uimit că dușmanul străvechi și călăul său Ter Haigasun îi încredința asemenea îndatorire de cinste. Iar uimirea lui crescuse și mai mult cînd același Ter Haigasun, de obicei atît de potrivnic oricăror petreceri zgomotoase, nu numai că îngădui să se construiască o estradă de dans din lemn — un podium de felul aceluia ce folosea la Yoghonoluk aceluiași scop — dar chiar recomandă acest lucru. Uimirea celor de față atinse culmea cînd preotul nu se împotrivi de loc ca taica Tomazian cu calfele lui să ridice această scenă a diavolului, înjghebată din scînduri negeluite, la celălalt capăt al încăpătoarei piețe, și anume chiar față în față cu sfîntul altar. Prima serbare cu dans a fost fixată chiar pentru seara următoare. Sfatul conducătorilor apărură cu Ter Haigasun în frunte, veniră toți notabilii, precum și Gonzague Maris și Juliette, pe care Gabriel o rugase anume să nu lipsească. Pentru început, pastorul Aram ținu o scurtă alocuțiune, în care ceru iertare lui Dumnezeu pentru faptul că, în ciuda vremurilor de crînte suferințe, se vădese totuși preocupările omenești pentru petreceri. La al doilea punct din program învățătorul Asaian intonă, cu o voce răsunătoare ca de trîmbiță (deși conformația sa fizică te făcea să te aștepți în cel mai bun caz la un falset de o subțirime diafană) cîteva cîntece patriotice, între care și acel înflăcărat :

Înalți sint munții armeneschi...
Nu ne temem de moartea
Prin sabie și foc.

Următorul care-și dădu concursul artistic a fost gramofonul casei Bagradian. Mai întii umplu atmosfera crepusculară cîrîind răgușit *Marșul încoronării*

din *Profetul*¹, dar pe urmă cîntă încet trista piesă orchestrală *Moartea Aasei* de Edvard Grieg. La acest număr din program, mulțimea, așezată într-un semicerc foarte strîns în jurul estradei, avea priviri visătoare, care parcă spuneau că melodia norvegianului izvora din propriile lor suflete. Mai puțin norocos decît Edvard Grieg a fost Hrand Oskanian cel înarmat pînă-n dinți, care se sui pe tribună imediat după aceea. Cu voce tunătoare, recită două poezii patetice cu o înverșunare atît de furibundă, încît părea un procuror rostindu-și rechizitoriul împotriva unui răufăcător. Silabele se încălecau una pe cealaltă cu asemenea minie clocotitoare, că foarte puțini dintre ascultători înțelegeau cîte ceva. Cu prima poezie, lucrurile nu stăteau încă atît de rău. Titlul ei era *Leagănul armenesc* și unii dintre cei de față o cunoșteau :

În odăița ei săracă
O mamă-și leagănă copaia,
De gînduri fruntea i se pleacă-n
Amurgul ce și-a stins văpaia.

Bătrîna singură veghează
Lîngă cuptorul cald, și-arare
Își leagănă copilul, trează,
Copil pe nume Răzbunare.

N-aude vorbe dulci și calde
Copilul, nici vreun cîntec lin,
I-s ochii larg deschiși și arde
În ei un foc imens, de chin.

Un foc născut să mistuiască ;
Dar fără glas copilul plînge,
Și pumnii așteptînd să-i crească
Micile mîini în pumn își strînge.

¹ Operă de Giacomo Meyerbeer (1791—1864).

Curajul dirz nu și-l arată

Prin nici un semn și n-are somn,

El, cel vegheat să fie-odată

Un nou Mîntuitor și Domn.

Dar taciturnul nu se mulțumi, din păcate, cu acest poem celebru al poetului Varușan, nu de alta, dar el însuși se simțea ca fiind un așugh, un bard al poporului. De aceea își ferică publicul și cu o poezie lungă în stil propriu care, în ciuda numeroaselor ei strofe, avea avantajul unei ploi torențiale și repezi de vară — acela de a cădea pe neașteptate și a trece fără să lase urme. Cum dinspre mulțimea năucită și lipsită de înțelegere, la urechea bardului nu ajunseră nici un fel de semne de entuziasm, își ridică pușca Mauser, nu se știe dacă în chip de salut sau de amenințare, și părăsi mîndru locul faptei, care imediat fu luat în primire de către muzicanți.

Acum începu partea mai atractivă a programului festiv. Mai întii cei mai tineri făcură oarecare mof-turi, dar curînd cîteva perechi prinseră a juca tart bar și polor bar, dansuri locale muntenesti caracterizate prin bătăi ritmice din picioare. Mai tîrziu, Gabriel o trase și pe Juliette printre perechile de dansatori, ca să încerce cîtiva pași. Dar nu trecu nici un minut și ca îl rugă să renunțe, arătîndu-i că nu se pricepe la acest dans. Ea refuză și invitațiile pe care i le făcură Gonzague Maris și Hrand Oskanian. Ultimul se mingîia cu faptul că împărțea refuzul cu grecul „elegant“. În schimb, Iskuhi dansă cu Gabriel un polor bar de la început la sfîrșit. În lumina tremurătoare a focului, părea îmbujorată și veselă, deși nu suferise încă niciodată atît de mult de pe urma infirmității ei ca în timpul dansului din această seară. După aceea, Gabriel plecă foarte curînd la poziția nordică, iar femeile se întoarseră acasă. Dar poporul mai rămase multă vreme și arunca mereu lemne pe foc pentru a-l întreține. Lucru de mirare, între dansatori se distingea Sarkis Kilikian, rusul, care se dovedi un adevărat maestru. În ciuda înfățișării sale prea puțin

îmbietoare, fetele abia aştepau să fie invitate de el. În timpul dansului picioarele şi mâinile sale erau mlădi-oase, dibace, în timp ce capul lui de mort, tinăr şi totuşi obosit de viaţă, plutea deasupra dansatoarelor cu un fel de blazare solemnă. Kevork cel slab de minte se în-virtea printre perechi, cufundat în sine însuşi. De data aceasta nu ţinea în mină o pălărie de floarea-soare-lui, ci o ramură de mirt.

Aceasta era, schiţată în linii mari, viaţa aşa cum s-a desfăşurat ea în primele paisprezece zile pe Musa Dagh. În esenţă, ea conţinea tot ceea ce constituie viaţa întregii omeniri. Poporul nostru se afla într-o pustietate, izolat în spaţiul vid. Moartea îl înconjura fără să-i lase vreo posibilitate de scăpare, şi numai visătorii entuziaşti îşi puteau îngădui speranţa că ar putea exista salvarea de moarte. Istoria de dată recentă a poporului se desfăşura după legea naturală a minimei rezistenţe. Tot această lege îl silise să adopte felul de viaţă care se întemeia pe gospodărirea în comun, cei mai mulţi supunându-i-se de voie sau de nevoie, deşi ar fi preferat de departe să se îngrijească fiecare de hrana lui, fără nici o constringere dinafară. Cei bogaţi, şi înainte de orice proprietarii de turme, care avuseseră pagube serioase, sufereau greu de pe urma faptului că fuseseră deposedaţi de averea lor. Convingerea foarte limpede, că pe drumul deportării şi-ar fi pierdut mult mai repede nu numai bunurile, dar şi viaţa, nu-i ajuta să-şi învingă amărăciunea pricinuită de sărăcie. Chiar şi acum, când durata vieţii nu mai era decât o chestiune de săptămîni sau poate numai de zile, aceşti oameni făceau totul ca să se deosebească de grosul mulţimii printr-un fel de viaţă întemeiat pe hatîruri, fie şi numai în aparenţă. În ciuda eforturilor grele pe care le impunea fiecare nouă zi, dorinţa poporului de a uita, de a se bucura, ba chiar de a se cultiva, putea fi tot atît de puţin înfrîntă ca în orice altă aşezare omenească, din oricare parte a lumii. Există aici un om ca farmacistul Krikor, cum fără îndoială că nu se găsea pretutindeni, un mare adept al stoicismului, care chiar cu sabia în-

sîngerată deasupra capului își sorbea cunoștințele atotcuprinzătoare mai puțin din biblioteca atît de iubită, cît din fecundul neant. În marginile pustietății fuseseră ridicate ziduri de apărare împotriva morții, iar înăuntrul acestor ziduri poporul se simțea adesea uimitor de sigur și atît de ocrotit încît se pornea pe gîlcevi ridicule, iar seara cînta și dansa. Condițiile de viață rămîneau de neînvins. Nu mai exista o reîntoarcere în vale, înapoierea la preistoria paradiziacă, din care fusese alungată această mică omenire, fără a-și cunoaște vina, printr-un ordin înfiorător emis din sferele cele mai înalte ale guvernului. O reîntoarcere nu mai exista, în schimb existau oameni de valoare, pe care o binevoitoare înlănțuire a împrejurărilor îi dăruise poporului în nenorocirea lui. Aceste personalități cu totul deosebite, acești conducători temerari puseseră în slujba lor, într-o anumită măsură, condițiile de pe Muntele lui Moise, astfel încît în unele ceasuri de seninătate sufletească firile încrezătoare puteau să spere : nu soarta va birui pe conducătorii noștri, ci conducătorii vor birui soarta în lupta finală.

În mijlocul așezării se ridica altarul. La ora ultimului rond de noapte, cu un ceas înainte de revărsatul zorilor, cînd Calea Laptelui 'cu lucirile pălind se boltea deasupra lui de parcă el ar fi fost miezul și buricul universului, Ter Haigasun, preotul acestui altar, îngenunchea uncori pe treapta cea mai de sus, apăsîndu-și fruntea de foile liturghierului deschis. Ter Haigasun era un om cu multă experiență, înclinat către scepticism. Dar tocmai din această pricină aduna cu atîta pasiune în pieptul său forțele spirituale ale rugăciunii. Cînd nimeni nu va mai crede în salvare, el va trebui să fie singurul și ultimul pătruns de minunea ce se va făptui, de certitudinea mîntuirii, de o credință capabilă de a muta munții din loc — credința izbăvirii de moarte. Pentru această credință capabilă de a muta munții, credință într-un paradox, de neconceput în condițiile vieții de aici, lupta sufletul lui Ter Haigasun cufundat într-o rugăciune solitară și sfioasă.

Juliette își venise în fire și reușise să-și impună un mod de viață cu totul nou. Se scula acum cu puțin înainte de răsăritul soarelui și se îmbrăca la repezeală, ca s-o poată ajuta pe Mairik Antaram la distribuirea laptelui și să ajungă cît mai devreme cu putință la bolnavii din șopronul-spital. Activitatea ei încă nu izvora dintr-un sentiment de compătimire, ci avea cauze mult mai complexe — încercarea de a se subordona și integra unui spirit care-i era cu totul străin. Nu exista pentru ea altă posibilitate. Gabriel avusese dreptate. Nimeni nu poate convicțui singur și însingurat, socotindu-se ca un fel de străin distins, într-o comunitate umană care își așteaptă moartea.

Un observator superficial al firii omenești ar fi putut foarte lesne s-o judece cu asprime pe Juliette : ce voia această femeie cu nasul pe sus ? Cu ce drept era atît de încrezută încît după o căsnicie de cincisprezece ani continua să se împotrivească universului soțului ei ? Oare în acest ceas și în aceste țări ale Orientului, nu trăiau și alte femei europene, care cu un curaj eroic își dăruiau viața poporului armean masacrat și umilit ? La Urfa nu existase o Karen Jeppe, care-i ascunsese pe fugari în locuința ei și se așezase în fața ușii cu brațele întinse spre a-i apăra de saptiehi pînă ce aceștia plecaseră, pentru că nu îndrăzneau totuși să măcelărească o daneză ? Oare surori de caritate germane și americane, din ordinul diaconeselor, nu călătoreau în condițiile cele mai dificile pînă la Deir es Zor și mai departe, în deșert, pentru a aduce ajutorul lor modest femeilor și copiilor celor uciși, sărmanc făpturi care rătăceau fără căpătii stingîndu-se de foame ? Iar aceste femei nu erau legate de nici un bărbat armean și nu născuseră nici un fiu de armean. Asemenea reproșuri, justificate în aparență, sînt totuși nedrepte. Juliette era prea nefericită ca să poată fi rece și distantă ; dintre oamenii de pe Musa Dagh ea era cea care, dincolo de condițiile generale de viață, suferea profund și de pe urma propriei ei firi. Ca franțuzoaică, avea o anume rigiditate înnăscută. În ciuda supleței lor exterioare, latinii sînt înlăuntrul

lor impasibili și retrași. Ei sînt definitiv formați. Ei și-au desăvîrșit singuri forma. Dacă nordicii sînt ca norii călători, încărcăți de tensiune și în continuă transformare, francezilor, dimpotrivă, le repugnă să iasă din propria lor țară, din propria lor piele. Juliette avea într-o măsură foarte mare această rigiditate a neamului ei. Îi lipsca forța de a se adapta sensibilității celorlalți, însușire care de cele mai multe ori este copilul incertitudinii amorfe. Dacă de la început Gabriel și-ar fi manifestat cu fermitate și permanent voința de a o călăuzi, cu mină prudentă, către universul său strămoșesc, poate că totul ar fi arătat altfel. Dar Gabriel făcea el însuși parte dintre parizieni, dintre asimilanți, care vorbeau despre armeni ca de ceva clasic și nobil, dar nițeluș cam ireal. Relațiile nu prea strinse cu diferiți armeni, convorbirile politice agitate din anul revoluției turce, primirea lui Samuel Avakian în casă, toate acestea nu erau suficiente să dea unei femei ca Juliette o idee exactă despre aceste probleme, și în nici un caz nu erau în măsură s-o atragă de partea lui. De fapt, vreme de cincisprezece ani ea n-a știut altceva decît că se căsătorise cu un bărbat care era cetățean otoman, și abia cu cîteva săptămîni în urmă își dăduse seama, într-un fel înspăimîntător, ce înseamnă a fi armean, ce destin și ce obligații decurg din aceasta. Prin urmare, vina dezorientării Juliettei o purta în mare măsură însuși Gabriel. Iar acum, slăbiciunea lui afectuoasă, care recunoscuse întotdeauna superioritatea franțuzoaicei și cu cea mai mare delicatețe o ținuse departe de orice asprimi generate de deosebiri de singe, se răzbuna asupra ei. Dar de ce să se fi purtat altfel la Paris, cînd în el însuși apartenența sa la ceea ce era armeanesc se trezise abia în condițiile de forță majoră de la Yoghonoluk. Acum trebuia adesea să se gîndească la cuvintele agăi Rifaat Bereket: „Te-ai însurat cu ea, prin urmare asupra ei atîrnă karma poporului tău“. Într-adevăr, asupra Juliettei atîrna această karma, fiîncă admițînd că s-ar fi salvat, fără Gabriel și fără

Stephan, oare n-ar fi fost tot atât de nefericită, ba chiar și mai nefericită ?

Gabriel și Stephan, singurele ființe pe care le avea pe lume, îi erau apropiați și totuși atât de îndepărtați de parcă între ea și ei s-ar întinde marele ocean al lumii. Aproape că nici nu se interesau de ea, ba chiar o priveau cu o asprime ascunsă. Nici unul dintre ei nu era capabil să-i arate dragoste. N-o iubeau. Iar ceilalți ? Poporul o ura... Ori de câte ori venea în tabără, Juliette simțea acest lucru din felul rigid cum se mișcau ceilalți și din tăcerea care se așternea pe neașteptate. Primăreasa Kebussian, cea care spiona peste tot, putea să-i spună vorbe oricât de mieroase, Juliette simțea că-i lua în nume de rău orice făcea, atât însingurarea ei cât și munca de infirmieră, iar înainte de orice o invidiau pentru Poiana celor trei corturi, despre a cărei aprovizionare îmbelșugată ca-n basme cu toate delicatsele și bunătățile lumii păreau să circule zvonuri dintre cele mai averse. Privirile care o urmăreau erau încărcate de ură față de străini și cu o invidie ridiculă — Juliette era convinsă de acest lucru. Față de asta, ce însemnătate mai avea snobismul a doi caraghioși ca Șatakhian și Oskanian, care în prezența ei își dădeau importanță fie printr-o sporovăială îndatoritoare, fie printr-o tăcere orgolioasă ? Numai măicuța Antaram era într-adevăr bună cu ea. Dar nu putea să se mulțumească doar cu această bunătate. Fiindcă ea izvora numai din compătimirea unei inimi largi de femeie, afectată de suferința surorilor aflate în nenorocire. Dar Iskuhi ? Între cele două femei, una mai în vîrstă, cealaltă mai tînără, se statornicise o prietenie întemeiată pe întrajutorare. Și totuși, tocmai Iskuhi era cea mai străină dintre cele străine, era, mai mult decît toate femeile din popor, situată în centrul aceluia „altceva“ ale cărui granițe nu pot fi trecute. Juliette încerca în aceste zile o senzație de însingurare ce nu poate fi descrisă. Ea, cea care domina și strălucea, care stîrnise întotdeauna căldură, întotdeauna admirație, nu mai era acum decît o tolerată și, ceea ce era și mai rău, nu i se dădea nici o

atenție. Sub efectul acestei dizgrații generale, i se părea că se urîțește pe zi ce trece. Începu să renunțe de a-și mai îngriji fața și-și neglija înfățișarea exterioară, fiindcă acum îi era rușine de aceste atenții cu care de obicei își înconjura persoana și fiindcă oboseala o doboră. Mania persecuției! Ochii armenesti din jurul ei păreau că o acuză și că o socotesc unica vinovată. Și din toate acestea, iată că se nascu un chin nou: Franța! Veștile de pe front, care pătrunseseră pînă în valea Musa Dagului, proveneau toate din ziarele turcești și erau vechi de mai multe săptămîni, ba chiar luni. Așa se face că Juliette știa numai de înfrîngerile Franței, știa că armatele dușmane se aflau în inima patriei. Ea, care fusese întotdeauna preocupată numai de propriile-i probleme, ea, pe care politica și destinele omenirii n-o interesau și o plictisiseră din totdeauna, iată că fusese pe neașteptate cuprinsă de griji mistuitoare în legătură cu patria ei. Mama, cu care se înțelegea prea puțin, surorile, cu care era într-o continuă ceartă, îi erau acum nespuse de aproape în visuri, ba chiar dominau în exclusivitate nopțile petrecute în micul ei cort. Își vedea mereu mama pe patul de moarte. Se făcea că ea, Juliette, sosise cu un tren perfid, de excursioniști, în Gare de l'Est și alergase desculță, pe jumătate goală, avînd pe ea numai un halat de casă care o acoperea ca un burnus, străbătînd sute de străzi nesfirșite pînă la locuința mamei. Dar muribunda își întorcea cu multă abilitate fața țeapănă de la fiica ei, care nu reușea să-i prindă privirea oricum s-ar fi sucit și răsucit. Dar nu numai mama și surorile, chiar și cei doi cumnați, unul funcționar în Ministerul Marinei, iar celălalt inginer, jucau în aceste visuri roluri de oameni supărați și distanți, la care le dădea dreptul calitatea lor de ofițeri de rezervă cu răni grave căpătate în luptă. Apăreau și prietene de pension, care o priveau cu severitate pe Juliette, deși ea se arunca în genunchi în fața lor. Din cînd în cînd apărea și răposatul ei tată, distins ca întotdeauna, în redingotă neagră și mănuși glacé negre, cu panglica roșie la butonieră.

Se uita uimit la Juliette și își repeta mereu formula lui favorită : „Așa ceva nu se cade“.

Dar cu cît erau mai agitate nopțile, cu atît mai punctual sossea Juliette la lucru. Nu voia cîtuși de puțin să fie „umană“, după cum o sfătuisese Gabriel, voia doar să-și învingă izolarea, însingurarea. Muncea cu multă dăruire de sine. Biruindu-și nervii olfactivi, Juliette îngenunchea lîngă bolnavi, aplecîndu-se asupra acestor bătrîni pe jumătate inconștienți, culcați pe pături aspre, le dezgolea trupurile înfierbîntate de febră, îndepărta murdăria de pe ele, le spăla fețele schimonosite cu apa de toaletă care-i rămăsese. Jertfea foarte mult în aceste zile. Dăruia o parte din propria-i rufărie, iar din cearșafurile ei puse să se confecționeze scutece pentru sugari și feșe pentru bolnavi. Nu păstră pentru ea decît sîrictul necesar. Totuși, oricîte eforturi ar fi depus Juliette, în ochii apatici, ca de pește, ai celor scuturați de friguri și în ochii reprobatori ai celor sănătoși nu se putea citi recunoștință, ba nici măcar un semn că o acceptă, pe ea, străina. Nici măcar Gabriel nu găsea vreun cuvînt de laudă pentru Juliette. Abia cu zece zile în urmă o mai înconjurase cu sollicitudinea lui cavalierească, iar acum devenise și pentru el o povară inutilă. Și în asemenea izolare îi fusese dat ei să moară, mai însingurată și mai nefericită decît cel mai nefericit dintre cei de-aici, de sus, de pe Musa Dag.

În asemenea cazuri, cînd o năpădea năvalnic compătimirea de sine, Juliette tănuia intenționat, față de propria-i inimă, că nu era chiar atît de părăsită. Gonzague Maris nu se îndepărta din preajmă-i de cînd remarcase însingurarea deznădăjduită din ochii ei. Își dubla atențiile respectuoase și-i sărea în ajutor oriunde și ori de cîte ori îi sta în putință. Mai mult ca oricînd, Juliette vedea în el fiul unci mame franțuzoaice, un om cultivat asemenea ei, o rudă îndepărtată. De cîteva zile însă, intimitatea amabilă dintre ei începuse a fi primejduită într-un fel nu prea limpede, nu numai din partea lui, ci și a ei. Întocmai ca și înainte, el nu depășise nici acum limita bunei-cuviințe.

Dar pentru prima oară o făcea să simtă un fel de dorință, fără a încălca cîtuși de puțin respectul ce i-l datora. Acest a-fi-la-limită, această apropiere fără atingere era pentru Juliette o nouă sursă de tulburare. Fără să vrea, se gîndea mult la Gonzague. La asta se adăuga faptul că, în pofida mamei sale franțuzoaice, tînărul rămînea pentru ea un om ciudat. Oamenii care reușesc să se controleze tot timpul, oamenii care reușesc să aștepte nesfîrșit de mult, sînt ciudați. De asemenea, Gonzague făcea parte dintre cei care atunci cînd încearcă o emoție nu roșesc, ci pălesc.

Schimbarea începuse însă prin aceea că Gonzague Maris își pierdea de la o zi la alta acea rezervă taciturnă, pe care Juliette n-o putuse înțelege niciodată, și pornise să povestească întîmplări din viața lui.

Juliette rămînea în fiecare dimineață trei sau patru ceasuri în șopronul-spital, de cele mai multe ori pînă la ora cînd bolnavilor li se servea masa de amiază. Cam pe la ora asta venea de obicei Gonzague Maris s-o ia. Dacă ea nu era încă gata, o aștepta. Ochii lui atenți o urmăreau fără încetare. Se simțea ocrotită de ochii aceștia. Și era într-adevăr așa. Fiindcă atunci cînd ea, nu fără oarecare intenție, își găsea prea mult de lucru, el se apropia cu duioșie și-i șoptea :

— Ajunge, Juliette ! Pentru astăzi e destul ! Dumneata nu ești făcută pentru asemenea muncă. Ai să te îmbolnăvești.

Cu un gest tandru, dar hotărit, o silea apoi să părăsească șopronul bolnavilor. Îi plăcea să meargă alături de el. Cum Gonzague nu avea nici o muncă în tabără și nici nu ceruse vreuna de la sfatul conducătorilor, își petrecuse timpul cercetînd partea dinspre coastă a Damlajikului, unde descoperise cîteva cărări foarte pitorești, locuri cu perspectivă minunată și colțuri îmbietoare pentru odihnă. Pretindea că sînt la fel de frumoase ca și cele aflate în localitățile de pe Coasta de Azur, renumite pentru peisajele lor. Juliette și Gonzague ședeau acum zilnic, la cele mai diferite ore, în aceste locuri expuse vederii sau acoperite,

pe ieșiturile de stîncă, însoțite sau umbrite, ale noii Coaste de Azur care, despărțită de podișul înalt printr-un brîu lat de arbuști de mirt, rododendron și capri-foi, se țira într-o nesfîrșită linie ascendentă și descendentă de-a lungul uriașilor pereți de stîncă pe care acest munte de coastă îi prăbușește în mare. Amîndoi se simțeau nesfîrșit de singuri. Deoarece, cine să observe lipsa lor, a străinilor ?

În această zi, a paisprezecea a lunii august și a cincisprezecea de pe Musa Dag, Gonzague Maris părea să fie cu totul altul decît de obicei. Juliette nu-l văzuse încă niciodată atît de trist, atît de tinerește melancolic, atît de posomorît și de descumpănit. Ochii lui, în care nu se oglindea depărtarea nici atunci cînd priveau în depărtare, rătăceau undeva în spațiile nemărginite, după cum presupunea Juliette. În realitate însă el își ațintea privirea asupra unui punct foarte bine precizat, dar care era, ce-i drept, invizibil din pricina unei proeminențe a muntelui. Gîndurile lui se îndreptau către cîmpia străbătută de Oronte înainte de vărsarea lui în mare, unde se aflau clădirile mari, scăldate în soare, ale fabricii de spirt. Iată de ce întrebarea Juliettei, care corespundea gîndurilor ei, iar nu alor lui, era cît se poate de nepotrivită :

— Ți-e dor de acasă, Gonzague ?

El avu un rîs scurt și Juliette se rușină dîndu-și seama cît de penibile și lipsite de sens erau cuvintele ei. Se gîndi la viața lui, din care Gonzague îi relatase cîteva fragmente în felul său detașat și ușor ironic, de parcă participase la evenimente doar pe jumătate și nu cu ceea ce avea mai valoros : tatăl, bancher la Atena, se căsătorise cu o guvernantă franțuzoaică — mama lui Gonzague. Încă înainte de a împlini patru ani, se produsese o catastrofă. Tatăl fugise în America, lăsînd mama și copilul fără nici un ban. Dar mama, care continua să-l iubească pe fugar, izbuti să plece după el, împreună cu micul Gonzague, învingînd greutatea foarte mari. În America nu reuși, ce-i drept, să-l găsească pe adevăratul ei soț, dar în timp ce-l căuta, găsi, în cele din urmă, un altul. Era un om mai în

vîrstă, fabricant de umbrele din Detroit, care se căsătorî
cu mama și adoptă băiatul. „De aceea, mărturisese
Gonzague, sînt pe deplin îndreptățit să folosesc două
nume. Dar mi se pare că numele Gonzague Mac
Wawerley sună foarte nefiresc avînd în vedere înfă-
țișarea mea, de aceea l-am păstrat pe cel de Maris.“
Argumenta cu o mutră foarte serioasă alegerea nume-
lui. Mamei lui Gonzague, atît de încercată, nu-i fusese
dat să cunoască o fericire prea îndelungată nici în
căsnicia cu fabricantul de umbrele. Căsătoria fusese
desfăcută, trebuise să plece din casa din Detroit, iar
Gonzague colindase internat după internat, pînă îm-
plinise vîrsta de cincisprezece ani. Cam în acea vreme,
printr-o coincidență cum numai destinul știe s-o pună
la cale, îl cunoscuse pe adevăratul său tată, care între
timp reușise să agonisească din nou oarecare avere.
Pe bătrîn îl cuprinseseră remușcările deoarece mama
lui Gonzague murise într-un spital din New York în
secția săracilor. De aceea își trimisese fiul, cu ceva
bani, la rudele lui din Atena. Despre anii care urma-
seră, Gonzague povestea folosind doar fraze scurte și
foarte seci. Fuseseră ani nici prea buni, nici prea răi,
și înainte de orice nu fuseseră de loc interesanți. Abia
mult mai tîrziu, ajuns la Paris, după o copilărie mizeră
și o adolescență ca vai de lume, se regăsise pe sine
însuși ; cu alte cuvinte, descoperise că avea unele da-
ruri, ce-i drept mediocre și cîtuși de puțin originale,
dar cu ajutorul cărora putea, în oarecare măsură, să se
descurce în lumea asta largă. De cîțiva ani locuia
în Turcia, după ce cu ajutorul rudelor dinspre tată
reușise să găsească relații la Smirna și Stambul. La
Stambul furnizează corespondenților presci americane
informații și reportaje despre viața din interiorul Tur-
ciei. Totodată, în perioadele cînd n-o duce prea bine,
se angajează corepetitor la mici trupe de operă ita-
liene și la ansambluri vieneze de operetă. Ultima oară
se angajase chiar la un impresar de numere de cabaret
din Pera, ca acompaniator la pian, însoțind cîteva
șansonetiste și dansatoare răsuflate într-un turneu în
cele mai pierdute colțuri ale Turciei.

Toate acestea sunau foarte veridic. De altfel, fiind vorba de asemenea lucruri triste și banale, fabulația sau exagerarea mai aveau oare vreun rost? Gonzague relatase cu atîta neglijență aceste întîmplări sărăcăcioase legate de destinele vieții lui, de parcă ar fi fost doar niște palide preludii la viața propriu-zisă, viața despre care vorbeau numai ochii lui cînd zăboveau asupra Juliettei. Ea credea în autenticitatea celor relatate de el, și totuși i se părea că ar putea fi aduse unele schimbări. Vreme de o clipă se simți cuprinsă de bănuiala că nu este exclus ca Gonzague să aibă în permanență, pentru fiecare femeie, o altă relatare despre trecutul său, dar una tot atît de ștearsă.

— Cite femei, îl cercetă ea, se aflau în trupa artistică pe care ai însoțit-o pînă la Alexandretta?

Amintirea acelei trupe părea să-i fie atît de neplăcută, încît răspunse pe un ton destul de morocănos:

— Trebuie să fi fost optsprezece sau douăzeci.

— Fără îndoială că unele dintre ele erau tinere și drăguțe. Te-ai atașat de vreuna, Gonzague?

El respinse asemenea presupunere cu un aer foarte mirat:

— Artiștii duc o viață serioasă și realistă. Iar pentru cocote, dragostea înseamnă un efort profesional, pe care nu vor să-l irosească fără nici un rost.

Curiozitatea Juliettei nu ceda chiar atît de repede:

— Ai stat cîteva luni la Alexandretta. Într-un port mic și murdar...

— Alexandretta nu-i un oraș chiar atît de ridicul precum crezi dumneata, Juliette, se află acolo cîteva familii armenesti foarte cultivate, cu case frumoase înconjurate de grădini mari...

— Ah, acum înțeleg, una dintre aceste familii a constituit motivul pentru care ai stat atît de multă vreme...

Gonzague nu negă faptul că nutrise afecțiune pentru o tînără doamnă din Alexandretta și că din această pricină renunțase la contractul său cu trupa teatrului de varietăți. Într-un chip ciudat, cînd Gonzague pomeni de acea tînără doamnă, Juliette o văzu cu ochii minții pe Iskuhi, dar gătită, fardată și împodobită cu

bijuterii, ceea ce nu se potrivea de loc cu înfățișarea fetei. Gonzague nu mai dădu nici un fel de amănunte cu privire la acea întâmplare, ci se mulțumi să declare că toată povestea fusese o greșeală, ea aparține trecutului și este îngropată pentru totdeauna. Că, de fapt, ea nu avusese decît un singur rost, acela de a-i arăta drumul prin Beilan la Yoghonoluk, la Vila Bagradian.

Cînd Juliette se gîdea la viața și rațiunea de a fi a lui Gonzague, atunci propria ei însingurare nu i se mai părea chiar atît de înspăimîntătoare. Există oare un mod mai rafinat decît al tînărului de a nu aparține de nimeni și de nimic? Ședea lîngă ea, trist, ca sub o uriașă boltă de sticlă care-i despărțea de pustietate și însingurare. Cu modestia lui caracteristică se hotărîse să împărtășească destinul de moarte al Juliettei, fără să clipească măcar, fără să pretindă recunoștință, de parcă ar fi fost vorba de un gest neînsemnat de om galant, care nici nu merita să fie amintit. Iar culmea era că Gonzague avea de o sută de mii de ori mai puține motive să se afle aici, decît avea Juliette. Cît de mult o stingherea cuvîntul „nostalgie“ pe care îl pronunțase cu cîteva minute mai înainte! În definitiv, din ce să se nască „dorul de acasă“ al acestui sărman rătăcitor? În fața privirilor lui nu se afla decît un gol imens. Abia acum pricepu Juliette de ce tînărul acesta, care se mîndrea cu o memorie amănunțită ca de microscop, nu avea de loc amintiri sau, în orice caz, avea amintiri pe care le putea lesne schimba. Tînărul acesta, care cu o grijă reținută îi dovedea o solitudine atît de afectuoasă, nu se bucurase el însuși niciodată de afecțiune. Ca un adolescent ședea acum lîngă dînsa, pe o stîncă tesită, foarte aproape de la umăr pînă la genunchi; dar nu se lipea de ea, continua să păstreze un infim spațiu gol între ei. Această distanță subțire că tăișul briciului, izvorită din virtute și stăpînire de sine, dura aproape ca o arsură. Gonzague tăcea. Dar în inima Juliettei se trezea o compătimire primejdios de tîndră.

— Gonzague...? începu ea și pe neașteptate o sperie sunetul dulce al propriului ei glas.

Încet, Gonzague se întoarce către ea. Privirile lui parcă o lumineau. Tăcută, îi apucă mîna. Numai ca s-o mîngîie. Dar pe urmă nu mai avu încotro. Fața ei, gura ei se apropiară de el. Ochii lui Gonzague se stinseră la rîndul lor. O ultimă licărire atentă, de așteptare, trecu printr-înșii, apoi privirea muri. O lăasă pe Juliette să vină aproape de tot, înainte de a o trage spre sine cu o mișcare bruscă. Ea scînci încet sub sărutarea lui. Tineretea soției credincioase trecuse, fără ca aceasta să fi aflat cîtă voluptate străină se afla în ea, așteptînd să fie trezită. Dar imediat după aceea simți o durere ascuțită, de parcă îi plesnea capul. Era aceeași durere de cap, aproape hipnotică, de care fusese cuprinsă și atunci în salonul din Yoghonoluk, cînd Gonzague cîntase pentru prima oară la pian melodiile acelea sumbre. Îl respinse pe bărbatul de lîngă ea, ca să-și concentreze forțele pentru a putea rezista. Un gînd îi încolți în minte : „Nu el mi-a luat mîna, ci eu i-am luat-o pe a lui. Și acum, iată-mă în mîna lui.“ În spatele acestui gînd se ivi un al doilea care creștea și mai impetuos : „De cîteva săptămîni Gonzague a făcut, în mod deliberat, totul, pentru ca eu să fiu cea care poartă vina“. În clipa următoare, forța ei de rezistență se topi în neant, căci Gonzague o ținea strîns lipită de pieptul lui și o sărută din nou. Durerca de cap dispăru făcînd loc unei fericiri de neîndurat. O negură de culoarea purpurii și undeva, departe, înlăuntrul ei, o ultimă fișie subțire de lumină și de spaimă : „Sînt pierdută“. Și abia acum, în sărutul lui, acest tînăr reținut, acest însoțitor delicat și plin de solitudine, deveni adevăratul Gonzague : nu mai era copilul amabil care nu aparține de nimeni și de nimic, ci o forță cu resurse nebănuite, capabilă de a aduce fericire sau nefericire. Gura lui sorbea din Juliette taina pe care nici ea n-o cunoștea, o sorbea cu o voluptate aducătoare de fericire și în același timp răzbunătoare.

O lăasă din brațe abia cînd începură țipetele înfiorătoare. Se despărțiră, tresărind speriați. Inima Juliettei se opri o clipă, respirația i se tăie. „Mi s-a des-

făcut părul“, se gîndi și încercă să-și ridice miinile, pe care și le simțea ca pe niște unelte foarte grele. „Ce poate fi asta?“ Maris o sprijini. Se îndreptară către locul de unde păreau să vină urletele acelea infernale. După cîțiva pași, Gonzague își dădu seama :
— Măgarii taberei ! Au turbat.

Și, într-adevăr, cînd Gonzague și Juliette ajunseră la țarcul aflat destul de aproape, unde erau legate animalele de povară și de călărie, în fața ochilor li se înfățișă o scenă ce părea izvorită dintr-un coșmar. Măgarii, de obicei atît de liniștiți, parcă se prefăcuseră în animale fabuloase cuprinse de furie, smuceau de căpestrele cu care erau legați, se ridicau, se răsuceau pe picioarele din spate și zvirleau din copite în toate părțile. Din boturi le picura spumă, ochii le sticleau de spaimă. Iar sunetele prelunzi pe care le scoteau semănau mai degrabă cu niște nechezaturi tremurate decît cu răgetele sărăcăcioase, pe tonuri ascendente și descendente, ale graiului măgăresc. Un suflu demential părea că trecuse peste aceste vietăți, semănînd groaza printre ele. Nu era nici un fel de demență. Instinctul animalic presimțise realitatea cu o clipă înainte ca să se înfăptuiască. Departe, dincolo de șaua nordică, răsună ecoul unui bubuit prelung, iar după cîteva clipe se auzi un șuierat care se apropia mercur, apoi o explozie scurtă și stridentă, iar dincolo de Vilceaua orășenească, pe panta ce se lăsa către sud, se ivi un nor alb ca neaua, plutind la o înălțime nu prea mare. Măgarii tăcură deodată. De jur împrejur se răspîndi un zvon de scîncete și vaiete abia murmurate. Oamenii se năpusteau din colibe de ramuri împletite. Numai foarte puțini știau ce se întîmpla și că acel norișor fin care plutea deasupra muntelui era norul unui șrapnel.

Tirul de artilerie îl surprinseze și pe Gabriel Bagra-dian în tabără. Era ostenit, deoarece în noaptea precedentă abia dacă închisese ochii. Tot timpul sosiseră informații neliniștitoare de la diversele posturi de observație. Era în afară de orice îndoială că în ultimele două nopți cercetași turci dăduseră tîrcoale prin

preajma pozițiilor și încercaseră să se strecoare prin rețeaua posturilor de pază. Drept urmare, Bagradian ordonase ca în noaptea următoare toate pozițiile să se afle în alarmă de gradul întâi și organizase un serviciu permanent de patrulare. Către amiază, în timp ce ședea pe o bancă, la cartierul său general, ca să se odihnească vreme de o clipă, îl cuprinse deodată un fel de toropeală însoțită de un vis chinuitor visat cu ochii deschiși. Juliette era moartă, întinsă pe patul larg din dormitorul locuinței pariziene, și anume de-a curmezișul. Era mai mult decât moartă, era înghețată, o masă de gheață de culoarea opacă a cărnii. Ca să poată topi cadavrul soției sale, trebuia să se culce lângă ea...

Se scutură cu mari eforturi de acest coșmar în plină zi. Era limpede, nu se purta cum trebuie cu Juliette. Din lașitate o evita, Dumnezeu știe de cât timp. Deși misiunea pe care și-o asumase și viața pe care o ducea nu-i lăsau acum nici o clipă liberă, totuși acesta nu era nici pe departe un motiv care să-i potolească remușcările. De aceea hotări ca pînă diseară să predea comanda lui Nurhan Elleon, ca să petreacă după-amiaza cu Juliette. În cort, n-o găsi. Iskuhi tocmai ieșea dintr-al ei. Fratele Aram se afla la Hovsannah. Și ea nu voia să-i stingherească pe soți. Gabriel o rugă să-i țină tovărășie pînă ce se va întoarce Juliette. Se așezară pe iarba cosită scurt a Poienii celor trei corturi. Gabriel se străduia să descopere ce ar fi putut provoca o schimbare atît de adîncă la Iskuhi. Da, asta trebuie să fie, fata nu mai era îmbrăcată cu o rochie dintr-acelea pe care i le dăruise Juliette, ci una largă, cu flori mari, dintr-o stofă ușoară, de culoare deschisă, cu talie ridicată și mîneci bufante, care făcea o impresie demodată și nu se asemena nici cu portul femeilor de prin partea locului. Înainte vreme, silueta firavă a lui Iskuhi i se păruse adesea nefericită și vrednică de compătimire. Dar rochia aceasta bogată îi dădea forme generoase și în același timp o grație înaripată parcă, și-i ascundea brațul infirm. „Încă

niciodată nutrișoara ei serioasă n-a strălucit atât de deschis, îi țîșni lui Gabriel prin minte, ca acum, sub șalul lat de mătase pe care și-l așezase pe cap pentru a se feri de soare. "Văzu cu uimire că Iskuhi avea o gură destul de mare și pătimasă. „Ar trebui să poarte un voal roșu“, se gîndi. Și fiindcă în ziua aceea, obosit cum era, se simțea înclinat către visare, în cugetul său se redeșteptară imagini dintr-un timp foarte îndepărtat al vieții :

Yoghonoluk, casa bunicului. Pe iarba moale a parcului fusese întinsă fața de masă albă, din damasc, pentru gustarea de dimineață. Toată lumea îl așteaptă, într-o atitudine plină de respect, pe Avetis Bagradian, bătrînul, la prima masă sărbătorească a zilei. Pe un trepied aburește ceainicul de argint. În coșulețe sînt așezate din belșug caise, pe tăvi plate struguri și pepeni. Farfurii de lemn cu ouă proaspete, miere și șerbet de caise. Sub un șervet lucios așteaptă pîinea subțire pe care stăpînul casei o va frînge după rugăciune. Gabriel are opt ani și poartă o haină entari de felul aceleia cum poartă acum și Stephan. Numai de s-ar sfîrși mai repede masa ! Pe urmă va putea să hoinărească în voie pe pîrînișurile muntelui ca să descopere taine mari. Între timp, privește cî vrăjit la fața de masă din damasc, ușor indoită. Poate că sub ea se ascunde un șarpe mare. Un freamăt auriu anunță apropierea bunicului. Dar, într-un chip foarte ciudat, bătrînul Avetis nu este altceva decît acest freamăt auriu, de care nu poate fi desprins — pince-nez-ul lui cu ramă de aur agățat de șnur, barbișonul alb, halatul de casă cu dungi negre și galbene, pantofii din piele roșie de saftian nu devin vizibile, imaginea lui rămîne ascunsă, deși prezența lui se impune cu impetuozitate. În schimb, Gabriel vede cum toate femeile își trag încet vîlurile în jos și se întorc respectuoase cu spatele la stăpîn, după cum se cuvine. Este, oare, o amintire reală sau numai o închipuire alcătuită în chip greșit din frînturi disperate de amintiri ? Gabriel nu știa. Dar Iskuhi făcea în orice caz parte, nu se știe de ce, din țesătura acestui covor al celor mai vechi

amintiri ale sale. Ședea în fața lui, pe iarbă. Pierdut în contemplarea obrazului ei, își aminti abia după multă vreme că se cuvenea să mai rostească și câte o vorbă :

— Ce părere ai despre Stephan, Iskuhi, și despre monstruoasa lui faptă ?

Ea își desfăcu degetele de la mîna dreaptă. Un gest de nemulțumire și dezaprobare :

— Am fost îngrozită, Gabriel Bagradian, și de-a dreptul deznădăjduită că a făcut-o din pricina mea.

El șovăi o clipă înainte de a vorbi :

— Bineînțeles că și eu am fost îngrozit. Urmările pe care le-ar fi putut avea farsa asta de băiețandri nerozi sînt pur și simplu incalculabile. Ei, slavă Domnului că s-a sfîrșit cu bine ! E un avertisment pentru mine ! Băiatul trebuie supravegheat mai îndeaproape. Dar cum ? Se află la o vîrstă extrem de critică.

Pe fața fetei se așternu înțelepciunea învățătoarei cu experiență :

— Da, e neapărat necesar ca Stephan să fie supravegheat cu mare atenție. Dumnezeu știe ce se întîmplă cu el !

— Nu numai Dumnezeu știe, Iskuhi. Cred că și eu îmi dau destul de bine seama ce se întîmplă cu el... Dacă n-ar fi fiul meu, întîmplarea aceasta nu mi-ar plăcea cîtuși de puțin... Lăsa în suspensie această temă și abia după o mică pauză întrebă : Și *Biblia* duminică, Iskuhi ? Merita într-adevăr ca Stephan să facă asemenea prostie ?

Iskuhi se ridică iute :

— Sînt foarte legată de ea. Dacă nu de altceva, măcar pentru că mi-a fost dăruită de Aram. Dacă vrei, ți-o arăt. Te rog, așteaptă-mă aici.

Fără să mai zăbovească o clipă, alergă pînă la cort și se întoarse cu cartea. De data aceasta se așeză foarte aproape de Gabriel. Genunchii ei mici erau două proeminente ascuțite pe sub stofa moale a rochiei. Voi să deschidă *Biblia*, dar șovăi, de parcă s-ar fi temut de o apreciere prea severă din partea lui Gabriel.

— Nu are nici o valoare artistică, Gabriel Bagradian. Dar mie ilustrațiile mi se par destul de frumoase.

Gabriel nici nu luă în seamă *Biblia*, ci își lăsă privirea să zăbovească pe gura lui Iskuhi :

— Îl iubești pe fratele dumitale mai mult ca orice pe lume, nu-i așa ?

În fraza aceasta se simțea parcă un ușor reproș. Iskuhi își deschise cu multă atenție cartea preferată, gest prin care părea a exprima că nu-i place să vorbească despre simțămintele ei.

— Ne-am obișnuit foarte mult unul cu altul, Aram și cu mine. Nici nu-mi pot închipui vreun fel de viață fără el.

Se apropie și mai mult și-i puse în față prima ilustrație ca Gabriel s-o poată admira. Bagradian, care era puțin cam miop, se aplecă deasupra volumului în-cvarto, tipărit în a doua jumătate a veacului trecut și legat în stil popular. Ilustrațiile, executate naiv, în culori deschise, nu erau lipsite de un anume farmec. Cu chipurile lor împodobite, cu obrajii uscățivi și cam pieziși, cu chenarele lor înflorate, îi aminteau de *Evangheliarele* medievale. Dar nu se poate spune nici pe departe că, prin caracterul lor, aceste ilustrații erau pătrunse de o credință senină. Corespunzător sufletului chinuit al poporului său, pictorul armean alesese teme năprasnice, patetice sau deznădăjduite, cel puțin în ceea ce privește *Vechiul Testament* : Izgonirea din rai ! Spada amenințătoare avea o formă curbă, iar arhanghelul purta un nimb care semăna cu un turban împodobit cu diamante. Sau : Cain îl ucide pe Abel ! Focul ce se năpustea dinspre altarul pe care s-a săvârșit sacrilegiul alcătuia un chenar prefigurând caznele la care Satana îi supune pe nelegiuiți. Când Gabriel tocmai se pregătea să examineze sacrificarea lui Isac, primul șrapnel turcesc explodează la câteva sute de metri la sud de Vilceaua orășenească, sub prima dintre înălțimile rotunjite ale Damlaĵikului. Cu sărituri mari se năpusti spre poziții. Pe drum se întâlnește cu doctorul Altouni călare pe un măgar. Bătrînul trebui să descalece și să-i cedeze măgarul. Bagradian îmboldi

animalul cu bățul și cu călcîiele, astfel încît să poată ajunge într-un galop deosebit de susținut la poziția nord.

De data aceasta, turcii își pregătiseră lovitura folosindu-se de mai multă strategie și dovedindu-se mai vicleni. Comandantul militar al Antiohiei, acel bimbași bătrîior și prietenos, cu ochii mici cam adormiți și obraji roșii de copil, conducea în persoană operațiile de luptă. Lucru ciudat, locțiitorul său, aprigul jûsbași, își luase chiar în această perioadă un scurt concediu și plecase la Alep, astfel că nu purta nici o răspundere. Cum la consfătuire, moderația pe cît de calmă, pe atît de înțekaptă a bimbașului nu se putuse impune împotriva părerii caimacamului și a maiorului, nu-i mai rămăsese bătrînului altceva de făcut decît să pregătească în cea mai mare grabă campania împotriva taberei de pe Musa Dag. Minia și amărăciunea provocată de dușmanii săi dădură deciziilor și pregătirilor inițiate de acest om, altfel atît de comod, un avînt plin de o neașteptată energie. Petrecu aproape o zi întreagă la oficiul telegrafic din Antakie. Aparatul Morse țacăni în trei direcții, Alexandretta, Alep și Eskerch, pentru a pune pe picioare toate micile unități locale ale armatei și jandarmeriei, staționate în cuprinsul districtului. Într-un interval de timp cuprinzînd de patru ori cîte douăzeci și patru de ore, bătrînul colonel strînsese o forță de luptă apreciabilă, care se cifra la circa o mie de puști și două tunuri. Ea se compunea din două companii de armată regulată, care fuseseră dislocate la Antakie, din două plutoane ale aceluiași regiment strînse din localitățile mai mici, din celebra jumătate de baterie care sosise în decursul acestor zile în garnizoană, apoi dintr-o companie întreagă de saptiehi și, în sfîrșit, dintr-un important detașament neregulat de tșettehi originari din regiunea muntoasă de lîngă Hammam. Între timp, patrule de cercetași exploraseră pozițiile de pe Damlajik, și chiar dacă n-o făcuseră prea temeinic, oricum se întorseseră cu unele informații parțiale. Mitul despre cei douăzeci de mii de armeni și mitralierele lor fusese spulberat.

Bimbașii dispunea așadar, în ceea ce privește efectivul și armamentul, de o asemenea superioritate, încât lichidarea taberei armenesti nu putea fi decît o chestiune de ore. Urma să fie adoptată o tactică în care cele mai importante elemente erau deplasarea perfect camuflată a trupelor și un atac prin surprindere. Ambele, atît sosirea camuflată, cît și acțiunea prin surprindere, îi reușiră bimbașii în condiții excelente. Toate posturile de observație de pe Musa Dagħ fură induse în eroare. Colonelul își împărțise armata în două unități aproximativ egale, care urmau să opereze independent una de alta. Una dintre ele se deplasă în noaptea de 13 august, cu respectarea celor mai severe măsuri de precauție, pînă în apropiere de localitatea Suedja, și, bine repartizată și camuflată, luă poziție între ruinele Sêleuciei, mai jos de bastionul sud. În schimb, cealaltă unitate, împreună cu care se aflau comandantul și artileria, se deplasă pe o anumită distanță de-a lungul șoselei Antakie-Beilan, în direcția nord-vest, apoi coti spre regiunea muntoasă pe drumuri anevoioase de catîri. Aici, planul de operații al bimbașii înregistrează un prim eșec. Obuzierele grele abia mai reușeau să înainteze, deși cîte doi oameni împingeau în permanență de spițele fiecărei roți, iar alții trebuiră să poarte pe brațe, pe tot parcursul celor cincisprezece mile ale drumului ce urca pieptiș, pintenul greu al afetului desprins de antetren. Măgarii de povară înhămați la tunuri se dovediră cu desăvîrșire inutilizabili la transportul artileriei. Urmarea acestui incident supărător a fost o întîrziere de zece ore. Respectiva unitate, care pornise la drum cu o jumătate de zi mai devreme decît prima, în loc să sosească pe poziția prevăzută — înălțimile Musa Dagħului situate față în față cu șaua nordică — în noaptea de 13 august, ajunse abia la 14 august, către amiază. Așa se face că dublul atac, prevăzut pentru primul ceas după răsăritul soarelui, trebui să fie amînat. Căpitanul care comanda unitatea aflată pe pozițiile sudice, și soldații lui, căroră nu le era îngăduit să-și ridice capetele din ascunzișurile lor răspîndite printre

ruinele încinse de soare, erau complet istoviți și descumpăniți, atît din pricină că semnalul convenit pentru atac (prima lovitură de obuzier) nu fusese dat, cît și din pricina așteptării fără sfîrșit sub razele nemiloase ale soarelui. Într-o situație și mai rea se afla unitatea de pe pozițiile nordice. Avea la activul ei un marș de cincisprezece ore pe drumuri de munte, fără odihnă de noapte, întrerupt doar de trei opriri scurte. Colonelul ar fi trebuit să-și spună: „Astăzi am să le dau oamenilor mei o zi de odihnă, am să trimit un mesaj căpitanului la Suedja și am să amin atacul pentru mîine dimineată“. Avînd în vedere firea comodă a bătrînului domn, orice om rațional ar fi pus rămășag o sută contra unu că va lua această hotărîre. Și totuși, se întîmplă tocmai contrariul. Oamenii sînt de multe ori și nerăbdători. Dacă se află într-o situație neplăcută, vor s-o lichideze cît mai repede cu putință. Așadar, bimbașul poruncii mîlasimului artilerist să-și așeze imediat obuzierele în poziție de tragere, puse să se fiarbă în grabă mîncarea la cazan și o oră mai tîrziu își conducea compania, împărțită în grupe mici, spre pozițiile armenesti din șaua nordică, unde mai întîi se camuflară, la o distanță apreciabilă, fără cel mai mic zgomot, prin văgăune, în spatele copacilor și a stîncilor masive. Bătrînul colonel, care își cucerise gradul în vremuri de pace, nu le ținu ostașilor săi vreun discurs înfocat, ci se mulțumi să mormăie încet, numai pentru el, cîteva blesteme. Îi blestema pe caimacam și pe jûsbași, îl blestema pe generalul-comandant al teritoriului din spatele frontului, care în loc să-i trimită tunuri de munte demontabile, îi trimisese obuzierele astea voluminoase, care nu puteau fi urnite din loc, dar înainte de orice o blestema pe excelența-sa domnul comandant de armată Djemal Pașa, pe care îl califica drept șarlatan oacheș și cocoșat. După părerea lui, toți ofițerii ăștia politici din Ittihad nu erau altceva decît o adunătură de trădători neobrăzați. Puseseră la cale complotul împotriva fostului sultan, iar pe cel actual îl țineau prizonier în palat. Niște caraghioși

de ofițeri inferiori, care și-au acordat singuri rangul de generali, excelențe și pașale. Înainte vreme, oamenii de teapa lor n-ar fi putut ajunge nici măcar la gradul de jüsbași. Iar rușinea pățită cu armenii se datorează tot acestor porci din Ittihad. E drept că și în vremurile de aur ale lui Abdul Hamid avea loc, și încă destul de des, câte o mică petrecere în care cîinii de creștini erau măcelăriți, dar nu era o luptă propriu-zisă, la care să participe un ofițer superior de stat-major ca el, bimbașul. Și bătrînul domn, sleit de obo-seală și minios, începu să aștepte, împreună cu statul său major, lovitura de tun care urma să marcheze începutul operațiilor. Îi ordonase locotenentului de artilerie ca mai întîi să arunce cîteva obuze asupra locuințelor din tabăra armenească. Nici măcar așa-zisele hărți ale Marcului Stat Major întocmite de adunătura de ittihadîști din Sтамbul nu corespundeau realității, iar șrapnelele și obuzele trebuiau plasate pe coama Damlajikului ținînd seama de distanțele prevăzute într-o asemenea hartă. Bimbașul se bizuia pe faptul că tirul asupra taberei va provoca panică printre femei și copii, de asemenea că va scădea moralul bărbaților din unitățile de combatanți.

Socoteala nu era de loc greșită. În ajutorul obuzierelor veni întîmplarea, mai mult decît iscusința artileriștilor. Din douăsprezece șrapnele trase, trei nimeriră în Vilceaua orășenească. Proiectilele încărcate cu gloanțe provocară nu numai pagube materiale, dar răniră trei femei, un bătrîn și doi copii, din fericire nu prea grav. Un obuz nimeri însă depozitul de alimente în plin, incendiindu-l și distrugînd ultimele rămășițe de făină precum și toate rezervele de tutun, cafea, orez și zahăr. Depozitul arse pînă în temelii și a fost o adevărată minune că focul nu s-a întins pînă la colibele din ramuri împletite, aflate la o distanță destul de mică. Deruta care cuprinsese oamenii din tabără a fost tot atît de mare ca și paguba materială. În schimb, asupra combatanților tirul de artilerie avu efectul unei alarme de proporții înzecite. Cei care erau liberi, aflîndu-se în tabără, alergară la posturile lor.

În decurs de câteva minute Nurhan Elleon organiză tranșeele astfel ca să fie gata pentru a respinge orice atac. Efectivele de curieri și de cercetași ale cohorței tineretului se strînseră în spatele liniilor. Cînd Gabriel Bagradian se ivi călare pe măgarul care abia își mai trăgea sufletul, găsi sistemul de apărare pregătit pînă în cele mai mici secțiuni ale sale. Cîteva minute mai tîrziu fu adus și primul mesaj de la bastionul sudic. Așa se face că atacul prin surprindere al turcilor nu reuși pe deplin. Acțiunea lor întîlni, ce-i drept, apărători surprinși — dar hotărîți.

Pentru Sarkis Kilikian și bastionul sudic sosise în sfîrșit ziua cea mare. În acest punct, inamicul nu avea deocamdată nici o experiență. În semicercul larg, lipsit de vegetație, al coastei muntoase abrupte, cu grohotișurile și terasele sale pline de sfărîmături de stîncă, cercetașii turci nu cutezaseră să se avînte. Căpitanul care comanda unitatea nu știa nici măcar dacă în spatele rocilor zimțate ale turnului stîncos ce străjuia întregul sector se află sau nu vreo trupă pe poziție. Populația mahomedană, destul de numeroasă în așezările din cîmpia riului Oronte precum și locuitorii din Suedja, El Eskel și Jedidje, stîrniți de luptele care urmau să se desfășoare în munți, pretindeau că de multe zile în spatele acestei salbe de stînci nu se mai simțea nici o mișcare, iar noaptea nu se vedeau lumini de focuri. Dar comandantul de companie era totuși foarte prevăzător și presupunea că în marginea sudică a Damlajikului trebuie să se afle poziții armenesti, chiar dacă aparențele pledau împotriva acestei supoziții. De la început își împărțise oamenii în două grupe, una pentru atacul frontal, alta pentru manevra de împresurare. Prima era alcătuită din trupe regulate, a doua din tșettehi și saptiehi. În timp ce unii urmau să pornească pieptiș urcușul, ceilalți trebuiau să ocolească pînă în locul unde semicercul muntelui atinge marea, deasupra cătunului de munte Habaste, pentru a cădea în spatele presupusei poziții armenesti. Căpitanul turc nu formă o linie de atac în trăgători cu compania lui, ci grupe mărșăluind în lung șir indian,

pentru a constitui ținte cît mai anevoioase cu putință. Cum ruinele templului de la Seleucia, care oferiseră acoperire soldaților, se aflau pe o terasă largă situată la trei sute de metri deasupra nivelului mării, atacatorii mai trebuiau să urce un munte pleșuv, presărat cu sfărîmături de stîncă — avînd cam aceeași înălțime — pentru a ajunge în marginea coastei pline de grohotișuri străjuită de bastionul sudic. Această coastă nu era chiar atît de abruptă încît să împiedice urcușul, oferea pretutindeni posibilități de adăpostire și din această cauză era, după părerea bimbașului, mult mai potrivită pentru atac decît toate celelalte zone de urcuș împădurite, care ofereau armenilor vicleni ascunzișuri bune în spatele fiecărui copac și fiecărui tufiș. În afară de asta, dacă s-ar fi deplasat pe șoseaua care lega satele, vizibilă din toate părțile, n-ar mai fi putut tăinui mișcarea de trupe.

Problema comandamentului nu era încă de loc lămurită la bastionul sudic, fapt care trebuia socotit ca o greșeală destul de gravă în ansamblul planului general de apărare conceput de Bagradian. După părerea lui, acest sector era mult mai puțin amenințat decît șaua nordică și Ripa gorunilor, tocmai din pricina terenului abrupt și descoperit. De altfel, acesta era și motivul pentru care în cadrul trupei destul de numeroase a bastionului repartizase toți dezertorii și pseudodezertorii, constituînd oarecum elemente nesigure, un fel de drojdie a Damlajikului, pe care voia să le țină, pe cît era cu putință, departe de oamenii din tabără. Comandantul sectorului era un fost soldat originar din Kheder Beg, un om cu înfățișare obosită și cam moale care nu reușea să țină piept dezertorilor zurbagii și refractari oricărei discipline. Învățătorul Oskanian, comisarul și supraveghetorul principal instituit de comitetul pentru apărare, ajunsese ca — datorită metodelor sale deplasate de pedagog sever și a felului în care făcea pe grozavul — să se acopere de ridicol chiar din prima zi. Scund ca un pitic și trufaș, nu putea să inspire respect acestor indivizi trecuți prin ciur și prin dîrmon, greu loviți de viață

— respect pe care era convins că-l merită cu prisosință. În consecință, este de la sine înțeles că personalitatea cea mai puternică din acest sector izbuti să ia în mîinile sale frînele conducerii: Sarkis Kilkian.

După înfrîngerea suferită în fața lui Bagradian, rusul părea să fi trecut printr-o transformare lăuntrică. Nu mai făcea pe oaspetele care n-are nici o obligație și se acomodează vieții celorlalți numai atunci cînd are poftă, ci din acea zi se supuse fără să crîcnească regulamentului militar. Mai mult, depunea în acest sector o activitate cît se poate de rodnică de inginer specialist în construcții militare. Vreme de mai multe zile lucră fără întrerupere la înălțarea și întărirea unor ziduri de apărare, clădite destul de rudimentar din blocuri mari de piatră, gata în orice moment să se desprindă. De asemenea construi un mecanism primitiv, dar ingenios, menit să întărească forța de apărare făcînd-o nimicitoare pentru inamic. În spatele fiecăruia dintre cele trei ziduri, situate la distanțe destul de mari unul de altul și orientate către coasta presărată cu stînci, ridică un fel de spînzurători dreptunghiulare din trunchiuri înalte de stejar. De barele transversale ale spînzurătorilor atîrnă cîte o birnă groasă, un fel de berbece, legată cu funii solide de cîneapă și care avea la capătul ei o tăblie lată și grea de lemn, ca un scut, întărit cu scoabe de fier. Funiile acestei instalații puteau fi lungite sau scurtate, îndreptîndu-se astfel punctul de izbire al berbecelui asupra zidului. Cînd tăblia-scut, din cale afară de grea și acționată de la un punct de pendulare destul de depărtat, era repezită înspre blocurile de piatră nu prea stabile ale zidului, căpăta o forță de izbire pe care puterea omului n-ar fi putut-o atinge niciodată.

În clipa cînd începu tirul de obuziere și observații raportară că șirurile de pușcași turci au început să urce panta muntelui situată deasupra ruinelor templului roman, comandantul numit de Gabriel Bagradian în acest scop își pierdu cu desăvîrșire capul. Printr-o crăpătură a bastionului stîncos privea încre-

menit coasta înclinată din fața lui, fără să-și poată reveni pentru a da ordinele necesare. Hrand Oskanian, piticul cel grozav, se făcu alb la față ca hirtia. Mîinile îi tremurau atît de tare, încît nu izbutea să desfacă închizătorul puștii Kara ca să poată introduce primul cartuș. Stomacul i se strînse și-și pierdu cumpătul. El, învățătorul cel oacheș, care abia cu o jumătate de oră mai înainte fusese încă un Marte amenințător, acum nu mai avea destulă putere nici s-o ia din loc ca să se ascundă undeva. Glasul îi pierise. Îl urma pe Sarkis Kilikian pas cu pas, ca un cățel. Cu dinții clănțănind, cel însărcinat să supravegheze căuta ocrotire pe lîngă cel supravegheat. Ochii placizi ai rusului își păstrasera calmul și luciul de agat din totdeauna. Dezertorii precum și celelalte grupe de combatanți se strînseseră imediat în jurul lui, ca în jurul comandantului lor firesc. Nimeni nu-l mai lua în seamă pe fostul militar din Kheder Beg. Nici Kilikian nu vorbea aproape de loc. Pășea printre oameni, trecea în revistă lucrările de fortificații și desemna cu mîna pe cei pe care hotăra să-i repartizeze la posturile de la turnul de piatră, de la zidurile de apărare și tranșeele laterale. În spatele spînzurătorilor de care atîrnau berbecii se ridicaseră un fel de eșafodaje în formă de scări ce duceau pe grămezi înalte de pietre. Cîte doi oameni se urcară acum pe ele, pentru ca la un semn al lui Kilikian să năpustească berbecile asupra zidului. Rusul aplica aceeași tactică pe care o aplicase Bagradian la 4 august. Aștepta momentul cel mai potrivit. Numai că răbdarea lui indiferentă, rece, părea să fie infinit mai mare ca a lui Gabriel. Cînd avangarda turcilor apăru dincoace de marginea coastei presărate cu grohotișuri, porni să-și aprindă o țigară cu amnarul lui antediluvian. Lîngă el, Oskanian tresări și gîfii :

— Acum ! Acum, Kilikian, dă-i drumul !

În timp ce încerca zadarnic să aprindă fitilul din cîlți, cu mîna liberă Kilikian îl ținea strîns pe învățător, ca acesta să nu sară în picioare și să dea vreun semnal prea timpuriu. Simțindu-se în siguranță

datorită urcuşului care decursese fără nici o primejdie precum şi a liniştii depline ce domnea pe munte, turcii nu mai erau atît de prudenţi ca la început şi stricară ordinea şirurilor, vorbind între ei şi formînd grupuri compacte. Abia cînd aceştia ajunseră cam la mijlocul coastei cu grohotişuri Kilikian scoase un şuierat prelung. Berbecii, cu puternicele lor tăblii în formă de scuturi, se izbiră cu zgomot de tunet în zidurile din pietre neconsolidate. Pietrele mai uşoare din straturile de sus se desprinseră ridicînd norişori de praf şi porniră, cu sunete seci, ca nişte gloanţe, în timp ce blocurile mari calcaroase, de la baza zidurilor, se aplecară în faţă, apoi începură să se rostogolească în salturi mari, dezordonate, năpustindu-se printre turci cu bubuituri ca de tunet. Chiar şi numai acest prim efect a fost înspăimîntător. Dar iată că acum interveni în luptă însuşi muntele armenesc, în chipul cel mai direct cu putinţă, pentru a desăvîrşi atît de cumplit nimicirea duşmanului, încît această catastrofă naturală de pe coasta siriană nu va fi uitată nici de generaţiile viitoare. Zidurile de apărare fuseseră construite printre crenelurile naturale ale turnului de piatră. Forţa de izbire a berbecelor zgudui din temelii şi coroana calcaroasă a turnului, smulgînd bucăţi mari din creneluri şi rostogolindu-le la vale. Acestei avalanşe de pietre, care nu poate fi descrisă în cuvinte, nu-i putu rezista nici coasta înclinată, presărată cu grohotişuri formate din straturi groase de petriş instabil. Cu şuieratul şi răpăitul asurzitor al unor brizanţi într-un uragan cum nu se mai pomenise vreodată, grohotişurile se puseră în mişcare, rostogolindu-se ca valurile gigantice ale unui potop de calcar şi cretă şi tirînd cu ele la vale toţi turcii care se mai aflau în viaţă. Era mai mult decît o înspăimîntătoare avalanşă de piatră. Damlajikul însuşi părea că se smulsese din ancoră şi se pusese în mişcare. Grindina de piatră trecu peste ruinele cartierului de sus al Seleuciei, răsturnă coloane întregi şi izbi cu lovituri repezi zidurile acoperite cu iederă. Vreme de zece minute, se părea că muntele este ferm hotărît

să înainteze pînă la Suedja și la vărsarea Orontelui în mare. Avalanșa de pietre atinse grupul de turci care pornise spre apus în dreptul satului Habaste. Jumătate din efectivul trupei putu să se salveze mulțumită unei întîmplări fericite. Cealaltă jumătate fu în parte ucisă și în parte rănită, iar satul însuși suferi mari stricăciuni. După un sfert de oră se instaură o tăcere adîncă, o liniște de moarte. Grohotișurile muntelui zăceau din nou cu un fel de pașnică viclenie, în arșița soarelui. Dinspre șaua nordică răzbătea bubuitul surd al proiectilelor trase de obuziere. Cînd nici măcar o pietricică nu se mai mișca, Kilikian șuieră a doua oară. Dezertorii, care pînă atunci nu se cîntiseră de la locurile lor, se puseră în mișcare, împreună cu ceilalți combatanți. Sub conducerea rusului, efectivul bastionului sudic coborî foarte liniștit panta, de parcă ar fi fost vorba de o simplă plîmbare, ucise cu cel mai mare calm pe toți turcii răniți și-i jefui pe morți pînă la piele în adevăratul înțeles al cuvîntului. Executară această operație cu o meticulozitate imperturbabilă, fără să le pese cîtuși de puțin de lupta grea pe care trebuiau s-o dea frații lor în partea nordică a muntelui. Sarkis Kilikian își schimbă zdrențele cu uniforma nou-nouță și echipamentul unui infanterist turc. În ciuda singelui încă proaspăt de pe tunica mortului, rusul se sucea și se răsucea în toate părțile, dînd impresia că se simte ca nou-născut. Cît despre Hrand Oskanian, acesta se urcase pînă la punctul cel mai înalt al turnului de piatră și acolo trăgea ca un turbat în aer, ca să-și dovedească participarea la victoria repurtată. În timp ce se deda acestei zgomotoase îndeletniciri nu înceta nici o clipă să se mire ce lucru lipsit de însemnătate este vitejia pentru un om viteaz.

Nici Gabriel Bagradian și nici bimbașul aflat în cealaltă tabără nu știau nimic de soarta înfiorătoare a grupului sudic. În zgomotul luptei, amîndoi percepură tunetul prelung al avalanșei de pietre doar ca un vuiet îndepărtat. Aici, pe șaua nordică, bătălia

devenea foarte înverșunată și de loc favorabilă poporului armean. Fie că obuzierelor le era prielnică soarta, fie că tirul lor precis era meritul servanților, fapt este că după un ceas de foc lent de baraj, patru obuze nimeriseră în plin, distrugând o parte din marea tranșee principală, iar trei cadavre mutilate și câțiva grav răniți zăceau la pământ. De fiecare dată, Gabriel Bagradian scăpa numai cu mare greutate de schije care șuierau împrejur. Simțea cu limpezime că nu era o zi bună pentru el. Ideile și hotărârile nu țîșneau din mintea lui cu aceeași ușurință ca de obicei. Ar fi putut să evite pierderile — lucru pe care și-l reproșa cu asprime. Dădu prea tirziu lui Nurhan-ceaușul ordinul de retragere. Totuși, fu destul de înțelept să dispună ca acesta să fie dus la îndeplinire în partea peretelui de stîncă. Turcii reușiră să instaleze un post de observatori într-un copac înalt, de unde puteau să vadă o porțiune a tranșeei și să corecteze tirul obuzierelor. Dimpotrivă, baricadele de piatră aflate la dreapta nu erau vizibile din locul unde se găsea inamicul. În conștiința turcilor stăruia amintirea catastrofei de la 4 august și de aceea se temeau de necruțătorii pereți abrupti ai muntelui și nu mai îndrăzneau să întreprindă o manevră de învăluire. Apărătorii păraseau unul câte unul tranșeea și se strecurau cu capul și umerii adînc aplecați, pe lîngă blocurile masive și ieșiturile labirintului de piatră, pînă ajungeau la poziția de rezervă, care la rîndul ei se afla așezată deasupra unei cute de teren. A doua tranșee nu fusese ocupată astăzi, deoarece Gabriel nu îndrăznise să retragă din punctele de apărare de pe marginea muntelui nici măcar o singură grupă de combatanți. Era ferm convins că turcii vor încerca un atac și într-un al treilea punct. Îi îngheța sîngele în vine dîndu-și seama că, dacă pierdea tranșeea de rezervă în care se aflau acum, nimic nu mai putea să împiedice moartea a cinci mii de oameni — o moarte în chinurile cele mai rafinate care fuseseră vreodată născocite. Ofițerul turc din postul de observație părea să nu fi remarcat manevra de retragere. Obuzele cădeau acum la un interval de un

minut în prima tranșee. Cum acolo nu se mai simțea nici o mișcare, bimbașul socoti că terenul e pregătit pentru atac. Mai întâi interveni o pauză, care părea să nu se mai sfirșească, pe urmă în desișul pădurii de pe înălțimea opusă izbucniră pe neașteptate sunete furioase de goarnă și răpăit de tobă. Liniile de atac în trăgători erau mîinate înainte de ofițeri și gradați care urlau din toate puterile. Urletele acestea se împleteau cu strigătele de atac ale trupei, din care răzbătea însă și oarecare teamă. Erau aproape numai ostași în termen, tineri recrutați de curînd și smulși de lingă plugurile lor de lemn din Anatolia, și care, după ce cîteva săptămîni primiseră o brumă de instrucție, intrau pentru prima oară în foc. Dar cînd acești recrui observară că iureșul lor nu întîmpina nici o împotrivire, curajul începu să le umfle pieptul și fură cuprinși de o beție sălbatică, o beție cum numai gloata poate cunoaște. Urcară în goană coasta presărată cu obstacole și mărăcinișuri, și ocupară cu strigăte de entuziasm marea tranșee de apărare. Colonelul își dădu seama că operația se desfășura în condiții foarte bune și că pentru nimic în lume nu trebuia să îngăduie ca entuziasmul de luptă al tinerei trupe să se răcească. Drept urmare, lăsă ocuparea poziției pe seama saptiehilor din linia a doua și mîină cu insistență trupele de asalt să înainteze în rînduri dese. Dar nu îndrăzni să ordone ca tirul obuzierelor să înainteze și el, pentru a nu se pune în primejdie pe sine și pe ai săi.

Nu numai Gabriel Bagradian, ci fiecare dintre armenii care se găseau în a doua tranșee știa ce se afla acum în joc. Viața, mintea și trupul fiecăruia dintre oameni se pierdeau într-o beznă adîncă, în care ardea, cu o intensitate necruțătoare, un singur punct incandescent : ținta aflată dincolo de cătarea armiei. Nu mai exista aici comandă și comandanți, ci doar conștiința care-i împietrea : „În spatele meu tabăra deschisă, femeile, copiii, poporul meu !” — și într-adevăr așa era. Oamenii așteptară ca de obicei, pînă ce nici un glonte nu mai putea să-și greșească ținta. Gabriel și Aram Tomazian traseră și ei, pentru prima oară, asupra duș-

manilor aflați în fața lor, traseră cu privirea impasibilă, ca în transă. Ceea ce urmă, se produse în afara voinței lor și a lui Nurhan, de fapt voința lor se topi în aceea a întregii comunități. După ce trăsese toate cele cinci cartușe ale încărcătorului, nu-și mai încărcară din nou armele. Ca la un singur ordin dat cu voce tăioasă, fiii Armeniei săriră afară din tranșee. Situația era atît de diferită de cea de atunci, de la 4 august! Printre buzele strîns încheștate nu mai izbucni nici măcar un singur urlet de furie setoasă de sînge. Muți și masivi, patru sute de bărbați de toate vîrstele, pînă la cincizeci de ani, se aruncară asupra tineretului turcesc îngrozit, trezindu-l imediat din beția lui. O încheștare sumbră, tălăzuitoare, corp la corp, om la om. La ce mai foloseau aici baionetele lungi ale puștilor Mauser. Curînd zăceau aruncate pe jos, acoperind fundul cutei de teren. Mîinile osoase ale armenilor căutau cu înverșunare gîtlejurile dușmanilor de moarte și dinții lor puternici se înfîneau în beregatele turcești, fără să se gîndească la ceea ce făceau, cu sălbăticia animalului de pradă, lacomi să bea sîngele răzbnării. Pas cu pas, compania dădea înapoi, iar saptiehii, pe care bimbașul voia să-i arunce în luptă — bătrînul nu mai avea obrajii trandafirii, ci de un violet caracteristic celor loviți de un atac de opoplexie — saptiehii, așadar, îl părăsiră. Ofițerul declară că jandarmeria este o instituție hărăzită păstrării ordinii, iar nu o trupă de combatanți și prin urmare nu este obligată să ia parte la atacuri împotriva unor dușmani înarmați. În afară de asta, ea se află în subordinea autorităților civile, iar nu a puterii militare. Bimbașul, altfel atît de blînd din fire, avu un acces de furie și-l amenință pe ofițer că va ordona să fie îpușcat cu saptiehii lui cu tot. Căci cine poartă toată vina în porcăria asta fără seamăn, cu armenii? Funcționărima și adunătura asta lașă și puturoasă de saptiehi, care e nemaipomenit de vitează împotriva unor femei și copii lipsiți de orice ajutor, dar altfel nu știe să facă altceva decît să jefuiască, să ucidă, să fure și să siluiască. Dar mînia nu-i folosi la nimic bătrînului. Jigniți, saptiehii părăsiră tranșeea și se re-

traseră pe înălțimea opusă. Și totuși, nimeni nu poate să știe cum s-ar fi sfârșit încleștarea pe viață și pe moarte, dacă în acest ceas n-ar fi sosit ajutoare.

Cînd vestea despre minunea ce se înfăptuise cu avalanșa de pietre și despre totala nimicire a grupului inamic de pe versantul sudic ajunse pînă la Vilceaua orășenească și la grupele de combatanți de pe pozițiile neangajate în încăierare, întreg poporul fu cuprins de un delir caracterizat printr-o nestăvilită sete de luptă. Ter Haigasun și sfatul conducătorilor nu mai izbuteau să-i stăpînească pe oameni. Însuflețite de un entuziasm nelegiuit, inimile căpătaseră certitudinea sprijinului divin. Între timp, curierii raportară despre retragerea de pe pozițiile nordice. Oamenii din rezervă puseră mîna pe topoare, tirnăcoape și securi. Bărbați și femei strigau către Ter Haigasun :

— Spre șaua nordică ! Să le arătăm turcilor cine sîntem noi !

Preotului nu-i mai rămase altceva de făcut decît să se pună în fruntea mulțimii stîrnite. Grupele de combatanți de pe pozițiile neangajate în luptă porniră și ele, în rînduri strînse, către versantul nordic. Mulțimea copleșitoare de oameni, care năvălea dezordonată din toate părțile, scoțînd urlete sălbatice, decise soarta bătăliei în decurs de cîteva minute. Turcii fură aruncați înapoi, dincolo de tranșeea pe care o cuceriseră, pînă pe poziția de unde porniseră atacul. Bagradian îi strigă lui Ter Haigasun să ducă rezerva imediat înapoi în tabără. Dacă obuzierele ar redeschide acum focul, ar face prăpăd în mulțimea deasă și încîlcită. Numai cu mare greutate izbuti preotul să împingă înapoi mulțimea dezlănțuită. În acest timp, apărătorii, learcă de sudoare și plini de sînge, începură să lucreze cu zel febril la refacerea părților distruse ale tranșeei principale. Nervii torturați de neliniște ai lui Gabriel stăteau la pîndă așteptîndu-se în fiecare clipă la căderea primului obuz. Pînă la amurg mai era mai bine de un ceas.

Obuzul, al cărui șuier Bagradian îl auzea în permanență, nu sosi. În schimb, se iscă ceva cu totul ne-

asteptat. Un lung semnal de goarnă se ridică în văzduh. Pe înălțimea opusă, dincolo de liziera pădurii, se stîrni o mișcare vie și foarte curînd observatorii raportară că efectivul de luptă al turcilor se retrage în pas alergător, și anume pe cel mai scurt drum care duce în vale. Încă în plină lumină de zi se putea zări cum trupele se adună în piața bisericii din Bitias, și cum colonelul împreună cu statul său major o pornesc în trap susținut, prin Yoghonoluk și satele aflate la sud, către Suedja. Era o zi mai glorioasă și, înainte de orice mai binecuvîntată de grația divină, decît cea de 4 august. Și totuși, în seara aceasta nu domni entuziasmul, ba nici măcar o bucurie arzătoare — nici printre oamenii de pe pozițiile de apărare și nici în Vilceaua orășenească.

Morții fuseseră transportați în tabără. Acum zăceau, sub păturile lor, într-un șir lung, pe pajiștea netedă aleasă de Ter Haigasun ca loc de cimitir din pricina stratului foarte gros de pămînt care o acoperea. Din ziua cînd își părăsiseră căminele nu muriseră decît trei oameni în vîrstă, ale căror morminte proaspete erau marcate prin blocuri calcaroase necioplite, pe care se zugrăviseră cu vopsea neagră cîte o cruce. Și iată că acum era nevoie, deodată, de șaisprezece morminte noi, deoarece victimelor focului de obuziere li se adăugaseră opt bărbați căzuți în lupta corp la corp și alți cinci care muriseră în ceasurile următoare din pricina rănilor căpătate. Lîngă fiecare mort stătea chincită familia lui. Dar nu se auzeau țipete sfîșietoare de durere, ci numai plînsul de suferință înăbușită.

În jurul șopronului-spital zăceau răniții cu obrajii scofilciți, iar ochii lor duși în fundul capului păreau că pun o întrebare mută. Înăuntrul șopronului nu puteau fi adăpostiți decît puțini dintre ei. Bătrînul medic trebuia să depună o muncă enormă neprevăzută pentru care nu se simțea în stare nici prin cunoștințele și nici prin forțele sale. În afară de mairik Antaram, îl ajutau Iskuhi, Gonzague și Juliette. Îndeosebi Juliette activa în această zi cu îndîrjire și plină de dăruire de sine, de parcă dorea să compenseze lipsa ei de dragoste

pentru acest popor, prin devotamentul în slujba răniților. Scosese din cufer farmacia de casă bine aprovizionată, pe care medicul curant al familiei Bagradian o alcătuisese anume, încă de la Paris, înaintea călătoriei în Orient. Buzele Juliettei erau livide. Uneori se clătina, de parcă ar fi fost gata să leșine. În asemenea împrejurare, ochii ei îl căutau pe Gonzague. Îl privea, nu așa cum privești un iubit, ci ca pe un om care îi impunea fără milă să facă eforturi peste puterile ei. Farmacistul Krikor sosise și el, după cum îi cerea datoria, cu medicamentele sale. În general, nu avea decât două leacuri împotriva rănilor : câteva pachete cu tifon hemostatic și trei sticle mari cu tinctură de iod. Acest din urmă preparat constituia o comoară de neprețuit, deoarece iodul putea ca măcar să împiedice infectarea acelor răni a căror vindecare sau nevindecare Bedros Altouni, mormăind tot timpul blesteme, era nevoit să lase pe seama naturii. Farmacistul turna din aceste panacee universale cu o mână șovăitoare, și imediat ce nivelul tincturii din sticle începea să scadă peste o anume măsură, se grăbea să pună apă în loc.

Stephan, care împreună cu Haik și cu banda lui dădeau tîrcoale celor două cîmpuri de bătălie, cimitirului și șopronului-spital, observa cu interes această activitate pătrunsă de jale. Era pentru prima oară în viață că vedea morți și mutilați, că vedea răniți care urlau de durere sau gemeau. Aceste imagini de groază îl îmbătrîneau cu cîțiva ani, dar nu contribuiau la calmarea firii lui neliniștite. Temperamentul precoce pasionat care se oglindea pe fața lui căpăta o expresie întunecată, dușmănoasă. Acum, cînd privirea i se pierdea îngîndurată în depărtare, semăna uneori cu Haik, cel care reprezenta un ideal pentru Stephan, dar la tînărul Bagradian se vădea o nuanță de exagerare și exaltare. După lăsarea seriei, Stephan se prezentă, după cum i se poruncise la poziția nordică, în fața tatălui său. Membrii sfatului conducătorilor erau așezați în cerc, în jurul lui Gabriel Bagradian. Acesta ținea în mînă focurile unui obuz și unui șrapnel explicîndu-le sistemul de reglare a tirului. La obuz, creștătura inelului se afla în dreptul

literei L, prin urmare era reglat pentru „Lovitură liberă”. În schimb, creștătura focosului de șrapnel era în dreptul cifrei trei, ceea ce însemna trei mii de metri, adică distanța dintre gura țevii și obiectivul vizat. Focosul fusese găsit la aproximativ un kilometru în spatele primei linii. Așadar, conform unui calcul al cărui rezultat nu poate fi prea departe de realitate, era de presupus că poziția de artilerie se găsea la circa două mii de metri dincolo de înălțimea dominată de șaua nordică. Gabriel Bagradian făcu să treacă din mână în mână harta pe care erau marcate punctele principale de pe Musa Dag. Locul probabil îl și însemnase pe hartă. În mod logic, poziția putea să se afle numai în albia secată și lipsită de vegetație care șerpuiește în partea peretelui abrupt al muntelui, prelungindu-se și în direcția nordică. Numai acest șanț îngust, dar lipsit de obstacole, oferea obuzierelor un câmp de tragere favorabil, în timp ce peste tot, în regiunea înconjurătoare, grupuri de copaci înalți se aflau în drumul proiectilelor, fapt care ar fi creat necesitatea unei elevații de-a dreptul imposibile a țevelor de tun. Stephan, Haik și ceilalți băieți se chinchiseră în spatele bărbaților și urmăreau cu sufletul la gură consfătuirea. Nurhan Elleon își exprimă părerea că s-ar putea da un atac împotriva poziției de artilerie. Gabriel Bagradian respinse cu hotărâre această propunere. Fiindcă, după cum socotea el, dacă turcii renunță la acțiune, vor transporta din nou obuzierele în vale. Iar în cazul că au elaborat alt plan, atunci în noaptea aceasta vor proceda la schimbarea poziției. În ambele cazuri, o tentativă de atac ar fi inutilă și periculoasă în cel mai înalt grad, deoarece un efectiv puternic pentru apărarea unității de artilerie, poate chiar un pluton întreg de infanterie, aflat pe poziții bine camuflate, ar putea pricinui pierderi dintre cele mai grele atacanților. Căci fiecare dintre cei de față s-a putut convinge din cele petrecute pînă acum ce înseamnă un atac frontal împotriva turcilor. Iar el, Bagradian, nu mai vrea să primejduiască nici măcar o singură viață de armean. Nurhan cel îndărătnic continua să-și apere ideea. Divergența de pă-

rieri duse la o dispută destul de aprinsă, care oscilă multă vreme ba într-o parte, ba în cealaltă, pînă cînd comandantul îi puse capăt cu asprime :

— Ceaușe Nurhan, ca noi toți ești și tu din caleafară de obosit și nu mai judeci cum se cuvine. Destul ! Du-te și odihnește-te ! După cîteva ore vom vedea ce-i de făcut.

Dar băieții nu erau obosiți, se simțeau în stare de orice și mințile lor nemaipomenit de treze scăpărau. Stephan ceru și i se îngădui să petreacă noaptea aici, pe poziție. Tatăl său, care își și pregătise culcușul, îi dădu una dintre păturile sale. Gabriel nu mai simțea de mult nevoia unui pat și a unui spațiu închis. Zăpușeala nopții înconjurătoare era atît de mare, încît nici măcar sub cerul liber nu se putea respira. Oamenii, sleiți de oboseală, adormiră ca amețiți. Unul dintre ei avu grijă să calce în picioare resturile focului, înainte de a se culca. Sentinelele duble își luară în primire posturile ținînd în permanență sub observație drumurile de acces către poziție. Băieții se ridicară ca un stol de păsări tăcute și dispărură în spatele baricadelor de stînci. Luna de august, care își împlinise al doilea pătrar, lumina puternic. În această lumină nefiresc de intensă, băieții stăteau viriți unul într-altul printre blocurile calcaroase și șușoteau și sporovăiau. La început nu erau decît simple prostii, o trîncăneală fără rost în lumina răscolitoare a lunii. Dar pe fundalul sufletelor lor atrase de aventură se profila aceeași dorință scormonitoare care umplea și sufletul lui Stephan. Înainte de orice, o curiozitate copilărească. Să vadă tunurile ! Printre băieții din banda lui Haik se aflau și cîțiva dintre așii grupului de cercetași. Oare nu s-ar putea întreprinde o acțiune de cercetare fără ordine precise primite de la Hapeth Șatakhian și Samuel Avakian ? Stephan fusese cel care aruncase, într-o doară, această întrebare ademenitoare. Povestea cu *Biblia* lui Iskuhi, prin îndrăzneala ei nebunească, îi ridicase prestigiul aproape pînă la înălțimea celui al lui Haik. Acesta din urmă tolera, cu ironia indulgentă a celui indiscutabil mai tare, ascensiunea fiului lui Gabriel Bagradian.

Ba în ultima vreme se întâmpla chiar ca în atitudinea lui cam batjocoritoare de proteguitor să apară o ușoară înclinare spre prietenie. Haik le făcu semn celorlalți să rămână pe loc și să-l aștepte în liniște deplină. Voia mai întâi să cerceteze ce se întâmplă acolo sus. Și băiatul acesta, a cărui clarvăzătoare înfrățire cu natura ajunsese la un grad încă neatins de vreunul dintre ceilalți, refuză cu un gest scurt orice însoțitor. Dispăru fără cel mai mic zgomot, pentru ca după mai puțin de treizeci de minute să apară din nou în mijlocul cetei sale.

— Obuzierele se văd ca ziua namiaza mare, le spuse el cu ochii strălucitori. Sint niște namile mari, groase, lucind de parcă ar fi aurite, care stau aliniate la vreo șase pași una de alta. Am numărat numai paisprezece tunari care dormeau și printre ei nu era nici un ofițer. N-au pus decît o singură sentinelă.

Haik numărase bine. De altfel, soarta acestor obuziere a constituit și motivul pentru care sărmanul bimbași cu obraji de copil nu și-a încheiat cariera cu gradul de general-pașa, ci ca ofițer de administrație atașat pe lîngă căile ferate din Anatolia, și încă trebuia să se socotească fericit că nu se întâmplase mai rău. E drept că, în fața Consiliului de război jură de o sută de ori, invocînd chiar mila lui Allah, că nu uitase să repartizeze unității de artilerie acoperirea prevăzută de regulament, ci că nelegiuții de saptiehi și de tșettehi dăduseră bir cu fugiții fără să aibă vreo învoire. Deși declarația se dovedi pe deplin adevărată, acest lucru nu-i ajută cîtuși de puțin bătrînului cumsecade : avea datoria să repartizeze un pluton de trupă regulată pe lîngă poziția de artilerie. Dar o dată cu această omisiune, ghinionul bimbașiului era încă departe de a se fi epuizat. Fiindcă după plecarea infanteriștilor, locotenentul de artilerie, care nu primise nici un fel de dispoziție și nu avea la îndemînă vreun subofițer cît de cît capabil, coborîse el însuși în vale ca să ia ordinul de bătaie pentru a doua zi. Drept urmare, conducătorii de măgari, angajați pentru transportul tunurilor, ajunseră în ce-i privea la o concluzie foarte practică, anume că nu e nici o nevoie de ei în cursul nopții — și fără să stea

prea mult pe gânduri se răspîndiră prin sate. Avînd în vedere asemenea etică militară, precum și îngrozitorul accident de pe versantul sudic, fără îndoială că sentința care-l lovi pe bimbași trebuie socotită ca blîndă. Printr-o întîmplare ciudată și în același timp norocoasă, Djemal Pașa, „șarlatanul cel oacheș și cocoșat“, care altfel se ocupa de orice fleac, de data aceasta nu interveni personal. Poate că pricina trebuie căutată în faptul că marele conducător de oști avea griji serioase cu Suezul, și poate că mai era și alt motiv, legat de raporturile dintre hidosul Djemal și frumosul Enver din Stambul, pe care toată lumea îl adora.

Haik și doi dintre cei mai îndemînatici cercetași se cățărară cu pași de felină pe creasta stîlcoasă situată dincolo de șa. Stephan îl urmă nițeluș mai greci. Agop, șchiopul, bineînțeles că trebui să rămînă pe loc. De data asta la schilodul cel ambițios se răstise chiar prietenul său Stephan, să-i lase odată în pace. Era una dintre nopțile în care Sato nu dădea tircoale bandei, fiind ocupată cu drumuri mai importante. Stephan și Haik cărau puști și cartușe, pe care le luaseră din piramidele de arme clădite de grupele de combatanți și din cartușierele lor. Astăzi, urma să se rezolve un diferent mai vechi dintre cei doi băieți. Fiindcă, ori de cîte ori Stephan, fălindu-se cu aptitudinile sale de țintaș, pretinsese că de la o distanță de cincizeci de pași poate găuri capul figurii de pe o carte de joc, Haik răspundea cu răceală și în același timp batjocoritor: „Ai rămas același lăudăros“. Sosise în sfîrșit clipa să-i dovedească acestui încrezut că, în ciuda multor lăudăroșenii sfruntate, îndemînarea de țintaș a lui Stephan era o realitate. Iar Stephan Bagradian o dovedi într-un chip înspăimîntător.

Haik îl trase pe micul orășean printre tufele dese de rododendron pînă la marginea poziției pe care se afla bateria. La zece pași în fața lor, soldații adormiți sforăiau. Sentinela privea, cu ochi pierduți, cerul nocturn, care din pricina luminii puternice a lunii părea cu desăvîrșire lipsit de stele. Timpul și spațiul se întindeau neștiutoare și pline de o nemărginită răbdare.

Stephan încercă mai multe ramuri, ca să poată sprijini cât mai comod țeava puștii Mauser. Ținti vreme îndelungată și fără vreo emoție, de parcă făpturile din fața lui n-ar fi fost din carne și oase, ci păpuși de iarmaroc, tăiate din mucava și expuse la o baracă de tir. Acest copil crescut în spiritul culturii europene nu era minat acum de alt imbold decât de ambiția de a avea în fața câtării armei fruntea omenească, luminată de lună, a santinelei, și de a potrivi cum trebuie cătarea în înălțător. Cu inima cum nu se poate mai calmă apăsă pe trăgaci, simți pe deplin conștient detunătura și reculul, și văzu cu mare mulțumire cum omul se prăbușește. Când cei ce dormeau săriră în picioare fără să-și dea seama ce se petrecea, ochi mai repede, dar nu mai puțin sigur, și apăsă pe trăgaci încă o dată, de două ori, de trei ori, de patru ori, trăgând de fiecare dată încărcătorul chiulasei cu mîna viguroasă. Cei cincisprezece turci erau redifi, ostași mai în vîrstă, care abia dacă știau ce scop avea campania asta. Începură să alerge de colo pînă colo, buimaci. Cinci dintre camarazii lor se și tăvăleau pe jos, în sînge. Inamicul era invizibil. Și atunci, acești țărani cumsecade, înhămați cu sila la militarie, nu mai pierdură multă vreme să caute adăpost. ci o luară la fugă năpustindu-se de-a valma în pădure, departe, cât mai departe, fără să mai privească înapoi. Haik trase după ei cele cinci gloanțe din magazia lui. Nici unul nu-și atinse ținta, după cum constată disprețuitor meșterul țintaș Stephan. Obuzierele, antetrenurile, chesoanele, lăzile cu muniții, carabinele, animalele de povară rămaseră pe loc, părăsite. Astfel a răzbunat un băiețandru de paisprezece ani, cu cinci cartușe, exterminarea a milioane de oameni din neamul lui — răzbunare care a lovit niște țărani inofensivi siliți să se înroleze în armată, așadar oameni nevinovați, cum se întîmplă întotdeauna cînd intervin războiul și răzbunarea.

Cînd santinelele auziră dinspre nord, în liniștea adîncă și selenară a nopții, împușcăturile căzînd una după alta la intervale foarte scurte, își treziră comandanții. Iar

băieții, care își așteptau camarazii printre stincile masive, fură cuprinși de o spaimă vecină cu groaza. Simțeau că răspunderea apasă asupra lor. Cît privește pe Agop, cu agilitatea lui îndirjită străbătu țopăind drumul pînă la Gabriel Bagradian care, încă amețit de somn, se ridicase dintre pături. Șchiopul arătă deznădăduit către înălțimea opusă și nu înceta să repete, strigînd :

— Haik și Stephan ! Sînt acolo ! Stephan și Haik !

Gabriel nu izbutea să priceapă ce se întimplase. Înțelese numai că Stephan era în primejdie. Începu să alerge ca un apucat în direcția ce i se indicase. Iar o sută de oameni puseră mîna pe armele lor și porniră în goană după comandant. Nurhan-ceaușul se afla bineînțeles printre ei. Cînd Bagradian, ajuns la poziția de artilerie, văzu pe cei căzuți și pe Stephan nevătămat, își trase fiul la piept cu o mișcare violentă și dureroasă, de parcă ar fi vrut să-l apere și acum, după ce totul se terminase. Ceilalți însă fură cuprinși de o uimire care făcu să le piară graiul. Nimeni nu-i lua în seamă pe tinerii eroi și cuceritori ai tunurilor care, ocupați cu acele jucării uriașe din oțel și bronz, uitaseră de timpul cel aducător de primejdie, uitaseră de realitate și chiar de moartea singeroasă care pîndea pretutindeni în jurul lor. Cu răsuflarea tăiată, armenii stătură o vreme împietriți. Prea mare era impresia de nefiresc, prea uluitoare victoria care dusesese la asemenea captură, ca să-i mai vină cuiva în minte să se întrebe ce fel de luptă se dăduse aici. Important era să se pună tunurile la adăpost, cît mai iute cu putință, înainte ca turcii să se întoarcă. Cu aceste tunuri, perspectivele unei apărări eficace creșteau cu o viteză uimitoare. Două sute de brațe apărură pe neașteptate. Atelajele, antetrenurile, chesoanele cu muniții fură urcate mai sus, iar obuzierele atașate la antetrenuri. Fiecare dintre cei de față puse mîna, trăgînd de funii sau împingînd de spițele roților. Cortegiul de oameni și animale se cățăra huruind peste spinarea presărată cu sfărîmături a muntelui și lipsită de orice potecă, dar noaptea îndulcea hîrtoapele și rotunjea asperitățile, făcîndu-le mlădi-

oase și mai lesne de trecut. Uneori, sub forța entuziaștă a brațelor care apucau cu nălejde, afetele dădeau impresia că-și iau zborul plutind înaripate deasupra pământului.

După mai puțin de un ceas și jumătate, în ciuda condițiilor excepțional de dificile ale terenului, obuzierele erau instalate în poziție de tragere acolo unde dorise Gabriel Bagradian. Acesta pusese să i se raporteze pe scurt fapta lui Stephan. Dar spaima, care încă nu se risipise cu totul în inima lui, îi pecetluia buzele. Nu putea să aibă cuvinte de laudă pentru fiul său. Era convins că acțiunea îndrăzneată întreprinsă din inițiativă proprie constituia un exemplu periculos nu numai pentru tineri, ci și pentru grupele de combatanți. Dacă fiecăruia îi va veni pofta să pună la cale câte o mică expediție aventuroasă în care să facă pe eroul, atunci pe Damlaĵik s-ar duce dracului principiul conducerii unitare și disciplina, așadar cele două forțe unice și de neînlocuit care mai puteau chezășui cităva vreme viața poporului. Dar și mai adânc îl frământau grijile în privința lui Stephan. Un destin mai mult decît îndurător îl readusese de două ori pînă acum nevătămat din aventuri cît se poate de primejdioase, de care el însuși părea că nu-și dă seama. Fără îndoială că băiatul nu era în toate mințile. Totuși, nu era cu puțință să fie închis în Poiana celor trei corturi. Acum însă Gabriel Bagradian nu se lăsă prea multă vreme pradă acestor gînduri, căci mintea lui era preocupată în întregime de piesele de artilerie. Cunoștea bine aceste tipuri de obuziere de cîmp, fiindcă în timpul Războiului balcanic făcuse parte dintr-o unitate cuprinzînd o baterie de genul acesta. Erau obuziere de cîmp austro-ungare, de 10 cm, model 1899, livrate Turciei de uzinele Skoda. În chesonul de muniții al celui de-al doilea tun, se mai găseau treizeci de proiectile în lăzile lor. Gabriel găsi toate accesoriile de care avea nevoie și de al căror mod de folosință își amintea încă destul de bine. Aparatele de pontaj pentru tirul indirect, instrucțiunile de tragere și tabelele de calcul al traiectoriilor se aflau în lada afetului. Făcu un efort pentru a-și reaminti vechile

cunoștințe, calculă distanța pînă la Bitias, încercă să stabilească exact poziția taberei de noapte a turcilor, acționează manivelele înălțătorului pentru a fixa direcția presupusă, țin seama de cota poziției pe care se afla, ridică țevile tunurilor cu ajutorul roțiței pînă ce bula nivelei de apă se echilibrează, abia apoi desfăcu ambalajele, amorsă cu cheia două obuze, vîrî cilindrele proiectilelor în țevi și le încarcă. Mîna lui lipsită de obișnuință avu nevoie de vreme foarte îndelungată pentru aceste operații la care nu-l putu ajuta decît Nurhan-ceaușul, și încă într-o măsură destul de modestă. La prima rază de lumină a zorilor, Bagradian controlează încă o dată toate elementele pontajului, pe urmă îngenunche împreună cu Nurhan, conform regulamentului de instrucție, în latura obuzierului respectiv, cu fitilul în mînă. Detunăturile scurte și înfricoșătoare, una imediat după cealaltă, sfîșiară văzduhul. Din pricina reculului, pîntenul afeturilor se înfundă adînc în pămînt. Cele două șrapnele prost dirijate căzură undeva în vale, departe de obiectivul căutat de Bagradian. Dar însuși evenimentul în sine fu îndeajuns pentru a răspîndi în toată regiunea mahomedană înconjurătoare vestea despre noua biruință creștină, despre pierderea artileriei turcești, despre invincibilitatea Damlajikului și despre faptul indiscutabil că fiii Armeniei încheiaseră un pact cu faimoșii djini, duhurile rele ce sălășluiesc pe Musa Dag. Tșettehii se făcuseră nevăzuți încă în cursul nopții, și împreună cu ei o parte dintre saptiehi, anume cei care nu aparțineau acestei nahijehle. Cît privește resturile vrednice de milă ale companiilor, acestea erau convinse că nici măcar un atac efectuat cu o divizie întreagă asupra Muntelui Diavolului nu ar avea sorți de izbîndă. Bimbașul nu și-ar fi putut îngădui să dea un nou ordin de atac, căci risca să provoace o răscoală a trupelor formate din oameni tineri. De altfel, nici nu se gîndea la o asemenea dispoziție nebunească, fiind preocupat de o chestiune mult mai mărunță : oare convoaiele lungi de căruțe încărcate cu morți și răniți ajunseseră neobservate la Antakie, așa cum ordonase el în mod expres ? Fața bătrînului ofițer era pămîntie.

După două nopți nedormite și după emoțiile luptei abia dacă mai izbutea să se țină cum trebuia în șa. Soarta lui era pecetluită. Capacitatea de gândire, foarte redusă, a himbașului care și în zilele bune se manifesta într-un chip mult prea lent, nu reușea să scornească vreun mijloc de a țiri împreună cu el, în pierzanie, pe blestematul de caimacam și pe toți vulpoii de funcționari de care era înconjurat, singurii vinovați de rușinea pătită cu armenii.

Cele două puternice bubuituri, care răsunaseră în imediata apropiere, fură interpretate în Vilceaua orășenească drept semne răsunătoare ale mîntuirii divine. Pînă și cei mai dirji și mai închiși din fire se îmbrățișau între ei și plingeau. „Poate că Mîntuitorul vrea totuși să fim salvați.“ Salutul de dimineață, ca lumina să se reverse asupra ficcăriuia, nu răsunase încă niciodată atît de sincer izvorît din inimă.

În ceea ce privește familia Bagradian, rangul ci suveran, acum de două ori întărit, părea asigurat pentru totdeauna. Cîțiva bărbați veniră la Gabriel și-i cerură îngăduința să-i acorde fiului său titlul „Elleon“ hărăzit eroilor. Gabriel Bagradian se împotrivi, nu fără oarecare vehemență. Spuse că fiul lui e doar un copil, care încă nu are habar de primejdii. Că nu dorește ca Stephan să devină înfumurat și în felul acesta să capte imboldul pentru alte fapte nebunești care într-o bună zi s-ar putea sfîrși într-un chip îngrozitor. Așa se face că, datorită severității tatălui său, lui Stephan nu i se recunoscuseră oficial meritele. Trebui să se mulțumească numai cu moneda mărunță a laudelor, care în zilele următoare îi fură aduse de pretutindeni. În vremurile de mai tîrziu, cronicarii armeni care consemnară bătăliile de pe Damlajik scriseră numai despre „fapta eroică a unui țintaș foarte tînăr“, fără să menționeze vreun nume. Dar la ce i-ar fi folosit tînărului Bagradian gloria postumă, oricît i s-ar fi pomenit numele ?

Gabriel Bagradian devenise de multă vreme alt om, iar Stephan, la rîndul lui, se schimbaseră cel puțin tot atît de mult. Fiindcă oamenii sensibili din naștere nu se pot îndeletnici cu singerosul meșteșug al armelor

fără ca acesta să se războne asupra lor, chiar dacă sînt de o mie de ori în drept să recurgă la asemenea îndeletnicire. Pe fruntea delicată a băiatului unul dintre zeii smintiți care sălășluiau pe Musa Dagħ își pusese pecetea sa întunecată.

În noaptea aceea lungă de 14 august se mai întîmplase ceva, deși era un fapt cu mult mai puțin demn de a fi amintit. După ce se înserase, Sato se strecurase pe drumuri ocolite și întunecoase pînă la prietenii ei din vale. Trebuia să le aducă la cunoștință cum se desfășurase bătălia, trebuiau să afle că șaisprezece morți zac pe pămînt înveliți în pături și că strigătele de durere ale răniților nu încetează, ba chiar se întetesc mereu atunci cînd Altouni, hekimul ăla netot, le unge rănile cu apă cafenie. Ziarul ambulant al locuitorilor de pe munte și al celor ce mișunau în jurul mormintelor putea să se răsfețe astăzi într-un nemaipomenit belșug de noutăți, povestite cu lux de amănunte, și să-și cîștige astfel pentru multe zile de aci înainte dreptul la viață. Cînd Sato împlinea aceste cerințe ale clienților ei și se simțea copilul lor alintat, luminile ochilor păreau că i se prefac în două despicături înguste care-și măreau și-și micșorau neconținut strălucirea, iar frînturile de cuvinte, pronunțate gutural, relatau emoționate și pline de fericire veștile senzaționale. Oamenii cimitirului o ascultau cu plăcere — bătrîna Manușak, bătrîna Vartuk și Nunik, cea mai bătrîna dintre ele, dacă ar fi să i se dea crezare. Clătinau din cap, în semn de înțelegere deplină. Se simțiră dintr-o dată temeinic pătrunse de sentimentul propriei valori. Așadar, nu mai erau de prisos și respinse, nu, acum aveau o menire, o îndatorire de nimeni contestată și împlinită de ele de cînd e lumea și pămîntul. Șaisprezece morți zăceau sus pe Damlajik. Morții aveau nevoie de ele. Iar de îndată ce începeau să-și îndeplinească această îndatorire, dușmanii lor din totdeauna, aflați chiar în rîndurile poporului, Bedros Altouni și ceilalți adepți ai progresului, își pierdeau puterea asupra lor și nu le mai era îngăduit să alunge vreo bo-citoare de la căpătiul mortului.

Și iată că Nunik și Vartuk și Manușak și un număr de alte cerșetoare se îndreptară, cu pașii mășurați și gravi ai celor ce sînt investiți cu o anumită demnitate, spre culcușurile lor din văgăunile așezate în preajma cimitirului. Își scoaseră sacii umflați și scortșoși din pricina murdăriei, pe care de obicei îi foloseau ca perne pentru capetele lor pline de păduchi. Ceea ce putrezea în sacii aceștia adînci ca niște hrube, învelit într-un strat des și trainic de mucegai, nu se poate descrie în cuvinte. Era o recoltă — obiecte recoltate de pe jos în adevăratul înțeles al cuvîntului — veche de o jumătate de secol. Mania de a aduna lucruri a tuturor femeilor bătrîne și sărace de pretutindeni, de a păstra zdrențe mîncate de molii, de a strînge rămășițe putrede — comoră mizerabilă de cîrpe și resturi descompuse, păzită ca ochii din cap — luase aici proporțiile unei adevărate orgii a inutilului pestilențial. Și totuși, iată că aceste traiste de babă păreau să conțină — pe lingă resturi de stofă, petice, cutii goale, coji de pîine și de brînză tari ca piatra — uneltele meșteșugărești ale lui Nunik, Vartuk și Manușak. Fiecare dintre ele scoase de la primul gest aceleași lucruri din sacul fără fund : un vâl lung, cenușiu, și un borcan plin cu o alifie grasă. Se chinciră la pămînt și începură să-și ungă obrazul ca actorii. Era un fard violet-închis, care le umplea zbîrciturile adînci ale obrazurilor și transforma fețele aproape absurd de bătrîne în măști solemne lipsite de vîrstă. Îndeosebi Nunik, cu nasul ei mîncat de lupus și dantura puternică apărînd rînjitoare de sub masca întunecată și lipsită de buze, făcea din plin cinste renumelui ei romantic de doftoroaie rătăcitoare asemenea lui Ahas-verus. Le trebui multă vreme pentru operația sulemenitului. Dar deodată își întrerupseră pregătirile și suflară degrabă în muclele de luminare sau în opaițul cu ulei rînced, ce-l aveau în față. Prin apropiere se auziră tropot de copite și zvon de voci. Era clipa cînd bimbașii se îndrepta, împreună cu statul său major, spre Suedja. Cînd zgomotul dispăru înghițit de satul lemna-rilor Habibli, femeile se ridicară, își înveliră capetele sure și zbîrcite în vâluri, luară fiecare cîte un toiag lung

în mînă și porniră la druin bocănind în papucii lor rupti cu talpă de lemn. Picioarele lor uscate și negricioase de femei foarte bătrîne făceau pași ciudat de mari. Sato venea în urma lor, înfiorată de acest tablou măreț. Cum pășeau așa, în tăcere, sprijinite în toiege, sub lumina lunii, bocitoarelor nu le lipsea mult pentru a fi personaje ale corului din tragedia antică.

Cît de ineputabilă era forța vitală a acestor vrăjitoare armene, cît de puternică inima lor ! Nici uneia dintre ele nu i se întretăia răsuflarea cînd sosiră la locul hărăzit cimitirului, după urcușul în pantă repede prin Ripa gorunilor. Bocitoarele sulemenite în violet erau în deplinătatea puterilor, gata să se apuce de lucru. Nunik, Vartuk, Manușak și celelalte se chinciră lingă morți. Ghearele lor murdare dezveliră fețele care căpătaseră rigiditatea cadaverică. Pe urmă începu cîntecul lor, mai vechi poate decît cel mai vechi dintre cîntecele lumii. Textul cuprindea doar numele celui care murise. Era repetat fără încetare, pînă cînd ultima stea se stingea pe cerul ce începea să capete nuanțe verzui. Pe cît de sărac era textul, pe atît de bogate erau variațiile melodiei. Uneori era numai un geamăt prelung și monoton, alteori un șir de scîncete modulate, uneori o alternanță uniformă a aceluiași două sunete molcome și încărcate de durere fără de sfîrșit, alteori izbucneau într-o rugă stridentă — iar toate acestea cituși de puțin improvizate sau urmînd legile unei inspirații lăsate la voia bunului plac, ci conform canoanelor și datinii moștenite din totdeauna. Nu toate bocitoarele aveau măiestria preluată prin tradiție și vocea lui Nunik. Printre ele erau și artiste mediocre, și prin urmare mercantile, ale căror gînduri se îndeletniceau, în timp ce cîntau, exclusiv cu punga de bani a rudelor celui răposat. Căci aici, sus, la ce-i mai folosesc celui mai bogat dintre oameni lirele și piaștrii săi ? În schimb, dacă se arăta darnic și chiar risipitor cu liota cerșetorilor, atunci opera pe care o îndeplinea era nu numai plăcută lui Dumnezeu, ci și folositoare. Bocitoarele, orbii și ceilalți paria erau în situația de a putea plasa cît se poate de bine piaștrii cei sunători și în satele mahomedane, fără ca

din pricina aceasta să li se întâmple vreun rău. Astfel, banii armenești nu se pierdeau, ci dimpotrivă deveneau utili unor sărmăne suflete de armean, drept care binefăcătorul își câștiga pe un preț de nimic dreptul la o răsplată divină. În pauzele dintre diferitele cîntece, Nunik era îndemnată de tovarășele ei să susțină cu toată puterea ei de convingere acest punct de vedere logic, și să ridice cît mai mult prețul plătit în mod obișnuit pentru bocet. În zorii zilei sosiră rudele aducînd cu ele cămășile de mort lungi, țesute foarte fin. Făceau parte din zestrea păstrată cu grijă în orice casă și era un mare păcat să fie uitate cînd familia își schimba căminul. Într-o asemenea cămașă de mort omul va învia într-o zi, ca constituia așadar o îmbrăcăminte festivă cu totul deosebită, iar membrii familiei își dăruiau unul altuia cîte un astfel de veșmînt în zilele cele mai solemne ale vieții. Era semn de mare cinste să ți se încredințeze cusutul unui asemenea veșmînt, cinste care revenea numai femeilor celor mai demne din familie.

Vaietul de jale al bocitoarelor scăzuse acum într-un murmur domol, izvorît din adîncuri. Însoțea ritualul spălatului și îmbrăcatului ca o alinare a durerii ce nu poate fi alinată. La urmă, cămășile lungi fură înnodate sub picioare cu un nod dublu. Fiindcă astfel oasele aveau să fie ocrotite împotriva risipirii, iar ultima furtună ce avea să bîntuie în Ziua-de-apoi, ca să potrivească la loc oasele fiecărui om pentru judecata veșnică, nu va mai întîmpina greutăți ca să le potrivească după cum se cuvine. Către amiază gropile erau săpate și toate pregătirile pentru înmormîntare se terminaseră. Pe șaisprezece nășalii înjghebate din ramuri solide, legate între ele, cei căzuți fură purtați de trei ori împrejurul altarului, în timp ce Ter Haigasun oficia slujba morților. După aceea, pe locul de înhumare, preotul adresă cîteva cuvinte norodului :

— Acești frați, dragi nouă, au fost smulși din mijlocul nostru de către o moarte sîngeroasă. Și totuși, trebuie să mulțumim din suflet lui Dumnezeu-Tatăl și Fiul și Sfîntului Duh pentru nemeritata îndurare de a fi putut muri în luptă, în cea mai deplină liber-

tate și că se vor odihni aici în pământ, printre ai lor. Fiindcă ne mai bucurăm într-adevăr de această îndurare divină, de a primi o moarte liberă și de bunăvoie. Iată de ce, pentru a fi temeinic pătrunși de îndurarea de care ne bucurăm, se cuvine să ne îndreptăm gîndul mereu și mereu către sutele de mii de credincioși cărora această îndurare nu le-a fost hărăzită, care mor în cea mai rușinoasă robie, care putrezesc fără morminte în șanțurile drumurilor și pe stepele întinse sau sînt sfîșiați de vulturi și hiene. Cînd urcăm piscul rotunjit al muntelui așezat la dreapta noastră și privim către răsărit, atunci avem în fața ochilor nesfîrșitul cîmp al morților poporului nostru, unde nu se află nici o mîină de pămînt sfînțit, nici un mormînt, nici un preot, unde nu s-a făcut nici o slujbă pentru morți — unde nu se află nimic altceva decît nădejdea în Judecata-de-apoi. Deci în acest ceas, cînd redăm pămîntului pe acești fericiti, să ne amintim de adevărata nefericire, care nu se află aici, ci acolo, departe !

Această scurtă cuvîntare ridică un geamăt adînc din pieptul norodului, care se strînsese aici pînă la ultimul om. Pe urmă, Ter Haigasun păși către vasele mari de lemn în care se afla pămîntul morților adus din vale. De șaisprezece ori luă o mîină de pămînt și o presăra sub capul fiecăruia dintre cei căzuți. Iar mina lui șovăitoare devenea mereu mai cumpătată pentru a nu irosi acest pămînt prețios.

CELOR TREI BOCITOARE : NUNIK, VARTUK și Manuşak, le surîdea din nou norocul în meserie.

Încă înainte de a putea să-și ștcargă de pe față, cu lăptuci, sulimanul de doliu, fură solicitate de cealaltă profesiune a lor, cea diametral opusă. Dacă la o femeie durerile facerii durau mai multă vreme, ceea ce babele noastre nădăjduiau din toată inima, însemna că aveau să le pice două mese. De altfel, socotind pe bună dreptate că acolo unde se găsesc strînși laolaltă cinci mii de oameni se pot oricînd întîmpla evenimente foarte omenești, luaseră cu ele, în cutele jegoase ale veșmintelor, cele neapărat trebuincioase în orice împrejurare, sevsamith, adică sămînța neagră de molură, apoi nițel găinaț de rîndunică, păr din coada unui cal roib și alte leacuri de același fel.

Pămîntul Damlajikului încă nu umpluse mormintele proaspete, că Hovsannah fu cuprinsă de durerile facerii. Numai Iskuhi se afla cu ea în cort, deoarece toți ceilalți plecaseră la ceremonia funerară. Din pricina infirmității ei, fata nu putea să-i fie de prea mare ajutor cumnatei. Nu se găsea în cort nici un scaun cu spătar de care femeia în durerile facerii să se poată sprijini. Pernele pe care fusese așezată nu erau de-ajuns pentru a-i oferi reazem, iar patul era de fapt doar o ramă metalică goală. Atunci Iskuhi se așeză cu

spatele spre Hovsannah, pentru ca femeia chinată de dureri să se poată propti de ea. Dar Iskuhi era prea plăpândă pentru a putea suporta apăsarea puternică a femeii pe cale de a naște. Cu oricîtă înversurare se încleșta de rama patului, pînă la urmă trebuia să cedeze. Iar Hovsannah Tomazian scoase un țipăt scurt. Acesta răsună pentru Nunik ca un semnal. Călăuzite de instinctul lor foarte dezvoltat, bocitoarele plecaseră înainte de a se sfîrși ceremonia. Își îndeplîniseră treaba și-și încasaseră plata, care se dovedi uimitor de ridicată. Pesemne că argumentarea bătrînei Nunik avusese înrîurire asupra rudelor îndoliate. Era lipsit de noimă ca moneda mărunță să ruginească pe Damlajik, ci se cuvenea să vină în ajutorul săracilor și năpăstuiților de același neam. Cîțiva dintre milostivii donatori făcuseră mutre cînd Nunik amintise despre mizeria bocitoarelor. Nu de alta, dar umbla zvonul că atît Nunik cea cu nasul mîncat, cît și Manuşak cea scundă și grasă aveau bani ascunși, fiind milionare. Se spunea că babele astea fătarnice au îngropat în cimitir nu numai o comoară de parale, plăci și alte monede metalice, ci și oale întregi cu medjidjehle și chiar teancuri de bancnote de cîte o liră. Din pricina acestor averi tainice, în cimitirul din Yoghonoluk se iscau din cînd în cînd adevărate bătălii între cerșetori, pe care pentru a le potoli Ter Haigasun trebuise de cele mai multe ori să meargă pînă la amenințarea că va alunga fără cruțare toată adunătura asta din sălașul sfințit al morților pe care nerușinații îl pîngăresc cu felul lor de viață plin de lăcomie și desfrîinare. Milionarele însă se văicăreau la fiecare prilej, în felul caracteristic milionarilor, că sînt silite să trudească din greu în meseria lor, pentru a nu rămîne pe drumuri la bătrînețe. Prin expresia „a nu rămîne pe drumuri la bătrînețe“ păreau să înțeleagă o sumă fantastic de mare menită să le asigure o odihnă binemeritată. Dacă grăsansa Manuşak și certăreața Vartuk erau preocupate numai de cîștigul material, în schimb la Nunik se putea admira vocația pentru meșteșugul ei, care în afara spiritului afacerilor mai sluja și altor spirite. Cu nasul ei pocit adulmecă

în aer. Nu ! În tabăra colibelor din ramuri împletite nu era nimic de făcut. Aici încă nu sosise ceasul celor ce stăteau să nască. Numai câțiva copii mici țipau. Răniții, respirînd greu, zăceau întinși în fața șopronului-spital. Și totuși, în aerul cald de sub cerul limpede de august plutea un ușor tremur, pe care Nunik îl cunoștea bine, fiindcă era vibrația ce apărea întotdeauna deasupra locului unde urma să intre în viață un suflet de om. Conducătoarea se luă după acest tremur și curînd ajunse, împreună cu Vartuk și cu Manuşak, în Poiana celor trei corturi. Cînd o auziră strigînd pe Hovsannah Tomazian în cort, cele trei tovarăşe de meserie se priviră dînd din cap cu înțeles. Fiindcă așa după cum adevăratul cunoscător de muzică nu confundă niciodată operele diferiților maeștri, tot atît de puțin confundau aceste bătrîne natura strigătelor omenești. Strigătul unei femei pe cale de a naște își avea propria lui lege, anumite modulații cu totul specifice, puncte culminante, pauze, coborîri bruște. Anumite legi proprii aveau și strigătul unui om cu arsuri sau al unuia hăituit de moarte. Urechea distingea adevărul. Nasul distinge adevărul. Cel mai lesne se lăsa amăgit ochiul.

Iskuhi tocmai se pregătea să plece pentru a o căuta pe Mairik Antaram, cînd cele trei parce se înghesuiră în cort fără să ceară învoirea. În semiobscuritatea de-aici, violetul rigid de pe fețele lor avea sclipiri ciudate. Celor două femei din familia Tomazian le pieri graiul. Avură o tresărire de teamă, dar nu din pricina acestor apariții — la Yoghonoluk toată lumea le cunoștea pe bătrînele vrăjitoare — ci a deghezării cerute de ritualul funcbru, pe care încă n-o înlăturaseră. Nunik, care pricepu imediat sensul superstițios al acestei tresăriri de teamă, le liniști pe cele două femei :

— E un semn bun, fetița mea, dacă venim astfel îmbrăcate. Înseamnă că moartea a rămas în urma noastră.

Ca primă măsură medicală, Nunik scoase un sis, vergeaua subțire de fier cu care se întetă focul în ve-

trele de lut ars, și începu să schițeze cruci mari pe pereții interiori ai cortului. Iskuhi o privea ca vrăjită.

— De ce faci crucile astea ?

Fără să se întrerupă din îndeletnicirea ei, Nunik explică rostul crucilor. În jurul culcușului unei femei pe cale să nască se strîng toate duhurile din lume, iar cele rele sînt mai numeroase decît cele bune. Cînd vine copilul pe lume, ba chiar și numai cînd în timpul durerilor facerii căpșorul lui apare pentru o clipă din trupul mamei, duhurile rele se aruncă asupra lui, pentru a-l pătrunde cît mai adînc cu înrîurirea lor. De aceea, nici un om nu poate scăpa și primește cît de cît ceva din ele. Aceasta este și pricina pentru care în inima oricărui om sălășluiește tăcută stăpînirea diavolească. Așadar, diavolul își are partea lui în fiecare om, și numai Isus Cristos, Mîntuitorul, nu era stăpînit de diavol. După părerea bătrînei Nunik, cea mai mare măiestrie în arta moșitului constă în a micșora pe cît cu putință această parte a diavolului. De asemenea, crucile înseamnă și o măsură de izolare, o carantină mistică. Iskuhi își aminti de coșmarurile ei legate de surghiun, care o chinuseră noapte de noapte. Atunci, asupra ei se apleca fața smolită a diavolului, multiplicată ca prin oglinzile unui caleidoscop. Încercase și ea să schițeze, cu mîna sănătoasă, cruci mari în gol, ca să-l alunge, mai ales atunci cînd simțea în trup pornirea de a ceda forței sale malefice. Vai, în lumea aceasta există atîta spaimă pentru care Domnul nostru Isus, Mîntuitorul, trebuie să fie pregătit în fiecare clipă !

Dar o dată cu cele arătate mai sus, înțelepciunea bătrinei Nunik era încă departe de a fi ajuns la capăt. Ea le explică femeilor, care o ascultau ca vrăjite, cum diferitelor măruntaie ale omului, mai ales inimii, plămînilor și ficatului, le corespund anumite substanțe demoniace care încearcă să pună pe deplin stăpînire pe aceste organe. Întregul proccs al nașterii nu este în esență decît o luptă între puteri supranaturale, fiecare încercînd să cîștige de partea ei copilul. Iar cu cît lupta aceasta este mai inversunată, înclinînd ba în

favoarea uneia, ba într-a alteia dintre puteri, cu atît mai greu să desfășoare nașterea și cu atît mai îndelungi sint durerile femeii. De aceea, orice mamă înțeleaptă pe cale de a naște trebuie să folosească străvechile și încercatele leacuri și șiretlicuri pe care i le pune la îndemînă Nunik. Fiindcă numai astfel sugarul va trece cu bine de primele zile pline de primejdii. Iar mai tîrziu, cînd va deveni om în toată firea, va continua să fie bine călit pentru marile schimbări pe care soarta le aduce în viața oricărui, schimbări ce nu fac decît să repete neconținut lupta de la naștere. Nunik turuia toate astea într-o melopee domoală de mult deprinsă, presărată cu cuvinte vechi armenesti. Iskuhi nu înțelegea aceste cuvinte, deși în școala misiunii din Maraș studiasse într-o oarecare măsură limba clasică a poporului ei. După ce primele clipe de teamă trecuseră, prezența celor trei moașe bătrîne și sulemenite începu să aibă un efect ciudat de binefăcător, ba chiar adormitor. De altfel, Hovsannah adormi curînd și păru că nici nu simte cînd Vartuk îi legă încheieturile mîinilor cu un șnur subțire de mătase, iar cu un alt șnur îi lega gleznele. Dar Nunik n-o lăsă să doarmă, ci, apropiindu-se de pat și aplecîndu-se asupra ei, îi spuse:

— Cu cît ai să rămii mai multă vreme închisă, cu atît mai multă vreme ai să-ți păstrezi și puterea. Cu cît ai să te deschizi mai tîrziu, cu atît mai multă binecuvîntare va intra în tine și va ieși din tine.

Între timp, Manușak cea scundă și otova aprinsese un foc mic de vreascuri în fața cortului. În foc vîrî două pietre netede, ca două pîini, ca să se încingă. Această activitate legată de arta magiei negre era cît se poate de logică, deoarece pietrele fierbinți, învelite în cîrpe, trebuiau să încălzească trupul femeii istovit de durerile facerii. Chiar și hekimul Bedros ar fi aprobat această parte foarte practică a ritualului magic legat de aplicarea leacurilor băbești, după cum ar fi fost de acord și cu ceaiul de molură pe care Manușak îl pregătea tot la focul de vreascuri.

Și cu toate acestea, părul rar al lui Altouni se zbîrli de furie cînd, venind să-și vadă pacienta, le găsi acolo

pe dușmancele lui de moarte. Cu o agilitate tinerească își ridică bastonul și începu să le croiască pe bocitoare gonindu-le, în timp ce cu vocea lui cîrîită striga în urma lor tot felul de vorbe măgulitoare, între care expresia „pasăre de pradă“ era una dintre cele mai blînde.

Vedem, aşadar, că doctorul Bedros Altouni era un reprezentant deosebit de înflăcărat al cuceririlor științei occidentale. Oare Avetis Bagradian, omul de bine, nu-l trimisese la învățătură, nu-l ajutase să stea vreme de cinci ani la Viena și să-și facă acolo studiile la universitate, tocmai pentru a ilumina cu flacăra rațiunii căile obscure ale poporului superstițios? Și oare Bedros nu-și respectase cu credință jurămîntul, nu împlinise condiția impusă de binefăcătorul său, de a-și exercita pînă la moarte profesiunea la Yoghonoluk și a nu părăsi vreodată cele șapte sate nenorocite din vecinătatea Suedjei? Oare crede cineva că respectarea acestui jurămînt și fidelitatea nezdruincată de care dăduse dovadă fuseseră o jertfă lesne de dus la buri sfîrșit? Nu de zece ori, ci de treizeci de ori trebuie să reziste ispitei care se prezentase sub o formă dintre cele mai demne de cinste. Administrația orășenească din Antakie îi făcuse adesea propuneri foarte îmbietoare, tot așa Alexandretta, ba chiar și cei din marele centru Alep. Poseda acte cu propuneri oficiale, semnate cu mîna proprie de vali și de caimacam, în care i se oferea perspectiva de a fi numit în postul de medic-șef al kasahlei, bineînțeles dacă părăsea satele mizere de pe coastă. Pe întregul cuprins al Imperiului nu exista făptură omenească mai prețuită și mai bine plătită în aur curat ca un medic care se putea mîndri cu diploma unei universități europene. Un asemenea om era o raritate și în consecință cît se poate de prețuit. De cîteva zeci de ani Bedros Hekim ar fi putut să fie un om putred de bogat, proprietar de case la Alep sau Maraș, apreciat de la Stambul și pînă la Deir es Zor, președinte al comitetelor de direcție a zece spitale, medic general-locotenent al armatei

otomane. În cazul său, stigmatul originii armenesti n-ar fi avut vreo importanță și deportarea ar fi trecut pe lângă el cu ochii închiși. În realitate însă care era situația lui? Prin ce anume își arătase destinul recunoștința pentru faptul că-și ținuse făgăduiala dată cu atîția ani în urmă binefăcătorului său? Răspunsul la aceste întrebări nu mai e necesar. Cine acceptă din proprie voință să poarte în spate crucea idealurilor sale, nu trebuie să se aștepte la altceva. Poate că pe bătrînul medic îl consola conștiința faptului că toată viața „ținuse sus flacăra rațiunii“. Și totuși, tocmai pentru această activitate, pe cît de decorativă, pe atît de istovitoare, el avea întotdeauna un zîmbet dintre cele mai amare. „La priviți, vă rog, poporul ăsta! Ce puțin a învățat în acești patruzeci de ani de cînd practic medicina la Yoghonoluk! Nu-și vor pierde niciodată neîncrederea în acest «hekim sfrînțesc» chiar dacă pe față se prefac a fi cum nu se poate mai luminați. Nu neg că truda mea a dat pînă acum unele roade. Poate că la noi mortalitatea e mai scăzută ca în regiunile învecinate, mai ales în cele locuite de musulmani. Și totuși, nu s-a găsit vreun mijloc ca Nunik și toate celelalte cîrțițe de morminte și babe doftoroaie să fie stîrpite. Dacă le dai afară din casă, ziua namiaza mare, atunci se strecoară noaptea înapoi, lîngă paturile bolnavilor, chemate de rudele celor suferinzi. Și atunci, în acest ocean imens și murdar al superstiției, cum să ții sus flacăra științei sau, ceea ce este mult mai greu, cum să impui păstrarea curăteniei și a unor condiții igienice?“

Cuvîntări asemănătoare puteau fi adesea auzite din gura lui Bedros Altouni, posesor al unei diplome universitare. Dar despre ceea ce îl amăra cel mai mult nu vorbea niciodată. În toți acești ani îndelungați în care, cocoțat pe spinarea credinciosului său măgar, făcuse vizite nu numai la bolnavii din satele armenesti, ci adesea fusese consultat de musulmani de pe întregul cuprins al districtului, avusese prilejul să treacă prin experiențe dintre cele mai bizare. Cu toate că întreaga sa făptură, pătrunsă de o încredere fără margini în

știință, se revolta împotriva acestui lucru, trebuia să recunoască numeroasele succese pe care le obținuseră și le obțineau mereu cei mai murdari din tagma acestor șarlatani cu tratamentele lor respingătoare, care sfidau orice regulă de asepsie și antisepsie. În optzeci la sută din cazuri, diagnosticul lor era : „Deochi !“ Leacurile folosite erau saliva, urina de oaie, părul de cal, găinațul și altele tot atât de îmbietoare. Și totuși, nu o dată se întâmplase ca un bolnav, pe care el îl condamnase, să se însănătoșească miraculos de repede după ce înghițise un bilețel cu citate din *Biblie* sau din *Coran*. Altouni nu era omul care să creadă în puterea magică a unui bilețel înghițit și din pricina aceasta să cadă pradă unor îndoieli și procese de conștiință. Dar ce importanță avea asta ? O vindecare era o vindecare. În satele armenesti se răspindea din cînd în cînd vestea despre asemenea tratamente eficace, și atunci se întâmpla ca bolnavii îngrijiți de Altouni să dezerteze, pornind în rînduri strînse la hekimii arabi din împrejurimi, sau chiar s-o consulte pe Nunik și pe preacinstitele ei surate. Și nu arareori se întâmpla ca printre acești renegați să se afle partizani oțeliți ai iluminismului, de pildă cutare sau cutare învățător, ceea ce nu contribuia din cale-afară la ridicarea moralului destul de scăzut al medicului.

Dacă acesta era unul dintre motivele amărăciunii lui Bedros Altouni, celălalt era, poate, și mai tainic. Știință, iluminism, progres — foarte bine ! Dar pentru a putea răspîndi lumina și progresul, trebuie să fii tu însuși luminat și să poți progresa. Și cine putea să progreseze în umbra Musa Daghului, fără să cunoască noile cuceriri ale științei, fără să aibă cărți de medicină și reviste de specialitate ? Biblioteca lui Krikor, orientată către trecut, știa să dea răspunsuri sigure la cele mai smintite întrebări, dar în ceea ce privește știința medicală era inexistentă, deși — sau poate tocmai de aceea — proprietarul ei era farmacist. Bedros Altouni n-avea altceva decît un manual de medicină, în limba germană, editat în anul 1875. Era, de altfel, un volum destul de gros, unde se aflau consemnate

toate cele de trebuință. Și totuși, folosirea lui nu era o treabă de loc ușoară. Căci timpul necruțător trecuse nu numai peste datele manualului, ci în aceeași măsură și peste cunoștințele de limbă germană ale lui Altouni. Numai că Bedros Hekim nu se asemena cu farmacistul. Acest din urmă ales al muzelor, cînd răsfoia cărțile bibliotecii sale a căror limbă n-o cunoștea, era totuși puternic luminat de văpăile spiritului și, întocmai ca o sibilă, era în măsură să prezică din cărți închise în așa fel încît nici măcar neîncrezătorul și invidiosul Oskanian nu reușea să distingă profetia de știință. Dimpotrivă, Bedros Altouni era doar un sărman raționalist, în care izvorul creator nu țîșnea cu de la sine putere. De aceea nu mai deschidea manualul, care pentru el amuțise, și nu-l mai folosea nici ca amuletă sau fetiș. Tot ce învățase strict teoretic în urmă cu cîteva decenii, se topise acum în ceva lipsit de însemnătate. În consecință, pentru el nu existau decît zece pină la douăzeci de boli cărora le putea da un nume. Deși văzuse nesfîrșit de multe aspecte ale suferinței umane, nu făcea decît să rînduiască totul în modestele compartimente ale cunoștințelor de care dispunea. Cît privește conștiința valorii de sine, în adîncurile sărmanului său suflet se socotea tot atît de neștiutor ca hekimii, șarlatanii și bocitoarele de prin împrejurimi, ale căror tratamente ocioase, bucurîndu-se de complicitatea unei naturi tolerante, dădeau rezultate mai bune decît s-ar fi cuvenit. Dar tocmai faptul că nu avea conștiința propriei valori făcea din Altouni un medic priceput — fără ca el însuși să-și dea seama de asta — căci orice măiestrie de pe lume presupune în chip necesar atît un sentiment de umilință față de ceea ce n-ai izbutit să realizezi, cît și un sentiment de nemulțumire față de ceea ce ai realizat. Pe de altă parte, aceeași cauză adîncă se afla la originea acelei minii năprasnice, vecină cu exasperarea, care îl cuprindea întotdeauna pe el, occidentalul dezamăgit, la vederea lui Nunik, Variuk și Manuşak. Astăzi însă, mînia nu-i folosi prea mult. Doftoroaiele alungate nu se dădură bătute și, din celălalt capăt al Poienii celor trei corturi,

își priviră vechiul dușman cu ochi în care se citea batjocura.

În tabăra de pe Damlajik, Hovsannah Tomazian, soția pastorului, era prima femeie cuprinsă de durerile facerii. Chiar și jos, în vale, nașterea unui copil însemna un fel de eveniment public, la care aveau acces rudele mai apropiate ca și cele mai îndepărtate, iar bărbații nu erau nici ei excluși. Un caracter cu atât mai sărbătoresc, și în consecință mai public, avea acest eveniment aici, sus, unde în situația cea mai deznădăjduită în care s-a găsit vreodată un popor urma să vină pe lume primul fiu de armean. Chiar și cel mai strălucit dar dobândit datorită unei întorsături favorabile a războiului, așadar cele două obuziere, scripind auriu în razele soarelui, pierdură mult din puterea lor de atracție. Mulțimea, care toată dimineața se dusesese în pelerinaj pînă la poziția unde erau instalate minunatele trofee, se înghesuia acum în Poiana celor trei corturi, acest colț aristocratic al mizerabilei tabere. Perdelele de la ușa cortului unde se găsea Hovsannah fură larg desfăcute și biata femeie fu expusă fără milă razelor puternice ale soarelui. Durerile ei îi aparțineau, dar ea nu-și mai aparținea sieși. Curioșii intrau și ieșeau. Bedros Altouni își dădu repede seama că nu mai avea ce să caute aici și plecă bombănind, lăsînd-o pe nevasta sa, care oricum îl înlocuia în cele mai multe cazuri de nașteri. Se depărtă, fără să bage în seamă plecăciunile adînci ale bocitoarelor, îndreptîndu-se către șopronul-spital unde îl așteptau rănii. Mairik Antaram rămase lîngă Hovsannah. Cu miini puternice și cu vorbe îi îndepărtă pe cei ce se înghesuiau acolo. Își îndeplinea hotărîtă datoria, așa cum făcuse zeci de ani de-a rîndul. Și totuși, oricît de mult îmbătrînise Mairik Antaram, nu putea nici astăzi să ajute o femeie pe cale de a naște fără să-și amintească de cele două nefericite nașteri premature din propria ei tinerețe. Iskuhi, cu mina rece ca gheața în ciuda zilei de arșiță, îi răcorea cumnatei fruntea. Ochii ei o urmăreau cu o rîvnă plină de teamă pe Mairik Antaram, ca nu cumva să-i scape vreo îndrumare pe care aceasta i-o

va da. În ciuda energiei sale, nevasta doctorului nu-i putea împiedica pe oameni să pătrundă mereu în cort ca să pună întrebări, să încurajeze, să povățuiască. Gabriel veni și el să se intereseze. Deși era de-a dreptul amețită de acel du-te-vino din cort, Iskuhi remarcă totuși cât de mult slăbise și pălise, începînd de ieri, obrazul lui bărbos. O uimi și faptul că Juliette nu rămase lingă Hovsannah nici o jumătate de oră, deși de atîta vreme locuiau împreună ca o singură familie. Aram, soțul, intra la fiecare zece minute, dar dispărea de îndată. Pretindea că prezența lui pe poziții e mai necesară ca oricînd, pentru ca, după victoria de ieri și retragerea turcilor grupele de combatanți să nu se lase pe tînjală în ce privește îndeplinirea serviciului. În realitate însă emoția și îngrijorarea ce i-o pricinuia starea soției sale îl făceau să alerge de colo pînă colo fără nici un rost. Taica Tomazian cel cumsecade se ținea după fiul său, urmărindu-l de departe, pe drumuri ocolite și ascunse privirii, ca la nevoie pastorul să aibă pe cine-și descărca nervii. În așteptarea evenimentului fericit care avea să-i dăruiască un nepot, urmaș în linie bărbătească, antreprenorul își pusese hainele negre de duminică. Lanțul de aur al ceasului continua să stiea în poziție orizontală pe burta lui, care nu suferise de pe urma hranei sărăcicioase alcătuite numai și numai din carne. Fiecare prieten aduse un dar, cîte ceva folositor în gospodărie; farmacistul Krikor, de pildă, veni cu o sticlută cu esență de ienupăr, preparată chiar de el și recomandată pentru întărirea inimii și nervilor. Acesta era însă un dar cît se poate de inofensiv față de un altul, anume „oul de cocoș“. Pe cînd oamenii se mirau că durerile nu mai iau sfîrșit, că deși se repetă mereu rămîn totuși fără rezultat, iată că pe neașteptate intră o femeie bătrînă, care ținea în mînă un ou nefiresc de mare, pretinzînd că fusese ouat de un cocoș într-o noapte cu lună nouă. Dacă o femeie care naște greu mănîncă acest produs al naturii, crud și cu coajă cu tot, copilul iese cît ai bate din palme. Mairik Antaram, care se pricepea mult mai bine decît soțul ei cum să se poarte cu oamenii,

mulțumi femeii bătrîne pentru oul acela monstruos, făgădui că sfatul ei va fi urmat fără întârziere și o împinse afară din cort. Femeile din popor dezaprobau faptul că Hovsannah Tomazian nu mai scotea nici un strigăt de durere, deși era limpede că suferă. Bănuiau că la mijloc trebuie să fie o dovadă de trufie. Și chiar era, dacă putem spune astfel, un fel de trufie a rușinii. Cît despre Nunik, Vartuk și Manușak, de cîtva timp se arătaseră din nou la fața locului. Ba Nunik se chincise chiar în cort, pe jos, și urmărirea strădaniile măicuței Antaram cu ochi de cunoscător, îngăduitori și amuzați, cam așa cum un chirurg cu renume mondial ar urmări munca unui felcer de țară.

După chinuri care durară mai mult de opt ore, Hovsannah născu, în sfîrșit, un băiat. Copilul, care îndurase atîta spaimă și mizerie încă de pe vremea cînd se afla în pîntecul mamei la Zeitun, era fără cunoștință și nu respira. Antaram scutură trupul micuț, încă plin de sînge și de meconiu, în timp ce Iskuhi îi sufla în gură. Dar Nunik și soațele ei, care știau mai bine ce trebuia făcut, apucară cu iuțeala fulgerului casa copilului, viriră în ea șapte ace de cusut luate de la șapte familii diferite, și aruncară totul în foc. Viața, care se refugiase în această parte lipsită de viață ca să scape de destinul ei pămîntesc, fu eliberată din nou prin foc. Cîteva clipe mai tîrziu, copilul începu să înghită, pe urmă să respire, pe urmă să scîncească. Mairik Antaram îi curăță cu băgare de seamă trupușorul, ungîndu-l cu seu de berbec. Mulțimea, care o vreme păstrase tăcere, începu să-și manifeste bucuria. Soarele apunea. Cu mîndria stîngace și nițeluș cam ridiculă a oricărui tînăr tată, pastorul Aram apucă făptura zbîrcită, care într-o zi trebuia să devină om în toată firea, și o ridică înspre cei adunați în fața cortului. Se bucurară cu toții și-l lăudară pe Tomazian pentru că i se născuse un copil de sex bărbătesc. Apărătorii taberei care se aflau în momentul acela de față începură să schimbe între ei glume cam necioplite. Nimeni nu se gîndea la ceea ce le hărăzea în realitate viitorul. Nu se știe cine a observat primul stigmatul rotund, de

culoare roșie-violacee, pe care acest fiu autentic al Musa Daghului îl avea deasupra micii lui inimi. Femeile începură să-și dea cu părerea, cu privire la semnificația acestei pete. Numai Nunik, Vartuk și Manușak nu spuseră nimic, deși deslușirea unor astfel de semne tainice făcea parte din însăși meseria lor, ci își legară vălurile, își luară toiegele în mâini și, răsplătite cu dărnicie, porniră pe drumul de întoarcere. Picioarele lor negricioase, de femei bătrîne, făceau pași mari. Și iarăși semănau cu niște măști ale corului antic, așa cum coborau, în lumina lunii ce se ridica, spre mormintele trecutului.

Nu se scurseseră mai mult de trei zile și trei nopți, și observatorii dădură de veste că în sate se desfășoară tot felul de mișcări nelămurite.

Gabriel Bagradian se duse de îndată la un post de observație. Și într-adevăr, în obiectivul binoclului Zeiss apăru o forfotă vie, iscată de siluete precis conturate de lentile. În valea riului Oronte, pe șoseaua dintre sate, pe drumurile de căruță și potecile din împrejurimi, șerpuiau șiruri de care cu boi. În sate se vedeau grupuri mari de oameni cu fesuri și turbane, mișunînd încoace și încolo. Gabriel cercetă fiecare colțișor cu binoclul, dar nu remarcă nici măcar un singur soldat, ci doar cîțiva saptiehi, puțini la număr. În schimb, observă că de data aceasta în așezările părăsite năvălise nu numai pleava obișnuită din Antakie și împrejurimi; mulțimea de astăzi făcea impresia că era mai de soi și părea că urmărește o țintă bine stabilită. În piața bisericii din Yoghonoluk domnea o agitație vie. Purtători de turbane se cățărau pe scara de incendiu a bisericii și forfoteau în clopotnița goală aflată alături de cupola cea mare. Sunete prelungi scoase de o voce subțirică se făcură auzite — ba nu chiar auzite, ci mai mult bănuite — îndreptate către cele patru puncte cardinale. Din casa lui Cristos, muezinul profetului îi îmbia pe credincioși la rugăciune, cu melodia lui tînguitoare, care face pe orice musulman să se cutremure și părea că acum îi scoate pe toți locuitorii din tîrgurile, cătunele și colibecele acestui

ținut pustiu, minîndu-i în satele de la poalele muntelui. Soarta bisericii „Puterea crescîndă a arhangheliilor“, clădită de Avetis cel bătrîn, era pecetluită. Iar în mintea nepotului țîșni o clipă dorința fierbinte să întreprindă încercarea mîndră de a o nimici cu ajutorul cîtorva proiectile de obuzier. Dar respinse gîndul acesta cînd încă nîci nu prinsese bine viața. Vechiul său principiu — „apără-te tot timpul, nu ataca niciodată“ — nu trebuia încălcat, de el mai puțin decît de oricine. Fără îndoială că pentru dușmanii de acolo, de jos, muntele apărea mai amenințător ca oricînd tocmai prin aspectul lui nemișcat și tainic. Orice provocare nu putea decît să slăbească puterea defensivă, pentru că dădea turcilor, ca populație majoritară în stat, dreptul moral la represalii.

Continuînd să privească forfota nelămurită din vale, Bagradian se întrebă la cîte lupte vor mai putea face față oamenii de pe Damlajik. Muniția rămînea foarte limitată, în ciuda prăzii capturate cu prilejul celor două victorii și a atelierului de cartușe al lui Nurhan. Inima i se strîngea la gîndul că, la cel mai neînsemnat insucces, la cea mai mică înfrîngere, pieirea nu mai putea fi evitată. Pentru poporul de pe Damlajik nu exista o cale de mijloc, ci numai victorii sau moarte. Chiar și pierderea unei singure tranșee însemna sfîrșitul. După cum făcuse de o mie de ori pînă acum, Gabriel Bagradian ajungea la concluzia că nu numai pierderea unei tranșee, ci totul laolaltă, fie bun, fie rău, oricum s-ar desfășura lucrurile însemna sfîrșitul. Măiestria lui de strateg nu avea decît un singur scop, acela de a amîna acest sfîrșit, cît mai mult cu putință. În vederea atingerii acestui scop nu trebuia cheltuit fără nici un rest capitalul pe care îl constituia teama vecină cu panica, pe care în mod vădit muntele le-o inspira turcilor după dubla lor înfrîngere. Noua populație a văii creștea de la o clipă la alta. După ce examină vreme mai îndelungată situația, Bagradian ajunsese la convingerea că nu era vorba de o nouă acțiune militară. Dar încă nu înțelegea pe deplin intenția ce se ascundea în spatele acestei repopulări a văii. Poate

că era o acțiune reală, sau poate doar demonstrativă, de ocupare a teritoriului unui district creștin de către Islam. În fața ușii bisericii din Yoghonoluk izbuti să deslușească un mic grup de domni îmbrăcați după moda europeană. Presupuse că trebuie să fie mudirul cu subalternii săi, și se bucură că împreună cu ei nu se afla nici un ofițer care să poată aprecia situația din punct de vedere strategic. Cu toate acestea, Gabriel Bagradian dădu ordin ca efectivele de pe poziții să fie întărite la maximum. De asemenea, dublă numărul oamenilor de la posturile de observație și așază formații de cercetași la toate punctele de acces spre Dam-lajik pînă jos, în livezi și vii, pentru a preîntîmpina un eventual atac prin surprindere, pe care turcii l-ar încerca noaptea.

Presupunerea lui Gabriel era exactă. În fața bisericii din Yoghonoluk se afla mudirul cel pistruiat. Dar o dată cu el apăruse și un funcționar cu rang mai mare, și anume înalta persoană a caimacamului cel bolnav de ficat, hotărît să impună legea. Existau motive serioase pentru asta. Deoarece după a doua retragere a trupelor regulate, mai tristă și mai umilitoare chiar decît prima, la Antiohia se întîmplase cîte ceva, iar cele întîmplute atraseră după sine consecințe importante.

Între caimacam și sârmanul bimbași cu obraji de copil izbucnise o luptă pe viață și pe moarte. Modestul comandant, reprezentant al unor vremuri apuse, se dovedi cu totul incapabil de a ține piept subtilităților noului stil promovat de Ittihad. Abia acum începuse să bănuiască de ce dușmanul său de moarte și în același timp locțiitorul său, jüsbașul cel bătaios, își luase concediu tocmai în această perioadă. Acordîndu-i concediul, căzuse în capcana pe care i-o pregătise locțiitorul. Iar acum acesta într-adevăr îi va lua locul în curînd. Toată povestea începuse atunci cînd caimacamul știuse să dezlănțuie, cu multă violență, mînia populară împotriva bimbașului. La Antiohia nu exista decît un singur spital, aflat în subordinea autorităților civile. În cazurile mai ușoare, soldații bolnavi

rămîneau la infirmeria cazărmii. Dar atunci cînd era nevoie de tratament și îngrijire medicală, comandamentul militar trebuia să adreseze o cerere caimacamlicului, solicitînd internarea în spital a celor grav bolnavi. Caimacamul se folosi cu perfidie de aceste formalități birocratice încalcate. Deși colonelul era în orice caz un om pierdut, totuși chestiunea probabil că s-ar mai fi trăgănat vreme de multe săptămîni, cu rapoarte și cercetări, înainte de a se lua hotărîrea de destituire. Asta însemna să bați pasul pe loc. Iar pentru politica pe care o ducea în kasah, caimacamul avea nevoie de oameni de nădejde de-ai Ittihadului și nu de babalici trîndavi de pe vremea lui Abdul Hamid. Maiorul și cu el prevăzuseră destul de exact cum se vor desfășura evenimentele și-și elaboraseră tactica în comun. În miez de noapte, cu cîteva ore înainte ca bimbașul — crainic al propriei sale înfrîngerii și încovoiat sub povara ei — să se înapoieze la Antakie, sosiră șirurile lungi de care cu morți și răniți, victime ale avalanșei de piatră și ale luptei. În clădirea hîkkümetului nu ardea nici o lumină, deși toată lumea de-aici era foarte bine informată. Cînd răniții sosiră la poarta spitalului, administratorul refuză să-i primească, arătîndu-se neînduplecat. Conform unei dispoziții severe, nimeni nu putea fi primit fără autorizația scrisă a caimacamului. Nu ajutară nici țipetele și nici înjurăturile. Sub cerul liber, la lumina lunii și a lămpilor cu petrol, medicul pansă cazurile cele mai urgente. El însuși era descumpănit, fiindcă nu avea nici spațiul necesar și nici autorizația să adăpostească uriașul surplus de două sute de oameni în baraca strîmtă și mizeră unde funcționa spitalul. Disperat, trimise pe unul dintre asistenții săi la caimacam, să expună situația și să ceară instrucțiuni. După un timp nesfîrșit de lung, trimisul lui se întoarse cu misiunea neîndeplinită. Caimacamul, relată el, e cufundat într-un somn atît de adînc, încît nu a reușit nimeni să-l trezească. Drept urmare fu luată hotărîrea ca răniții care gemeau și plîngeau să fie transportați la cazarmă,

ca măcar să aibă un acoperiş deasupra lor. Între timp răsărise soarele și ziua înainta cu repeziciune. Impresia pe care o făcură asupra populației din Antiohia carele însingerate, aproape că nu poate fi descrisă. Când la aceeași oră bimbașii cel atât de greu încercat de soartă intră călare în oraș trecînd podul peste Oronte împreună cu statul său major, fu primit cu pietre și nu reuși să se salveze decît alegînd drumuri ocolite și foarte puțin glorioase pentru a se refugia în cancelaria lui. Abia acum, cînd pe străzi începea forfota zilei de tîrg, caimacamul cel vrednic de admirat pentru capacitatea sa de somn matinal trimise autorizația necesară, împreună cu dispoziția ca lungile coloane de nefericiți să fie transportate la spital, dar cu specificația anume ca drumul să treacă neapărat prin marele bazar. Aspectul pe care-l oferiră din nou fețele galbene de suferință și pansamentele mînjite de sînge provocă o revoltă puternică. Mulțimea indignată se îndreptă spre cazarmă și-i sparse bietului bimbaș geamurile de la ferestre, ceea ce pe aceste meleaguri era totuna cu distrugerea unor obiecte de mare preț. Dar asta n-a fost tot. Ceea ce mai rămăsese din forța armată era într-un asemenea hal de zăpăceală și descurajare, încît în fața gloatei nu găsi ceva mai bun de făcut decît să zăvorască în grabă porțile cazarmii, ca niște mic-burghezi cuprinși de teamă. În orice mulțime de oameni se ascunde o ură străveche, și gata oricînd să izbucnească, împotriva reprezentanților ordinii de stat. Gloata aprecie liniștea de moarte din spatele zidurilor cazarmii drept o biruință pe care o dobîndise și purcese la un nou bombardament. Ofițerii îl implorară pe bimbaș să le dea ordinul de a întreprinde cele necesare pentru ca ostașii din corpul de gardă să poată curăța locul cu baioneta la armă. Bătrînul era întins pe un divan și nu voia să țină seama de nici un sfat. Dintre buzele lui, ieșeau mereu aceleași cuvinte, ca un geamăt :

— Nu sînt vinovat ! Nu sînt vinovat !

Istovit de grelele încercări prin care trecuse, plîngea cînd nu dormea, și dormea cînd nu plîngea. Forța ar-

mată a garnizoanei locale fu astfel nevoită, pe lângă toate celelalte, să mai trăiască și rușinea ca puterea civilă, cu alte cuvinte poliția și saptiehii s-o elibereze de sub amenințarea norodului dezlănțuit.

În timp ce se petreceau aceste evenimente îmbucurătoare, caimacamul, însoțit de mudirul originar din Salonic, roșcovanul cel cu unghiile deosebit de îngrijite, se îndrepta spre oficiul telegrafic al orașului. Cu un rafinament diplomatic demn de admirat, cei doi domni redactară o depeșă către excelența-sa valiul de Alep. Acest mesaj telegrafic de proporții gigantice cuprindea zece formulare acoperite cu scris mărunt, însumînd o mie o sută și cincizeci de cuvinte. Avea tot felul de întorsături ingenioase de frază, ca pledoaria unui avocat, ros de ambiție, și era la fel de locvace ca articolul de fond al unui ziar radical. În prima parte era înfățișat, în culorile cele mai vii și eficace, eșecul expediției de lichidare, iar pierderile grele și atît de inutile erau redată în cifre, după care cucerirea de către răsculați a tunurilor lipsite de pază era înfierată ca fiind urmarea unei neglijențe pur și simplu de neconceput din punct de vedere militar, ceea ce era perfect adevărat. După aceea, caimacamul părăsi această temă tristă, pentru a constata cu resemnare că ori de cîte ori încerca să sprijine prin influența sa autoritățile militare, această acțiune era interpretată greșit. În schimb, se vede nevoit să atragă atenția în modul cel mai stăruiitor asupra faptului că sufletul poporului, care clocotește de revoltă, cere la ora aceasta cu o furie crescîndă înlăturarea imediată a bimbașului din postul său de comandă, și că-și sprijină această revendicare cu mijloace care merg chiar pînă la răscoală deschisă, în stradă. Iar poliția și jandarmeria locală nu sînt nici pe departe suficiente pentru a înnăbuși o asemenea răscoală în stradă. De aceea unica soluție este de a se ceda fără nici o întîrziere, în fața revendicărilor, și excelența-sa să binevoiască a obține de la autoritatea militară competentă scoaterea din funcție și traducerea în fața consiliului de război a comandantului de-aici. Din evenimentele de mai sus,

caimacamul trăgea mai departe unele concluzii, și anume că vina o poartă „competențele duble“, adică faptul că vilaieturile siriene sînt subordonate atît autorităților politice, cît și statului-major al Armatei a patra. Atîta vreme cît se va menține această dualitate a puterii, el, caimacamul, nu poate asigura nici liniștea în cuprinsul kasahlei și nici desfășurarea în bune condiții a deportării armenilor. Apoi, folosind termeni de drept public foarte limpezi, caimacamul arată că izgonirea milletului armean este un act de administrație internă, în cadrul căruia nici măcar autoritățile militare superioare nu pot avea atribuții independente. În această chestiune, activitatea armatei este perfect circumscrisă prin sfera noțiunii „asistență“. Iar în conformitate cu prevederile legii, folosirea trupelor ca asistență depinde exclusiv de hotărîrile autorității civile. Prin urmare, procedeul actual este ilegal, deoarece comandamentul militar acționează după bunul său plac, refuză de cele mai multe ori să acorde asistență, are o atitudine ostilă față de administrația provinciei, ba chiar folosește jandarmeria — așadar o parte a forței civile de ordine — pentru propriile sale scopuri. Ca o consecință a acestei situații de fapt periculoase, populația armenească este atîțată să opună rezistență, iar în cazul că rezistența ar lua proporții, poate atrage după sine urmări de neprevăzut pentru întregul imperiu. Această depeșă oficială, atît de neobișnuită, caimacamul o încheia cu cîteva fraze care sunau aproape ca o amenințare : el, caimacamul, nu-și poate asuma răspunderea pentru lichidarea taberei armenesti înarmate de pe Musa Dagħ decît cu condiția ca întreaga putere să fie întrunită în mina sa. În acest scop trebuie să i se pună la dispoziție asistență militară suficientă ca număr și echipament, pentru a face posibilă curățarea muntelui printr-o acțiune promptă și necruțătoare. De asemenea, ar fi nepotrivit ca această acțiune să fie dusă la bun sfîrșit de un ofițer străin de partea locului, nefamiliarizat cu condițiile, astfel că el, caimacamul, roagă cu insistență ca maiorul, care funcționează pînă acum ca locțiitor, să fie repartizat în calitate

de comandant al garnizoanei din Antakie, dar bine-înțeles că în operațiile legate de problema armenescă acesta trebuie să-i fie complet subordonat. Dacă lucrurile se vor petrece altfel, așadar dacă nu se va ține seamă de aceste propuneri minime, atunci el, caimacamul, își ia cu respect îngăduința de a atrage atenția asupra faptului că acest lucru înseamnă că se acceptă, fără nici un fel de contramăsuri, situația rușinoasă descrisă mai sus și că insurgenții de pe Musa Dagħ sînt lăsați în voia soartei lor.

Raportul caimacamului constituia o adevărată capodoperă din punct de vedere politic și psihologic. Chiar dacă nu se realiza decît o parte a dorințelor sale, tot devenea subprefectul cel mai independent din toată Siria. O preasupusă inimă de funcționar de modă veche ar fi fost îngrozită de stilul uneori pretențios, ba chiar arrogant al acestei depeșe de proporții uriașe. Dar tocmai acest ton tăios și energic era anume destinat să impresioneze urechile guvernanților actuali din partidul Junilor turci. Ei adora instituțiile occidentale, drept care aveau un cult de-a dreptul fanatic pentru cuvinte ca „inițiativă” și „energie”, chiar și atunci cînd aceste cuvinte sunau oarecum insidios.

În același timp, bimbașul cel distrus, care probabil că-și pierduse pe vecie frumoasa culoare trandafirie din obraji, se căznea din greu să ticluiască o depeșă lungă către superiorul său, generalul comandant al teritoriului din spatele frontului. Se risipea în acuzații prolixе și încilcite la adresa caimacamului, care-l obligase să pornească la această acțiune nenorocită fără a-i lăsa timpul necesar pentru pregătirile trebuincioase. Tonul bimbașului era plîngăreț, solemn și modest, prin urmare cu totul neindicat. Nefericitul ofițer fu înlocuit în mai puțin de douăzeci și patru de ore și trimis în fața consiliului de război. Dispăru pe furiș, la adăpostul întunericului nopții, de pe tărîmul activității sale îndelungate și tihnite — cea mai nevinovată dintre victimele victoriei armenesti. Cît privește excelența-sa valiul de Alep, acesta consideră că formulările caimacamului de Antiohia sînt atît de importante, încît le

trimise imediat mai departe, tot sub forma unei depeşe, către domnul ministru de Interne, nu înainte de a fi adăugat câteva fraze menite a le întări. Subordonatul reuşise să atingă, numai cu vîrfurile degetelor şi într-un mod delicat, o rană foarte dureroasă a superiorului său. Fiindcă de cînd marele Djemal Paşa, investit cu puterea nelimitată a unui proconsul roman, preluase conducerea militară în Siria, toţi valii şi mutessarifii fuseseră transformaţi în nişte bieţi regi-fantoşă. Djemal Paşa îi trata pe aceşti foşti stăpîni absoluţi ca pe nişte ofiţeri de intendanţă menţi să asigure aprovizionarea armatei sale. Primeau de la el ordine severe, de pildă să livreze la data cutare şi în locul cutare atîtea şi atîtea mii de ocale de grîu, sau pînă la o anumită dată cutare sau cutare şosea să fie în stare perfectă. Acest comandant de oşti părea să socotească toată populaţia civilă ca pe un fel de adunătură împovărătoare de paraziţi, iar administraţia civilă ca pe un rău cu totul inutil. Drept urmare, excelenţa-sa valiul de Alep folosi, nu fără oarecare bucurie, prilejul de a-i da una peste nas neînduplecatului paşă, informînd înaltele personalităţi din Stambul despre jalnicul eşec al orgolioasei armate. La rîndul său, Talaat Bci citi capodopera caimacamului de Antiohia cu sentimente contradictorii. Datoria lui era să apere administraţia internă de insistenţele importune ale armatei. De asemenea, deportarea armenilor constituia pentru el o operă reală cu mult mai importantă şi mai înălţătoare decît ambiţia sordidă a unor războinici neciopliţi şi nesăţioşi. După cum îi era obiceiul îşi trecu de câteva ori laba uriaşă peste jiletca albă. Pe urmă însă degetele îndemînatice de telegrafist, aparţinînd acestei labe uriaşe, prinseră într-o clamă formularele telegramelor. Le adăugă un bileţel cu următoarele cuvinte : „Rog a se rezolva urgent printr-o rezoluţie favorabilă“. Hîrţile plecară imediat, oprindu-se pe masa de lucru a ministrului de Război. Enver Paşa nu obişnuia niciodată să refuze vreo rugămintă de-a lui Talaat. Iar seara, cînd cei doi domni se întîlniră la endjumen, la consiliul de miniştri restrîns, Enver se

apropie de prietenul său. Tînărul zeu al războiului zimbi timid cu genele lui lungi de fetiță :

— În chestiunea Musa Dagħ i-am trimis lui Djemal o telegramă concepută în termeni energici. Și, fără să aștepte ca Talaat să-i mulțumească, adăugă cu o strîmbătură ironică foarte decorativă : Ar trebui să-mi fiți cu toții recunoscători că l-am înlăturat pe smintitul acela aruncîndu-l în Siria și l-am pus pe linie moartă.

În fața Porții Jaffa din Ierusalim se afla un hotel arab, ale cărui ferestre dădeau spre Cetatea lui David dominată de minaretul ei înalt. În acest hotel, generalul de armată Djemal Pașa își instalase temporar cartierul general, și tot aici primi telegramele lui Enver, ale valiului de Alep și ale altor funcționari, prin care era solicitat să spele de urgență rușinea pățită cu armenii. (În acele zile, înalții demnitari din partidul Junilor turci obișnuiau să-și trimită telegrame avînd proporțiile unei cărți. Această bogăție de cuvinte era pricinuită nu numai de necesitate, ci și de bucuria barbară de a folosi ca intermediar curentul electric.) Djemal Pașa se afla singur în camera lui. Nici Ali Fuad Bei și nici germanul von Frankenstein, cei doi șefi ai statului său major, nu erau de față. De aceea, Djemal Pașa putea să dea friu liber simțămîntelor sale. Numai Osman, șeful gărzii lui personale, stătea lîngă ușă — un vlăjgan originar din regiunea muntoasă, care arăta ca unul dintr-acele manechine împăiate și împoțonate din muzeele militare. Cu garda lui personală, Djemal urmărea un scop dublu. Prin echipamentul ei romantic satisfăcea gustul pentru fast al asiaticului, care în operațiile războiului modern, lipsit de spectaculos, nu prea avea prilejul să fie mulțumit. În același timp însă ea era menită să calmeze acea neliniște sufletească permanentă, care din cele mai vechi timpuri deosebește pe toți dictatorii de concetățenii lor mai puțin favorizați de soartă — anume : teama de atentat. Lui Osman nu-i era îngăduit să se miște de lîngă el, mai ales atunci cînd era primit în audiență vreun domn venit de la Stambul. Fiindcă Djemal nu socotea cîtuși

de puțin exclusă posibilitatea ca frații săi dragi Enver sau Talaat să-i trimită, într-o bună zi, un emisar al morții înzestrat cu experiență și prevăzut cu recomandatii foarte bune. Citi cu atenție depeșele, îndeosebi pe cea de la Enver Pașa. Deși cazul despre care era vorba nu avea cine știe ce importanță, culoarea obrăjilor săi, și așa destul de gălbuie, păli și mai tare, iar buzele sale puternice, încadrate de o barbă neagră, se învinetiră de furie. Apoi, generalul sări în picioare și începu să umble zorit de colo pînă colo prin încăpere. Era tot atît de scund ca și Enver, dar cituși de puțin zvelt, ci mai degrabă butucănos. Umărul stîng și-l ținea nițeluș ridicat, din care pricină cei ce nu-l cunoșteau prea bine credeau că are o diformitate. Din mincile împodobite cu fireturi aurite ale tunicii lui de general atîrnau mîini grele și roșii. Cine vedea aceste mîini, înțelegea de ce circula zvonul că Djemal era nepotul călăului din Stambul. Enver Pașa era plămădit din cel mai ușor aluat, Djemal Pașa din cel mai greu aluat din lume. Unul avea o fire capricioasă și visătoare, celălalt era dominat de porniri pătimașe și brutale. Djemal Pașa îi ura pe grațiosul favorit al zeilor cu ura inepuizabilă a celui oropsit de soartă. El trebuia să depună eforturi uriașe pentru a dobîndi ceea ce celălalt îi pica din cer fără nici un fel de merit : glorie ostășească, noroc la joc, succes la femei. Djemal Pașa mai luă o dată în mînă depeșa și încercă să deslușească, dincolo de textul oficial, tonul cochet al lui Enver.

În clipa aceasta, soarta celor șapte comunități de la poalele Musa Dagului se afla mai mult ca oricînd pe muchia unui cuțit nespus de ascuțit. Un simplu bilet de serviciu, scris de Djemal, ar fi fost de ajuns ca asupra Damlașikului să fie aruncate două batalioane complete de infanterie, o baterie de tunuri de munte și cîteva mitraliere. O dată cu aceasta, toată problema ar fi fost încheiată în răstimp de o oră, în ciuda lui Gabriel Bagraçian și a vitejiei celor asediați. Dar în timp ce Djemal mai citea o dată telegrama, furia lui părea că depășește punctul culminant. Se răsti la Osman — care încremeni — și-i ceru să-l lase singur,

iar dacă va îndrăzni să-i mai stea în drum îl va împușca pe loc. Pe urmă se apropie de fereastră, dar se retrase repede, ca nu cumva să-l vadă cineva în toată goliciunea stării lui sufletești. Dacă ar izbuti să găsească mijlocul de a-l strivi pe Enver ! Această păpușă, această damă de salon a războiului ! Acest fudul favorit al cercurilor cultivate ! Acest farsor, care nu înfăptuise niciodată vreo acțiune demnă de un adevărat bărbat, care își cucerise laurii de învingător doar prin viclenie, strecurându-se cu cavaleriștii săi în Adrianopolul recucerit după ce soarta bătăliei se hotărîse demult. Iar el, Djemal în persoană, trebuia să se afle în subordinea acestui fudul și neînsemnat băiețandru petrecăreț al Imperiului otoman. Acestui filfizon șmecher îi era îngăduit să încerce a-l lichida pe el, pe Djemal în persoană, trimițându-l la comanda trupelor din Siria ! Furia generalului împotriva tinărului Marte din Stambul atingea straturi sufletești dintre cele mai profunde. Ea fusese generată de un lucru de nimic, de-a dreptul caraghios. Telegrama lui Enver începea cu cuvintele : „Vă rog să luați măsuri urgente...” Formula de adresare „Excelența-voastră” lipsea, ba nici măcar simplul titlu de „Pașă” nu figura în text. Iar Djemal era pur și simplu un fanatic în materie de protocol, și îndeosebi în relațiile cu Enver. Păzea cu strășnicie respectarea formelor chiar și la întâlnirile prietenești. În mod cu totul deosebit manifesta o susceptibilitate înfrigurată față de Enver, ca acesta să-i acorde respectul ce i se cuvenea și să nu-i răpească nici măcar o singură literă din titlurile sale. Depeșa în care formula de adresare fusese omisă cu un orgoliu atît de disprețuitor nu era decît ultima picătură ce făcea să se reverse cupa în care se adunase toată ura lui Djemal Pașa. În ultimele luni, Enver se adresase generalului cu pretenții pur și simplu de neconceput, pe care acesta le satisfăcuse fără a crîcni. Mai întîi, Djemal trebuise să trimită înapoi la Stambul Diviziile a opta și a zecea, mai tîrziu și pe a douăzeci și cincea, iar pînă la urmă întreg Corpul treisprezece armată fusese

transferat la Bagdad și Bitlis. Actualmente, războinicul dictator al Siriei nu mai avea sub comanda sa decît șaisprezece pînă la optsprezece batalioane nenorocite, și asta într-o regiune militară uriașă, care se întindea de la culmile munților Taurus pînă la Canalul Suez. Aceasta era opera lui Enver Pașa, și nu a situației generale create de război, după cum pretindeau unii; convingerea aceasta îl făcea pe Djemal să scrișnească din dinți. Cu abilitatea unui scamator de bilci, care-i era proprie, generalisimul îl dezarmase complet, îl făcuse inofensiv și în același timp îi răpise orice posibilitate de a mai obține vreun succes militar. Cu memoria lucidă a urii, lui Djemal îi trecură prin minte sute de amănunte trădătoare, în care se oglindea atitudinea disprețuitoare a lui Enver față de el. Acesta, împreună cu clica lui, îl ținuseră întotdeauna departe, nu-l informaseră despre hotărîrile cele mai importante, nu-l invitaseră să participe la consfăturile în cadru restrîns. Pentru Djemal, relațiile cu Enver fuseseră de la bun început doar un lung lanț de umilințe intenționate, iar cea mai mare umilință consta în faptul că nu se putea apăra împotriva lui Enver, că înseși prezența și influența acestuia asupra mediului înconjurător îl umileau pe el, pe Djemal, împingîndu-l iremediabil pe planul al doilea, deși era ferm pătruns de superioritatea sa de conducător și șef militar. Trăgîndu-și în sus umărul stîng, Djemal Pașa continua să alerge în jurul mesei. Se simțea cu desăvîrșire neputincios. Prin mintea lui se perindau cu repeziciune scene izvorîte din visuri copilărești. Să pătrundă cu o armată nouă în Sтамbul și să pună în spatele gratiilor gașca obraznică, să deschidă flotelor aliate Bosforul și să încheie o alianță cu cei care la ora actuală sînt dușmani! Pentru a treia oară luă depeșele în mînă, dar le aruncă imediat înapoi pe masă. Cum ar putea să-i facă rău, cît mai îngrozitor de rău, lui Enver și acoliților săi!? Djemal știa că priveau exterminarea armenilor drept o operă patriotică dintre cele mai sfinte, iar el însuși profesase adesea opinii asemănătoare. Totuși, n-ar fi tolerat niciodată acest diletantism autentic

enverian, de a transforma Siria într-un canal colector al armenilor sortiți morții. Bineînțeles că ministrul de Război nu-l invitase să participe la consfăturile în legătură cu deportarea. Și bine făcuse, căci altfel n-ar mai fi rămas nici cea mai slabă urmă din planul întocmit de drăgălașul Enver. De altfel, acesta era și unul dintre motivele pentru care ticălosul acela plin de farmec îl expediase în sud-est. Și Djemal, în furia lui răzbunătoare, începu să cumpănescă dacă n-ar trebui să închidă frontierele Siriei, să îndrepte convoaiele de deportați înapoi spre Anatolia și în felul acesta să zădărnicească marea operă patriotică.

În clipa aceasta, șeful de stat-major, colonelul von Frankenstein, bătu la ușă. Djemal înlătură imediat toate proiectele deșarte zămislite sub imperiul miniei. Deveni comandantul de oaste circumspect, cumpănit până la scrupulozitate, așa cum îl cunoșteau subalternii săi. Buzele sale pătimașe de asiatic se ascunseră degrabă printre perii negri ai bărbii ce-i acoperea tot obrazul. Îndeosebi în prezența colonelului german se silea tot timpul să dea impresia unui om de o logică oarecum posacă, dar inatacabilă. Așa se făcu că von Frankenstein întâlni acum o privire dintre cele mai calme și mai reci — privirea comandantului de oști Djemal. Se așezară la masă, ofițerul german își deschise servieta, scoase un carnet plin de notițe pentru a raporta despre amplasarea de noi trupe în Siria. Chiar atunci observă depeșele aflate în fața lui, cea cu ordinul lui Enver Pașa fiind deasupra teancului :

— Excelența-voastră a primit vești importante...

— Nu te îngriji de asta, colonele, zise Djemal cu indiferență, ce este important aici nu depinde de ministrul de Război, ci de mine.

Și, cu mâna lui roșie luă depeșa lui Enver, o rupse în bucățele foarte mici, presărindu-le de la fereastră care dădea spre Cetatea lui David. Așa se face că, în susceptibilitatea acestui atotputernic al Imperiului otoman, Gabriel Bagradian găsisse un aliat involuntar. Fiindcă Djemal Pașa nu răspunse la telegramă și nici nu trimise vreun soldat, vreo mitralică sau vreo piesă

de artilerie la Antakie pentru a stîrpi cuibul de răzvrătiți de pe Musa Dagh.

Inactivitatea lui Djemal Pașa îi salvă pe armeni de o nimicire rapidă, fără a-i putea elibera de încercuirea care însemna pentru ei o moarte mai lentă. Chiar dacă dictatorul Siriei și Palestinei nu intervenea personal, existau totuși destule comandamente militare subordonate care puteau să ia unele hotărîri din proprie inițiativă. Maiorul cel sever, succesorul sărmanului bimbași din Antakie, obținuse de la generalul comandant al teritoriului din spatele frontului, cu sediul la Alep, să i se trimită mai multe companii din garnizoana de acolo. De asemenea valiul, într-o scrisoare adresată caimacamului, vorbea despre o trupă de saptiehi, cu un efectiv important, care urma să-i fie repartizată. Era limpede, așadar, că demersurile făcute de caimacam la Alep fuseseră încununate de succes. Iar succesul stimulează ambiția.

De la postul său de observație, situat pe un pisc rotunjit, Gabriel avusese adesea senzația că Damla-jikul era punctul mort al unui nesfîrșit sistem rotativ, stagnarea absolută înlăuntrul unei mișcări de rotație, invizibilă dar de o violență sălbatică — mișcare generată de o dușmănie de moarte. Iar astăzi, cînd carele cu boi, măgarii de povară și grupurile de oameni se îndreptau, venind din toate părțile, către valea satelor de munte, mișcarea din jurul punctului mort devenise vizibilă în cel mai înalt grad. Ce semnificație avea această năvală? Caimacamul, dîndu-și seama că sosisese ceasul cînd putea să se impună în primele rînduri ale partidului său printr-o acțiune politică exemplară, introdusese un fir nou și rezistent în urzeala din care destinul țesea pînza morții armenilor. Lui îi veni fericita idee să cîștige de partea sa populația arabă din ce în ce mai nesupusă, din cuprinsul subprefecturii, folosindu-i ca țap ispășitor pe armeni. În același timp, ațîțind din nou flacăra fanatismului islamic, el spera să-și atingă scopul. Conform legii de organizare a deportării, tot ce era proprietate armenească, fără nici

o excepție, revenea statului; în orice caz, așa stătea scris, negru pe alb. În realitate însă se lăsa la aprecierea autorităților locale să procedeze cum vor crede de cuviință. Încă din prima zi după înfrângerea suferită de trupele guvernamentale, caimacamul de Antakie trimise funcționari de-ai săi în toate districtele cu populație arabă numeroasă, situate nu prea departe de Musa Dagh. Acolo puse să se dea de veste tuturor că regiunea cea mai roditoare din Siria, situată între Suedja și Ras el Chansir — cu podgorii și livezi de pomi fructiferi, cu crescătorii de viermi de mătase și prisăci, prevăzută din belșug cu apă și lemn, cu case și ogrăzi cuprinzătoare — va fi împărțită fără nici o plată tuturor celor ce se vor înfățișa peste două zile, la o anumită oră, în valea armenească. Mudirii făcură unele aluzii abile la faptul că se va acorda preferință harnicului cultivator arab față de cel turc.

Aceasta era cauza surprinzătorului exod de populație. Caimacamul sosi chiar el în persoană și rămase deocamdată la Yoghonoluk pentru a supraveghea împărțirea și a câștiga simpatia notabililor arabi. Se mută în Vila Bagradian, după ce mohadșirul cu neamurile lui fură zvîrliti afară. Patruzeci și opt de ore mai târziu, satele erau la fel de populate ca și înainte. Arabi și turci, îmbogățiți peste noapte, se înfrățeau. Nu mai văzuseră niciodată case atât de frumoase. Aproape că era păcat să locuiești în ele. Cît ai bate din palme, bisericile fură transformate în moschei. Chiar în prima seară se oficie un serviciu religios. Molahii mulțumiră lui Allah pentru minunatele proprietăți noi dăruite drept-credincioșilor, asupra cărora plana însă, ce-i drept, o umbră — existența nereușită a porcilor spurcați, a creștinilor de-acolo, de sus, de pe munte. Era datoria fiecărui credincios să-i nimească. Abia atunci oamenilor le va fi îngăduit să se bucure cu deplină credință de belșugul acestor bunuri. Oamenii părăsiră moscheile cu ochi strălucitori. Doceau și ei tot atât de fierbinte să scape cît mai repede de predecesorii lor depozedați, pentru ca din sufletele

lor de țărani cumsecade să dispară acea ușoară senzație de stînjeneală, destul de neplăcută.

Apărătorii de pe Musa Dagh urmăreau pieirea locurilor natale cu priviri întunecate, dar nepăsători.

Ce se întîmplase cu timpul ? De cîte veșnicii avea nevoie o zi pînă să-și găsească un refugiu în întunericul nopții ? Și totuși cît de iute de picior era ziua față de noaptea care se tîra ca un melc ? Unde era Juliette ? Locuia de multă vreme în cortul acesta ? Oare locuise vreodată într-o casă adevărată ? Trăise oare vreodată în Europa ? Cine era Juliette ? Cu siguranță că nu era acea ființă prizonieră înlăuntrul populației de munteni. Fără îndoială că nu era ea făptura care se trezea în fiecare dimineață punîndu-și aceste întrebări, mereu cu aceeași uimire împletită cu groază. O siluetă albă, trudită se strecura din pat, pășea pe covor, se învelea într-un capot și se așeza pe scaunul pliant din fața măsutei cu oglindă, pentru a privi țintă un obraz palid și totuși ars de soare. Oare era cu puțință ? Fața aceasta cu ochii stinși, cu părul uscat și pielea obrazului pîrlită, putea să placă unui bărbat tînăr ? De cîteva zile, Juliette se descotorosea de servitoare dis-de-dimineață. Pe urmă, cu mîini temătoare de parcă ar fi săvîrșit o fărădelege, începea să se aranjeze puțin cu ceea ce îi mai rămăsese din prețioasa provizie de cosmetice. Într-un tîrziu se îmbrăca, își lega un șorț mare peste rochie și-și acoperea părul cu o basma albă, ca o scufie. De cînd lucra în șopronul-spital, nu mai purta alte veșminte. Scufia și șorțul o redresau din punct de vedere moral. Le socotea ca un fel de uniformă, care se potrivea cel mai bine, ca aspect exterior, poziției ei pe Damlajik.

Înainte de a părăsi cortul, Juliette se arunca în genunchi în fața patului și îmbrățișa perna pe care dormise, pentru a mai îndepărta puțin ziua care sosise de mult. În urmă cu cîteva zile (ani ?) nu se simțise decît stingheră și nefericită. Acum însă se gîndea cu nostalgie la acele zile de nevinovată nefericire. Și se mai gîndea că încă niciodată, de cînd există lumea, o

femeie nu se comportase atît de josnic. Şi, pe deasupra, era vorba de o femeie onorabilă, conştientă de propria-i valoare, căreia în răstimpul unei căsnicii îndelungate nici măcar nu-i trecuse prin minte că ar putea avea o „aventură“. Dar chiar dacă ar fi avut la Paris o sută de aventuri şi de idile amoroase, oare acestea n-ar fi fost nişte fleacuri, lipsite de orice importanţă, în comparaţie cu această trădare dintre cele mai abjecte în faţa luptei deznădăjduite şi a morţii sigure ? Cu faţa înfundată în pernă, Juliette şoptea, ca o fetiţă :

— N-am nici o putere !

Dar oare acest lucru putea să-i fie de vreun ajutor ? Se afla sub puterea unei vrăji, a cărei origine n-o cunoştea şi care aici, într-o lume străină şi necruţătoare, o făcea să se predea, fără putinţă de scăpare, celui ce i se părea a avea afinităţi cu sufletul ei. Ca pentru a crea în ea un contracurent, o opoziţie faţă de această tendinţă, striga cu glasul stins :

— Gabriel !

Dar Gabriel era tot atît de puţin prezent ca şi ea, Juliette. Din ce în ce mai rar izbutea să deosebească adevărata lui imagine din albumul de fotografii, îngălbenite de vreme, al amintirii. Iar armeanul străin şi bărbos, ars de soare, care din cînd în cînd venea să se aşeze lângă ea, ce legătură avea cu Gabriel ? Juliette se sperie din pricina lacrimilor ei, îşi spală cu grijă ochii şi aşteaptă pînă ce văzu că nu mai sînt nici roşii şi nici sluiţi.

Pe toţi răniţii care nu aveau febră foarte mare, Bedros Altouni îi trimise acasă sau puse să fie transportaţi la colibele lor. Chiar dacă nu dădu amănunte cu privire la cauzele acestei măsuri, nu e mai puţin adevărat că avea o justificare, şi încă una destul de delicată. Ştirea despre victoria obţinută de armeni la 14 august se răspîndise cu iuţeala fulgerului pe cîmpia şi în munţii din nordul Siriei. Se pare că îndeosebi dezerterilor, care se mai aflau ascunşi în ceilalţi munţi din jurul Damlajikului, vestea le merse drept la inimă. Şi, într-adevăr, chiar a doua zi, la posturile avansate se

prezentară douăzeci și doi de noi dezertori și cerură să fie primiți în rîndurile combatanților. Gabriel Bagradian, obligat să țină scama de eventuale acțiuni de spionaj și de trădare, îi examinează îndelung pe candidați. Deoarece cu toții, fără deosebire, se dădeau drept armeni, deoarece fiecare avea cîte o pușcă Mauser și muniție, în sfîrșit deoarece pierderile suferite trebuiau înlocuite, îi primi pe toți fugarii. Între ei se afla și unul foarte tînăr, care făcea impresia a fi oarecum descumpănit și parcă buimac. Pretindea că fugise dintr-o cazarmă de infanterie din Alep abia cu patru zile în urmă și că reușise numai cu prețul a mari eforturi să parcurgă pe jos drumul pînă aici. Încă în aceeași seară, tînărul, cu fața de o paloare cadaverică, apărură la Bedros Hekim, în șopronul-spital și, după ce bîlbîi cîteva cuvinte de neînțeles, se prăbuși fără cunoștință. Medicul puse să i se scoată numaidecît hainele. Trupul sărmanului băiat era zguduit de o febră puternică. Pieptul îi era plin de mici puncte roșii, care în timpul nopții se înmulțiră și mai mult. De cîtăva vreme, Bedros Altouni începuse să se uite din nou prin manualul de care se înstrăinase. Dar între timp, hieroglifele cărții nu deveniseră pentru el de loc mai citețe. Acum voia să se consulte cu franțuzaica, și-i arată bolnavul :

— Privește-l pe acesta, draga mea ! Ce părere ai ?

Juliette nu era o făptură care să se poată obișnui cu ceea ce era respingător și mizer. De fiecare dată cînd intra în șopronul-spital, trebuia să lupte împotriva senzației de vomă. Făcea tot ce-i stătea în putință ca să se stăpînească, nu se dădea înapoi de la nici o treabă, dar scîrba și greața, în loc să scadă, deveneau și mai puternice. În această clipă însă fu cuprinsă de o exaltare cu totul de neînțeles. Îi se părea că trebuia neapărat ca aici, pe loc, să-și ispășească păcatul făptuit prin trădare. Omul acesta plin de bube și urît mirositor, care se afla în nesimțire la picioarele ei, cu spume la gură și zvîcnind din pricina acceselor de febră, întrupa pentru ea și pe Gabriel și pe Stephan într-o singură persoană. Juliette îngenunche și — de parcă ea însăși ar fi fost cuprinsă cu încetul de leșin —

își apropie capul cu ochii închiși de pieptul osos al bolnavului.

Abia într-un târziu, vocea lui Gonzague îi răzbătu pînă la inimă și o trezi :

— Ce faci acolo, Juliette ? E o nebunie...

Drept care, bătrînul medic păru și el cuprins de remușcări față de madame Bagradian :

— Poate că ar fi mai bine pentru dumneata ca, de acum înainte, să zăbovești cît mai puțin pe-aici...

Gonzague îi făcu Juliettei un semn discret cu ochiul. Ea îl urmă, ascultătoare. Și în privința lui Gonzague, timpul devenise pentru Juliette un talmeș-balmeș în-lăuntrul căruia nu se mai putea descurca. Cînd se întîmplase ceea ce se întîmplase ? În ce trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat ? De cînd îl urma, fără să se apere cînd o chema ? Cît de grele și de dense deveniseră trădarea și tăcerea ! Gonzague însă nu se schimbase. Își stăpinea cu aceeași atenție gravă privirile și gîndurile, neîngăduindu-și vreo abatere nesupravegheată. Viața în tabără încă nu reușise să-i influențeze cît de cît înfățișarea, cărarea ce-i despărțea părul era impecabilă la orice oră, haina periată cu meticulozitate, trupul curat, pielea de culoare deschisă, răsuflarea plăcută. Oare îl iubea ? Era ceva mult mai îngrozitor ! O dragoste nefericită își imaginează totdeauna o cale de ieșire, fie chiar și numai în vis. În cazul acesta însă nu exista nici o cale. Gonzague îi apărea adesea mai puțin real decît Gabriel. La început ceva agreabil, ceva familiar inspirînd încredere, ceva real în această lume încîlcită, ceva care trezea compasiune — se transformase într-o necruțătoare obsesie, împotriva căreia nu exista nici o scăpare. Cînd o atingea, simțea ce nu simțise niciodată. Dar o dată cu această senzație creștea și ura față de sine însuși care îl caracterizează pe cel ce trădează. De pe acum, unele locuri singuraticе, înconjurate de copaci sau de tufe și situate în partea dinspre coastă, deveniseră tainuitoare și complice. Cu o ultimă manifestare a mîndriei, Juliette își spunea : „Eu, aici, pe pămînt, eu... ?“ Gonzague însă știa mereu să îndepărteze tot ce era urît. Poate că era un geniu

unilateral, cum sînt jucătorii, colecționarii, vînătorii, care și ei au dezvoltată doar • singură înclinație, un singur talent, dar peste măsură de intens. Avea comun cu acest gen de oameni și răbdarea — o răbdare îndreptată spre îndeplinirea unui anume scop și de-a dreptul ineputabilă. Ea îi condusesese lui Gonzague pașii spre Damlajik și-l făcuse să-și aștepte ziua cu o modestie izvorită din certitudinea că nu va întîrzia să vină. Felul său de a fi, de un calm concentrat, trezea în Juliette un fel de a fi diametral opus, de confuzie și apatie. Adesea era cuprinsă de un fel de uitare de sine, de o absență care se intensifica tot mai mult. O toleranță lăuntrică, față de propriile ei acte, creștea în ea ca o plantă agățătoare cu frunze păroase și respingătoare, care voia să împiedice pătrunderea oricărei raze de lumină. Se aflau într-unul din locurile lor tănuite pe care îl botezaseră „Riviera“. Gonzague își rupse țigara în două jumătăți și aprinse una dintre ele cu mare grijă :

— Nu mai am decît cincizeci de țigări... Și, de parcă ar fi vrut să dea un curs mai optimist gîndurilor sale pătrunse de grija ce i-o pricinuia tutunul pe cale de a se termina adăugă : De altfel, foarte curînd nu vom mai fi aici... Ea îl privi descumpănită. Vocea lui rămase nepăsătoare : Vreau să spun că vom pleca amîndoi, tu și cu mine ! E timpul s-o facem !

Juliette păru că încă nu înțelege. Atunci îi expuse planul lui cu o precizie dintre cele mai laconice. Numai primele două cre vor fi ceva mai dificile. Totuși, va fi doar o mică excursie în munți, nimic altceva. Vor trebui să urce o bucată de drum pe creasta dinspre sud, ca apoi, cotind-o la dreapta, să treacă pe lîngă micul sat Habaste pentru a ajunge în cîmpia Orontelui și la șoseaua către Suedja. Își petrecuse noaptea trecută cercetînd acest drum, și ajunsese nevătămat, fără a întîlni măcar un singur om, în apropierea fabricii de spirt, pînă la locuința directorului, care, după cum știe și Juliette, este grec și o persoană foarte influentă. Gonzague rămăsese de-a dreptul uimit ce simplu și lesne de realizat se dovedise planul acesta :

— Directorul s-a pus fără nici o șovăire la dispoziția noastră. La 26 august, vaporușul de coastă al fabricii pornește cu o încărcătură la Beirut. După două scurte escale la Latakijeh și Tripoli, urmează să acosteze, conform itinerarului său, pe ziua de 29 la Beirut. Vaporul navighează sub pavilion american. De altfel, societatea căreia îi aparține fabrica este americană. Directorul afirmă că nu există nici cel mai mic pericol, deoarece flota din Cipru ridică din nou ancora zilele acestea. Vei avea cabina ta proprie, Juliette. Din clipa cînd vom ajunge la Beirut, ai cîștigat partida. Restul nu mai e decît o chestiune de bani. Iar bani ai...

Ochii ei se întunecară de tot :

— Dar Gabriel și Stephan... ?

Cu deosebită grijă, Gonzague suflă o urmă de scrum de pe haine :

— Gabriel și Stephan ? Ei sînt, în mod evident, armeni — asta se vede de departe. L-am întrebât pe director și în privința lor. Refuză să întreprindă ceva pentru un armean. Deoarece se află în relații foarte bune cu autoritățile turcești, nu poate risca să intervină în privința asta. Mi-a explicat foarte limpede. Din păcate, pe Gabriel Bagradian și pe Stephan nu-i poate ajuta nimeni...

Juliette se depărtă puțin de el :

— Iar eu să mă salvez... Cu ajutorul tău...

Gonzague clătină ușor capul, de parcă nu putea pricepe scrupulele exagerate ale femeii :

— El însuși voia să pleci de-aici, te rog să-ți amintești, Juliette. Ba chiar voia să te trimită cu mine !

Ea își strînse tîmplele între pumni :

— Da, voia să mă trimită de-aici împreună cu Stephan... Iar eu m-am purtat cum m-am purtat... și îl mint...

— Dar nu-i nevoie să-l minți, Juliette. Sînt ultimul care îți cere asta. Dimpotrivă ! Trebuie să-i spui tot adevărul. Cel mai bun lucru ar fi s-o faci chiar astăzi.

Juliette sări în picioare. Fața ei era roșie, buhăită parcă :

— Cum ? Să-lucid ? Destinul a cinci mii de oameni depinde de el. Și tocmai acum să-lucid ?

— Cuvintele mari falsifică întotdeauna realitatea, spuse Gonzague foarte serios, fără să se ridice. De cele mai multe ori ucizi oameni străini. Asemenea fapte se întâmplă zilnic. Totuși, uneori sîntem nevoiți să alegem între propria noastră viață și viața celor ce ni se par a fi foarte aproape de noi... Dar oare Gabriel Bagradian mai este foarte aproape de tine ? Și-l vei ucide într-adevăr, Juliette, prin faptul că te salvezi ?

Cuvintele lui rostite cu mult calm și cu ochii care exprimau atîta siguranță de sine o atraseră din nou lîngă el. Gonzague apucă mîna Juliettei și-și dezvoltă, cu limpezime și pătrunzător, concepțiile. Fiecare are o singură viață, pe care o trăiește numai o dată. Obligații nu are decît față de această viață, în rest pentru nimeni și nimic. Dar oare din ce constă viața, prin adevărata ei natură ? Dintr-un lung lanț de dorințe și de poftes. Chiar dacă, adesea, acestea nu sînt decît rodul imaginației noastre, important este numai faptul că sînt foarte puternice. Trebuie să îndeplinim fără nici o șovăire și fără a ține seama de nimic dorințele și poftes vieții, deoarece aceasta este unica ei rațiune. De aceea ne expunem primejdiilor de tot felul și chiar morții, fiindcă în afara năzuinței de a ne satisface dorințele nu există nici un fel de viață. Și Gonzague se dădu pe el însuși ca exemplu al acestui mod de a concepe existența, unicul mod logic și sincer. El nu șovăise nici o singură clipă ca, pentru dragostea sa, să treacă prin primejdii și să ducă un fel de viață foarte neplăcut. După aceea, trase următoarea concluzie disprețuitoare :

— De fapt, tot ce ți se pare ție, Juliette, că este dorință de a cruța, dragoste și jertfă de sine, nu este altceva decît o teamă foarte comodă.

Capul Juliettei căzu greu pe umărul lui. Și iată că, din nou, acea chinuitoare uitare de sine izbucni în-lăuntrul ei și începu să crească tumultuos :

— Ești atît de precis, Gonzague. Nu mai fi atît de înfiorător de limpede și de precis, Gonzague ! Nu mai pot îndura. De ce nu mai ești așa cum erai înainte... ?

Mina lui ușoară, neasemuită în a stîrni imbolduri drăgăstoase, alunecă mîngîietoare pe brațul Juliettei, coborî pe sînii și șoldurile ei. Ea izbucni în plîns, un plîns cu sughițuri. Gonzague o consolă :

— Mai ai timp, Juliette, să te hotărăști într-un fel sau altul. Șapte zile lungi. Bineînțeles că nimeni nu poate ști ce se va mai întîmpla pînă atunci...

După o perioadă mai îndelungată, Ter Haigasun convocase din nou întregul sfat al conducătorilor. Oamenii ședeau pe băncile lungi ale sălii de ședințe din baraca administrației. Numai farmacistul Krikor urmări discuțiile din micul său iatac, după cum îi era obiceiul, fără însă a lua parte la ele cu vreun singur cuvînt. Se părea că înțeleptul, urmărindu-și desăvîrșirea lăuntrică, își fixase drept țel să evite pe cît era cu putință orice fel de relații cu oamenii. Aproape că nu mai vorbea cu nimeni altcineva decît cu el însuși, dar e drept că o făcea adesea și temeinic, în cele mai solitare ceasuri din noapte. Un martor al acestor monologuri n-ar fi priceput din ele nici o iotă. Deoarece Krikor, pierdut în visurile sale, nu făcea altceva decît să folosească noțiuni pompoase scoase din enciclopedii, înșirîndu-le una după alta în monom. Cam în felul acesta : „Nucleul incandescent al Pămîntului... Axă cerească... Roiul Pleiadelor din constelația Taurului... Fecundația florilor...” Aceste vorbe minunate păreau că ridică sufletul lui Krikor deasupra lui însuși și-l apropie de cauza primară a tuturor lucrurilor. Le arunca în atmosfera înconjurătoare, iar ele rămîneau acolo, plutind deasupra lui. Își construia din ele o boltă uriașă, împodobită cu un mozaic științific strălucitor, în mijlocul căruia ședea cu surîsul interiorizat al unui preot budist. Există o treaptă a desăvîrșirii, a bogăției ascetice, care nu se mai poate împărtăși deoarece orice lucru sublim este asocial. Krikor atinsese, poate, această treaptă. El nu-i mai învăța pe oameni. Foștii lui

discipoli, învățătorii, nu-l mai căutau și nici el nu întreba de ei. Trecuseră de mult vremurile deșarte cînd, în răstimpul unor plimbări nocturne, înșira în fața unui Oskanian, a unui Șatakhan, a unui Asaian și a altor nevrednici muritori de rînd, lumile nesfîrșite ale stelelor, cu cifre și nume izvorîte arbitrar din spiritul lui creator și avid de tot ce este etern și infinit. Acum, stelele uriașe și cuvintele se roteau tăcute înlăuntrul ființei sale, iar el nu mai simțea acea necesitate plină de neastîmpăr de a le împărtăși cu entuziasm celor din jur. Farmacistul Krikor abia dacă mai putea dormi un ceas pe noapte. O durere necruțătoare, din zi în zi mai insuportabilă, îi contracta mușchii și încheieturile. Cînd Bedros Altouni, observînd decăderea fizică a prietenului său, îi puse întrebarea obișnuită a medicilor, primi un răspuns latinesc triumfal: „Rheumatismus articulorum et musculorum“. Nici o singură dată buzele lui Krikor nu pronunțaseră vreo vorbă de jeluire. Boala îl fusese dată pentru ca el să poată dovedi atotputernicia spiritului. Ea mai avea încă o consecință. În jurul lui, totul devenea confuz. Realitatea se îndepărta de el cu o viteză amețitoare. Astăzi, de pildă, în timp ce oamenii se aflau la consfătuire, el urmărea, cu privirea concentrată și fără să înțeleagă, cuvintele ce se rosteau, iar buzele lui le repetau în tăcere, cum fac surdomuții. Părea că nu mai poate sesiza cuvintele obișnuite desemnînd nevoile imperioase ale vieții de zi cu zi.

De data aceasta, consfătuirea a durat ore în șir. Avakian și notarul din Yoghonoluk fuseseră și ei chemați în calitate de secretari ca să consemneze cele mai importante hotărîri, redactîndu-le apoi într-o formă adecvată. În fața barăcii administrației erau postați oameni din serviciul de pază al taberei. O dispoziție dată de Ter Haigasun personal! Deoarece preotul era un om care nu punea de loc preț pe manifestări decorative, era de presupus că prin această măsură de prevedere urmărea un scop mult mai important. Chiar dacă astăzi corpul de pază nu avea altă menire decît de a veghea ca dezbaterile să nu fie tulburate și a împiedica pătrunderea persoanelor nedorite, s-ar putea să vină și

ziua plină de primejdii în care conducătorii să aibă nevoie de o trupă de ordine. Ca de obicei, Ter Haigasun prezida consfătuirea cu ochii pe jumătate închiși, într-o atitudine de om obosit și suferind parcă tot timpul de frig. Raportul cu privire la situația aprovizionării cu alimente, pe care preotul îl fixase la primul punct al ordinii de zi, fu prezentat de pastorul Aram Tomazian în calitatea lui de șef al administrației interne. El schiță o imagine exactă a situației. După pagubele pricinuite de ploaia torențială, incendierea hambarului de alimente provocată de obuzul care nimerise în plin nimicise nu numai resturile făinii, dar și alte produse nespuse de prețioase: tot uleiul, vinul, zahărul, mierea și — făcându-se abstracție de altele de care te puteai lipsi, cum sînt tutunul și cafeaua — distrusese și alimentul cel mai indispensabil dintre toate, sarea. De astăzi înainte, carnea nu va mai putea fi sărată decît trei zile încă. Dar chiar și în ce privește carnea, de al cărei consum exagerat li se scîrbise de pe acum tuturor, trebuie accentuat că scade în proporții de-a dreptul înspăimîntătoare. Muhtarii aflați de față au întreprins o numărătoare a vitelor și au stabilit că, de la plecarea din vale și pînă acum, șeptelul s-a și redus cu o treime. Sistemul de pînă acum al gospodăririi nu mai poate continua în același fel, altfel sfîrșitul nu va mai întîrzia multă vreme. Pastorul dădu în continuare cuvîntul muhtarului Thomas Kebussian, ca acesta să descrie situația turmelor în calitate de cunoscător. Kebussian se ridică în picioare, își bălăbăni capul de cîteva ori într-o parte și în cealaltă, și ochii lui inegali de țaran priveau în același timp la toată lumea și la nimeni. Începu cu o litanie mișcătoare și încărcată de jale despre pierderea frumoaselor sale oi, pentru creșterea cărora depusese strădanii neobosite și-și închinase cei mai buni ani ai vieții. Iar acum, nici nu-și mai recunoaște dragele sale oițe. În vremurile de aur ale vieții de dinainte, un berbec crescut cum se cuvine cîntărea patruzeci și cinci pînă la cincizeci de ocale. Acum, abia dacă mai trece de jumătate din greutate. Și muhtarul arată că două cauze sînt răspunză-

toare pentru această dare înapoi. Una dintre ele era de natură mai mult sentimentală. Blestemata asta de gospodărie în comun — deși el recunoaște necesitatea ei — nu le priește oilor de loc. El își cunoaște animalele. Slăbesc fiindcă nu mai aparțin nimănui, fiindcă nu mai simt ochiul stăpînului care le înțelege nevoile și se îngrijește să le fie bine. În schimb, a doua cauză era prin natura ei mai puțin politică și mai evidentă. Pe cele mai bune pășuni dinlăuntrul liniilor sistemului de apărare, imășuri care trebuiau să hrănească nu numai oile și caprele, ci și măgarii, iarba era pe de-a-ntregul păscută. Așa se face că vitele, hrănite prost, nu pot pune pe ele decît carne puțină și tare, iar grăsime de loc. Nici cu laptele lucrurile nu stau mai bine. E din ce în ce mai slab, din ce în ce mai apos. De unt și brînză nici vorbă nu mai poate fi. Cu o voce jalnică, străbătută de accente sumbre, Kebussian trase concluzia că trebuie găsite alte pășuni pentru a îmbunătăți starea în care se află oile. Gabriel Bagradian se ridică împotriva acestei propuneri cu deosebită violență. Nu mai sînt vremuri de pace și de bucurie, arată el, ci în cel mai bun caz se poate spune că trăiau pe o arcă a lui Noe în mijlocul unui potop de sînge. Libertatea de mișcare, atît pentru oameni, cît și pentru animale, este de neconceput. Cercetași turci pîndesc din toate părțile centura de apărare. A lăsa turmele să pască în afara acestei centuri, eventual pe înălțimile nordice ale Musa Daghului, constituie un risc pentru care nimeni nu-și poate lua răspunderea.

— Și apoi, lua-o-ar naiba de treabă, de ce nu s-ar găsi pășuni noi și în limitele taberei! Turmele ar putea fi mîinate pe piscurile rotunjite înalte.

— Pe piscuri, iarba e scurtă și arsă, se amestecă în discuție muhtarul din Habibli, nici măcar cămilele n-ar putea s-o mănînce.

Bagradian nu se dădu bătut :

— Mai bine să avem carne slabă, decît de loc !

Ter Haigasun se declară de acord cu argumentele prevăzătoare ale lui Bagradian și-l rugă pe pastor să-și continue raportul. Aram Tomazian trecu la lipsa pîinii,

la alimentația bazată exclusiv pe carne și la urmările ei. Dintr-o sută de motive — iar necesitatea de a împiedica împuținarea turmelor nu constituie nicidecum ultimul dintre ele — trebuie să se ia unele măsuri pentru procurarea de alimente înlocuitoare, spuse acesta. După repopularea satelor nu mai poate fi vorba de organizarea unor expediții de aprovizionare în vale. Pe de altă parte, Bedros Altouni poate confirma că din pricina lipsei unei hrane variate, starea sănătății poporului a și început să se resimtă. Din ce în ce mai des poți vedea oameni cu fețe livide și mers șovăitor. De altfel, în această privință fiecare dintre cei de față a putut constata asupra lui însuși asemenea fenomene de loc îmbucurătoare. Trebuie realizată cu orice preț o schimbare în alimentație. Apoi, Aram Tomazian își expuse planul. Până acum, arătă el, cei din tabără au ținut prea puțin seama de apropierea mării. Din anumite puncte ale părții abrupte a muntelui, se poate ajunge foarte lesne la țărmul stîncos al mării, după un coborîș de numai o jumătate de oră. Cu prilejul cercetărilor întreprinse, el însuși descoperise o veche potecă de catiri, pe alocuri stricată, dar care se poate repara fără prea mari eforturi. Căci nu erau, oare, destui muncitori rutieri calificați printre oamenii din sate și printre dezertori? Două zile de muncă, și se va crea o legătură destul de bună între tabără și mare. Apoi, urmează să fie constituită o echipă de oameni tineri, cuprinzînd și femei voinice și băieți mai mari din cohorta tineretului, care să înjghebeze jos, printre stîncile de pe coastă, o sărărie și să pună pe picioare o mică pescărie. O plută din bușteni legați între ei și cîteva vîsle sînt de ajuns pentru ca, într-un loc unde malul este mai puțin accidentat, să te poți depărta cîteva sute de metri de coastă. Încă de astăzi să se dea dispoziția ca femeile pricepute la asemenea treabă să confecționeze năvoade folosind materialele pe care le au la îndemînă. Se află destulă sfoară de cînepă în Vilceaua orășenească. Și mai este ceva : el, Aram Tomazian, își amintește că pe vremea cînd era copil fusese un pasionat al lațurilor pentru prinderea păsărilor.

Fără îndoială că, între timp, băieții din Yoghonoluk n-au uitat această artă. Așadar, să iasă la iveală lațurile și plasele de prins păsări! În loc să hoinărească fără nici un rost și să se vîre printre picioarele oamenilor, băieții mai tineri să pornească la vînătoare de păsări. Din păcate, de alt gen de vînătoare nici vorbă nu putea fi.

Propunerile pastorului Aram privind sărăria, pescuitul și prinderea de păsări fură primite cu entuziasm și discutate pînă în cele mai mici amănunte. Sfatul conducătorilor îl împuternici cu organizarea acestor activități menite să îmbunătățească aprovizionarea. Următorul vorbitor fu Bedros Hekim, care raportă despre starea sanitară. Dintre cei patruzeci și unu de răniți din ultima luptă aproape toți sînt, slavă Domnului, în afară de orice pericol — numai patru au încă febră mare. Pe douăzeci și opt dintre ei i-a și trimis acasă, unde vor fi îngrijiți de familiile lor. Aceștia se vor putea întoarce cu toții, în scurtă vreme, la unitățile de combatanți la care au fost repartizați. Dar starea răniților nu-l îngrijora pe medic nici pe departe atît de mult ca boala cea nouă și ciudată pe care o adusese din Alep tînărul dezertor. Acesta se luptă cu moartea încă din noaptea trecută și probabil că la ora aceasta a și murit. Asta însă nu e tot, fiindcă și la alți internați la spital au început între timp să se arate semne foarte îngrijorătoare de molipsire, accese de sufocare, febră ridicată, vărsături. Prin urmare, este vorba de o boală molipsitoare, despre care, după cum își amintea Altouni, ziarele din Alep au scris de mai multe ori în ultimele luni. Iar o epidemie cu oarecare virulență înseamnă pentru tabăra cu spațiul ei limitat o primejdie tot atît de mare ca și turcii. De aceea el, Altouni, a luat încă de astăzi în zori măsuri dintre cele mai severe pentru a izola de ceilalți bolnavi pe cei suspecti de a fi fost molipsiți. La oarecare depărtare de Vilceaua orășenească, între cele două înălțimi rotunjite ale masivului, se află, după cum știe toată lumea, o pădure umbroasă de fag prin care trece un pîrîu. Pădurea aceasta, pînă la care oamenii din tabără și cei din

grupele de combatanți nu ajung aproape niciodată, el a hotărît s-o transforme în secție de contagioși a spitalului. La rîndul său, sfatul conducătorilor să binevoiască a constitui un grup de îngrijitori recrutați dintre oamenii care nu pot fi utilizați decît în mică măsură în cadrul taberei, și care nici ei nu vor avea voie să vină în contact cu restul populației. Bedros Hekim menționează numele lui Kevork, dansatorul cu floarea-soarelui, ca un candidat cum nu se poate mai nimerit pentru această slujbă de îngrijitor. Pe urmă se întoarse către Gabriel Bagradian :

— Prietene dragă ! Te rog stăruitor să intervii pe lîngă Juliette hanum să renunțe la activitatea ei de infirmieră. O dată cu ea pierd o asistență foarte calificată. Dar, ca să fiu sincer, sănătatea ei e mai prețioasă pentru mine decît ajutorul pe care mi-l dă. Chiar și făcînd abstracție de pericolul de contaminare, trebuie să-ți spun, fiule, că sînt îngrijorat în legătură cu soția ta. Noi, ceilalți de-aici, sîntem oameni dîrji, și căminele noastre se află la mai puțin de o milă depărtare. Soția ta însă s-a schimbat mult de cînd ne aflăm pe Damlajik. Uneori dă răspunsuri foarte ciudate la întrebările mele. Se pare că suferințele ei nu sînt numai de natură fizică. Nu este făcută pentru o astfel de viață. Și cum ar putea să fie altfel ? ! Ocupă-te mai mult de ea, e singurul sfat pe care pot să ți-l dau. Cel mai bun lucru ar fi să rămînă toată ziua în pat și să citească romane care să-i ducă imaginația departe, cît mai departe de noi. Din fericire, Krikor al nostru se află în situația de a putea aproviziona un oraș întreg de doamne distinse cu cărți franțuzești care să le ajute să poată îndura o situație nenorocită ca a noastră.

Avertismentul lui Altouni îl făcu pe Gabriel să tresară speriat, conștient de propria sa vină. Își simțea inima grea la gîndul că în ultimele două zile abia dacă schimbase o vorbă cu Juliette.

Învățătorul Hapeth Șatakhian, căruia i se dădu acum cuvîntul, se plînsese cu violență de faptul că tineretul se sălbăticea. Activitatea școlară nu mai putea fi menținută. De cînd Stephan Bagradian și Haik cuceriseră

obuzierele, băieții se socoteau războinici în adevăratul înțeles al cuvîntului, manifestau față de adulți obrăznicie și o tendință accentuată spre independență. Muhtarîi întăriră plîngerca învățătorului :

— Unde sînt vremurile, se tîngui cel din Bitias, cînd tineretului nici nu-i era îngăduit să se facă înțeles prin vorbe de către oamenii în vîrstă, ci doar prin semne umile ?

Dar Ter Haigasun, care părea că nu acordă acum prea mare importanță problemei tineretului, îi adresă lui Gabriel Bagradian, pe neașteptate, întrebarea :

— Care este situația reală a capacității noastre de apărare, Gabriel Bagradian ? Într-un caz extrem, cît timp vom putea rezista unui atac al turcilor ?

— La această întrebare nu vă pot răspunde, Ter Haigasun, declară Gabriel, apărarea depinde întotdeauna de natura atacului.

Ter Haigasun își aținti privirea lui de preot, modestă și totuși hotărîtă, drept spre fața interlocutorului său :

— Spune-ne părerea dumitale sinceră, Gabriel Bagradian, cum se prezintă lucrurile în realitate !

— În ceea ce privește părerea mea, n-am nici un motiv să îmbrobodesc sfatul conducătorilor, Ter Haigasun. Sînt pe deplin încredințat că situația noastră este disperată...

După un scurt răgaz de gîndire, își argumentă convingerea în cîteva fraze. Pînă acum respinseseră în mod sîngeros două atacuri puternice. Dar tocmai prin forța nimicitoare a acestor succese, apărătorii și-au pecetluit destinul. Fără îndoială că guvernul turc e cuprins de o furie vecină cu turbarea. Dacă vestea acestei înfrîngerii se răspîndește în cuprinsul Imperiului, atunci autoritatea militară va suferi o scădere de prestigiu dintre cele mai grele. Armata otomană nu-și poate permite să răspundă și la această lecție îngrozitoare în același fel ușuratic ca pînă acum. Cine știe dacă nu cumva însuși comandantul de armată Djemal Pașa n-a preluat acum conducerea operațiilor împotriva Damlajikului ? El, Bagradian, înclină să creadă

că așa stau lucrurile. În orice caz, al treilea atac nu se va putea compara nici pe departe cu cele precedente. Probabil că turcii au și mobilizat, în afară de efective puternice de infanterie, unități de artilerie de munte și companii de mitraliori pentru a lua Damlajikul sub foc rulant. În fața acestei situații, continuă Bagradian, apărarea trebuie să se prevaleze de câteva mici avantaje. În urma experienței acumulate la 14 august, sistemul de fortificații a fost întărit și îmbunătățit. De asemenea, obuzierele nu reprezintă doar un avantaj moral. Dar mai mult ca orice, experiența de luptă a grupelor de combatanți, în condițiile de pe Damlajik, creează o reală superioritate asupra inamicului :

— Acesta este motivul pentru care poate că nu trebuie exclusă pe de-a-ntregul posibilitatea ca, dacă Dumnezeu ne va ajuta, să mai respingem un atac...

Gabriel Bagradian prezintă apoi adunării o propunere deosebit de importantă. Oricît de nebunești ar părea visurile de salvare, sfatul conducătorilor nu avea dreptul să renunțe la orice încercare, să se supună destinului inevitabil și să aștepte în mod pasiv. Nu, n-avea acest drept, ci era dator să încerce tot, dar absolut tot ce se putea încerca. E adevărat că aspectul mării e teribil de dezolant, întinderea ei e atît de pustie de parcă navigația n-a fost încă descoperită pînă în ziua de azi. Și totuși, cine știe, poate că, împotriva tuturor aparențelor și probabilităților, în fața radei din Alexandretta se află un torpilor al flotei aliate ?

— Este de datoria noastră să nădăjduim într-o asemenea eventualitate. Este de datoria noastră de a nu o lăsa să se irosească. Și apoi, în ce măsură ne putem bizui pe consulul general american din Alep, pe Mr. Jackson ? A aflat despre luptele creștinilor aflați în nenorocire pe Musa Dagħ ? Este de datoria noastră să-l lămurim și să cerem ocrotirea guvernului american.

Gabriel își expuse noul plan. Să fie trimise două grupuri de mesageri, unul la Alexandretta, celălalt la Alep ; spre Alexandretta, cei mai buni înotători — spre Alep, cei mai buni alergători. Misiunea înotătorilor este mai ușoară datorită faptului că golful Alexandretta se

află doar la treizeci și cinci de mile engleze spre nord și poate fi atins pe un drum care duce peste înălțimi muntoase pustii. Firește că scopul propriu-zis al expediției — de a ajunge înot la vasul de război aflat în golf — cere hotărâre nestrămutată și o forță fizică deosebită. Efortul de voință e mai puțin important pentru curierii care vor porni spre Alep, în schimb aceștia vor avea în fața lor un drum de optzeci și cinci de mile, pe care nu-l vor putea străbate decât în cursul nopții, fără a utiliza șoseaua principală, ocolind toate așezările omenești, ceea ce nu exclude un permanent pericol de moarte. Totuși, dacă acești curieri vor reuși să ajungă pînă la casa lui Mr. Jackson, se poate spune că sînt definitiv salvați.

Acest plan al lui Gabriel Bagradian — care nu făcea decît să ofere o șansă celei mai nesăbuite speranțe și în felul acesta să creeze o contrapondere conștiinței că moartea este inevitabilă — fu dezbătut cu pasiune și nu arareori vorbitorii fură întrerupți. Numărul înotătorilor fu stabilit la doi. Ca mesager pentru Alep ar putea fi de ajuns chiar un singur tînăr. Nu avea nici un rost să fie primejduite zadarnic vieți omenești. Doi oameni se pot ascunde mult mai bine decît trei, iar unul singur se strecoară mai ușor pe lîngă vameși și saptiehi. La propunerea lui Ter Haigasun alegerea înotătorilor și a curierilor urma să se facă dintre cei ce se vor prezenta voluntar. Curierii (fie unul, fie doi, încă nu se stabilise sigur) trebuiau să ia cu ei o scrisoare către consulul general american — tot așa, înotătorii vor primi o scrisoare pentru comandantul presupusului vas de război. Pentru ca scrisorile să nu cadă în mina turcilor, în cazul că emisarii vor fi arestați, vor fi cusute înlăuntrul cingătorilor de piele.

Ter Haigasun stabili ziua, ora și condițiile prezentării voluntare. În acest sens, el îi dictă notarului cel scund un apel către populația Vilcelei orășenești. Mînadirii, toboșarii primăriilor, primiră dispoziția să-l aducă la cunoștință încă în aceeași seară. Gabriel Bagradian se oferă să scrie mesajul către Mr. Jackson. Aram Tomazian preluă redactarea manifestului către vasul de

război. Se așază imediat la o parte și, în timp ce un nou punct de pe ordinea de zi se dezbătea cu destul de multă zarvă, concepu textul pe care urmau să-l ducă înotătorii. Când și când părea el însuși captivat de opera sa, și atunci sărea pe neașteptate în picioare, citea cu mult patos și gesturi solemne cîte un pasaj — cu care prilej era mai mult ca oricînd un pastor făcînd exerciții de memorizare pentru predica sa de duminică. În scurt timp redactă manifestul în forma sa definitivă. El s-a păstrat ca un document al celor patruzeci de zile.

Către oricare amiral, căpitan de vas sau comandant, englez, american, francez, rus sau italian în mîna căruia ar ajunge mesajul de față.

Sir ! Vă implorăm ajutorul în numele lui Dumnezeu și al frăției dintre oameni. Noi, populația din șapte localități armenesti, în total circa cinci mii de suflete, ne-am refugiat pe acel podiș înalt al Musa Daghului cunoscut sub denumirea de Damlajik și situat la trei ore de drum spre nord-vest de Suedja, deasupra coastei abrupte dinspre mare.

Am căutat aici adăpost în fața barbariei și cruzimii turcești. Ne-am apărat cu armele în mînă pentru a cruța femeile noastre de siluire și necinstire.

Sir ! Ați aflat, fără îndoială, de politica de exterminare pe care Junii turci o duc împotriva poporului nostru. Sub aparența strămutării, sub pretextul de a evita o mișcare de revoltă care în realitate nici nu există, îi izgonesc pe oamenii noștri din case, le jefuiesc ogoarele, livezile, podgoriile și toate bunurile mobile și imobile. Așa s-a și întîmplat, după știința noastră, în afară de alte localități, cu orașul Zeitun

și cele treizeci și două de sate din împrejurimi...

În acest loc, Aram Tomazian descria întâmplările trăite de el în convoiul care se țira între Zeitun și Maraș. Apoi trecea la măsurile de deportare a celor șapte sate și expunea în cuvinte încărcate de emoție situația deznădăjduită a populației de pe Damlajik. Manifestul se încheia cu următoarele apeluri la ajutor :

Sir ! Vă implorăm în numele lui Cristos ! Duceți-ne, vă rugăm, în Cipru sau într-o altă regiune liberă. Oamenii noștri nu sînt leneși. Vrem să ne cîștigăm pîinea muncind din greu, numai să ni se dea prilejul de a munci.

Dacă această cerere este prea mare față de posibilitățile dumneavoastră, atunci luați măcar femeile noastre, luați copiii noștri, bătrînii noștri ! Iar pe noi, bărbații capabili de a lupta, binevoiți a ne aproviziona în mod îndestulător cu arme, muniție și alimente, ca să ne putem apăra împotriva forțelor armate ale inamicului, pînă la ultima suflare !

Vă implorăm, Sir, nu amînați pînă va fi prea tîrziu !

În numele tuturor creștinilor din tabără
Preasupusul dumneavoastră servitor

pastorul A. T.

Acest manifest fu redactat în două limbi — pe o parte a hîrtiei în franceză, pe cealaltă parte în engleză. Sub supravegherea lui Hapeth Șatakhian, profesor de limbi străine și de stilistică, ambele texte fură cizelate cu grijă. Totuși, în mod cu totul ciudat, misiunea de a le așterne cu litere mici și frumoase, pe foile înguste, nu fu încredințată învățătorului Oskanian — posesor al celei mai renumite caligrafii, în toate genurile de scriere, unică în această parte a lumii — ci lui Samuel

Avakian, care în această privință era un artist cu posibilități mult mai modeste. Hrand Oskanian sări de pe banca lui și-l privi pe Ter Haigasun de parcă ar fi avut intenția să-l provoace, pe el și pe cei de față, la duel. Această nouă umilire părea că pur și simplu îi răpea capacitatea de a mai scoate vreo vorbă. Buzele i se mișcau mute. Dar Ter Haigasun, dușmanul lui de moarte, îi surise cu îngăduință :

— Așază-te, învățător Oskanian, și liniștește-te ! Scrisul tău este mult prea frumos. Nimeni dintre cei care ar citi o scrisoare întocmită de tine, cu atâtea întorsături și înflorituri, n-ar crede în sinceritatea noastră, în realitatea nenorocirii noastre.

Învățătorul cel scund ca un pitic și negricios, păși cu capul sus în fața lui Ter Haigasun :

— Părinte ! Mă judeci greșit. Dumnezeu mi-e martor că nu sînt cîtuși de puțin invidios în legătură cu zîmgingăleala asta prostească. Își agită de mai multe ori pumnii lui strînși, de războinic, foarte aproape de obrazul lui Ter Haigasun, în timp ce vocea îi tremura de o minie pe care nu izbutea s-o ascundă decît în mică măsură : Aceste mîini nu mai au de mult menirea de a scrie frumos, părinte, ci o cu totul alta, și au dovedit acest lucru, chiar dacă asta te supără.

În afară de acest incident ridicol, consfătuirea, una dintre cele mai importante, se desfășură în condiții foarte bune și duse la adoptarea de hotărîri luate în unanimitate. Chiar și scepticul Ter Haigasun era mulțumit și nădăjduia că, oricum vor evolua evenimentele în viitorul apropiat, măcar unitatea dintre cei aleși în sfatul conducătorilor nu se va destrăma.

Nici în acea zi, după consfătuire, Gabriel nu-și găsi soția — nu era în cort și nici sub boschetul de mîrl unde obișnuia să-și primească oaspeții. Veniseră aici și învățătorii Oskanian și Șatakhian, pentru a-și prezenta omagiile doamnei Bagradian, dar veniseră în zadar, ca de atîtea ori în ultima vreme. Îndeosebi Hrand Oskanian era cît se poate de furios din pricina numeroaselor încercări zadarnice de a se prezenta în fața Juliettei

în postura neînfricatului leu-paraleu al bastionului sudic. Scrișnind din dinți, era nevoit să recunoască față de sine însuși că prezența unui manechin elegant, de felul lui monsieur Gonzague, este în măsură să eclipseze un om de valoare, un adevărat bărbat cu fața înăgrită de praful de pușcă. Dar oricît era de bănuitor din fire taciturnul, gândurile lui nu merseră pînă acolo, încît să suspecteze că la mijloc ar fi ceva necuviincios. Pentru el madame Bagradian se afla undeva printre stele, mult prea sus ca mintea lui să îndrăznească a concepe o situație nelalocul ei. În această privință, institutorul cel nesuferit avea într-adevăr gânduri cît se poate de cinstite și de caste, demne de un autentic așugh, un trubadur. Cînd Gabriel Bagradian zări fețele învățătorilor, făcu imediat calea-întoarsă și se depărtă în grabă. Nehotărit, porni într-o doară pe cărăruia ce ducea de la Poiana celor trei corturi în direcția „Rivierei”. Se întreba cam unde ar putea să se afle Juliette la această oară. Cînd tocmai se pregătea să cotească spre Vilceaua orășenească, îl zări pe Stephan care îi tăie drumul în goană. Ca de obicei, băiatul era înconjurat de toată banda lui Haik. Cît privește pe Haik cel posac, alerga la cîțiva pași înaintea celorlalți, de parcă ar fi voit să păstreze astfel o anume distanță, să arate că el este conducătorul, sau poate doar să-și manifeste independența sa bazată pe superioritate. Iar bietul Agop, cu o înverșunare plină de agilitate, se ținea foarte aproape de Stephan, în timp ce ceilalți se zbenguiau plini de neastimpăr și gălăgioși. Ca întotdeauna, Sato forma o ariergardă mereu la pîndă. Băieții nici nu-l luară în seamă pe comandantul suprem și erau gata să țîșnească pe lingă el fără să-l salute, fără să-i dea vreun semn de respect. Atunci Gabriel își strigă fiul cu voce severă. Cuceritorul obuzierelor se desprinsese din ghemul de băieți care se opriseră în loc și înaintă cu pași mici și tropăiți, cu umbetul acela apăsător, greoi, pe care reușise în scurt timp să și-l însușească de la camarazii săi. Părul, în dezordine, îi atîrna peste frunte. Obrajii îi erau roșii și umezi. Ochii păreau acoperiți cu o piele subțire și tulburată de un fel de beție irațională.

Haina o și rupsesse în câteva locuri și o umpluse de pete. Gabriel îl întrebă cu o asprime în care se împletea și proasta lui dispoziție :

— Spune, la drept vorbind, cu ce te îndeletnicești tu aici... ?

Stephan înghiți în sec și întinse nehotărît mîna ba într-o direcție, ba într-alta :

— Alergăm... ne jucăm... n-avem serviciu acum...

— Vă jucați ? Vlăjgani așa de mari se joacă ? De-a ce vă jucați ?

— De-a nimic... Numai așa... Știi, tăticle...

În timp ce rostea aceste cuvinte întretăiate, Stephan se uita într-un fel ciudat, de jos, la tatăl său, de parcă l-ar fi întrebat : „De ce vrei să-mi distrugi tăticle, situația pe care mi-am cucerit-o cu atîtea eforturi în această societate ? Dacă mă umilești acum am să ajung de rîsul tuturor.“ Dar Gabriel nu înțelese această privire :

— Nici nu mai arăți ca un om, Stephan. Oare ai într-adevăr îndrăzneala să apari în halul ăsta în fața mamei ?

Băiatul nu răspunse, ci își aținti, chinuit, privirea în pămînt. Tot era bine că tatăl vorbise cu el în franceză. Din păcate însă ordinul care urmă fu pronunțat în armeană, astfel că toată banda putu să-l înțeleagă :

— Acum du-te imediat în cort, spală-te și schimbă-ți hainele ! Diseară să te prezinți în fața mea cu o înfățișare omenească !

Gabriel Bagadian, prost dispus, mai merse o bucată de drum în direcția sud, după care se opri brusc. Oare băiatul făcuse întocmai cum îi ordonase ? Era aproape sigur că nu. Și într-adevăr, puțină vreme după aceea, cînd intră în cortul șeicului, nu-l găsi pe Stephan acolo. Gabriel cumpăni în ce fel ar trebui să-l pedepsească pe băiat ; fiindcă aici nu mai era vorba doar de neascultare față de părinte, ci de insubordonare în fața comandantului suprem. Ei, dar pe Damlajik, cu sancțiunile nu era de loc o treabă ușoară. Bagradian se duse la geaman-tanul său, care se afla aici, în cort, și scoase o carte la întîmplare. Sfatul pe care i-l dăduse doctorul Altouni

pentru Juliette, de a citi un roman a cărui acțiune s-o transporte departe de această realitate înfiorătoare, deșteptase în el o dorință asemănătoare. Poate că avea și el dreptul ca vreme de câteva ceasuri să se destindă uitînd de lumea necruțătoare și de propriul său cu tot atît de necruțător. Pentru astăzi nu mai erau de așteptat surprize neplăcute. Ziua înainta repede. Observatorii de la toate posturile raportau din oră în oră : în vale, nimic nou. O patrulă de cercetași, care cutezase să facă o recunoaștere pînă aproape de Yoghonoluk, se întorsese și raportase că nu zărise nicăieri nici măcar vreo urmă de saptieh. Gabriel aruncă o privire asupra titlului imprimat pe coperta galbenă a romanului. Era o carte de Charles-Louis Philippe, o carte care-i plăcuse, deși nu-și amintea de ea decît foarte vag. Dar fără îndoială că se vorbea în ea de cafenele mici cu mese și scaune așezate pe trotuar. Soarele strălucea puternic peste bulevardele prăfuite ale suburbiei. O curte minusculă, cu un salcîm și la mijloc un grătar de canal înverzit de mușchi. Iar această curte mizeră evocă o primăvară mai primăvăritică decît toată risipa de rododendroni, mirți, anemone și narcise de pe Musa Dagh în martie. Scări de lemn, vechi, întunecoase, atît de uzate de pașii celor care urcaseră și coboriseră, încît treptele semănau cu niște valve de scoici. De sus răzbate, nevăzut, bocănitul unui pas de femeie care co-boară...

Cînd Gabriel deschise cartea, din ea căzu o scrisoare mică, pătrată. Stephan, pe atunci un copilaș, o scrisese cu cîțiva ani în urmă. Era tot în august — Gabriel toc-mai participa la marea consfătuire dintre partidul Junilor turci și Daşnakzagan, care se desfășura la Paris, în timp ce Juliette și băiatul se aflau în vilegiatură la Montreux. La acel renumit congres de înfrățire se hotărîse ca tineretul iubitor de libertate al celor două popoare să acționeze într-o deplină unitate pentru reînnoirea patriei. Urmarea acestui jurămint de credință fusese, după cum se știe, că Bagradian, împreună cu alți cîțiva tineri idealști, se înscrișese la Academia militară care pregătea ofițeri de rezervă, chiar în pe-

rioada cînd norii negri ai războiului începuseră să se adune pe cerul Turciei. Scrisorica lui Stephan, care din acele zile de august rămăsese neatinsă în romanul parizian al lui Charles-Louis Philippe, nu știa încă nimic despre groaznicul viitor ce se pregătea. Era scrisă cu literele cam țepene, copilărești, ale școlarului francez care se află încă la abecedar, și constituia un efort plin de seninătate :

„Dragă tăticule !

Cum îți merge ție ? Mai rămii multă vreme la Paris ? Cînd vii aici, la noi ? Mamei și mie ne e tare dor de tine. Aici e foarte frumos. Îți trimite salutări și te sărută fiul tău iubitor

Stephan.“

Gabriel ședea pe patul în care obișnuia să doarmă Gonzague Maris, și privea trăsăturile tremurate ale scrisului copilăresc. Era de neconceput că acel băiat atît de frumos îmbrăcat, care mîzgălise aceste rînduri de copil binecrescut, într-o cameră luminoasă de hotel, pe hîrtia fină și încă parfumată a Juliettei, să fie unul și același cu vlăjganul sălbăticit de mai înainte, care hoinărea prin pădurile și coclaurile muntelui. Gabriel Bagradian, care se gîndea acum la ochii neliniștiți de mic animal ai lui Stephan și la jargonul stîlcit al bandei de haimanale, nici nu bănuia că o transformare asemănătoare se petrecuse și cu el însuși. În această clipă, conștiința lui era plină de o sută de amănunte evocatoare ale acelei îndepărtate zile de august, pe care le stîrnise scrisoarea copilărească. Și i se părea că nici măcelul cel mai singeros, nici moartea în chinuri înfiorătoare, n-ar fi putut să-i sfișie inima în asemenea măsură ca această unică foaie de hîrtie îngălbenită, martoră a unei zile oarecare dintr-o viață trecută, care nu mai putea fi schimbată nici în bine și nici în rău.

După încercarea zadarnică de a citi primele cinci rînduri ale romanului, Gabriel închise cartea. Era convins că, tot restul vieții sale, cu greu va mai putea să-și concentreze atenția asupra vreunei cărți. Tot atît de

anevoie ar izbuti mîinile greoaie ale unui fierar să execute o lucrare fină de sculptură în lemn. Se ridică, suspinînd, de pe patul lui Gonzague și netezi pătura la loc. În clipa aceasta observă că Maris își așezase la capătul patului rufăria proaspăt spălată, aranjată cu o grijă meticuloasă. Cele trebuincioase pentru cusut, foarfeca și ața de țesut se aflau alături, deoarece grecul își cîrpea singur cămășile și ciorapii care aveau nevoie de reparații. Gabriel nu-și dădea seama de ce vederea rufăriei îi amintea de o plecare în călătorie. Se duse pînă la geamantanul lui și aruncă în el cartea. Dar scrisoarea copilărească a lui Stephan o vîrî în buzunar. Cînd părăsi cortul șeicului, îi veni în minte gara din Montreux. Juliette și micul Stephan îl așteptau. Juliette purtase atunci o umbreluță de soare roșie.

Gabriel se afla în fața intrării în cortul doamnelor Tomazian. Prin crăpătura perdelei întrebă dacă lehuza dorește să-l primească. Mairik Antaram îl pofti să intre. De cînd îngrijea de tinăra mamă și de sugar, se ferea de șopronul-spital de teama contaminării. Fața hotărîtă și pasionată a bătrînei era însuflețită de afecțiune maternă. Se agita tot timpul prin cort, se afla într-o permanentă mișcare, de parcă s-ar fi bucurat ca de o fericire a ei, personală, de numeroasele treburi mărunte cerute de îngrijirea copilului și a lehuzei — o fericire de care nu se mai sătura. În ciuda eforturilor susținute depuse de Antaram, copilul părea că nu se dezvoltă de loc. Fețișoara minusculă era încă tot atît de închisă la culoare și de zbîrcită ca imediat după naștere. Ochii îi erau larg deschiși, fără să privească. Dar mai îngrijorător între toate era faptul că micuțul nu plîngea aproape niciodată. Hovsannah părea vlăguită. Dar nu numai urmările nașterii grele se vedeau în trăsăturile ei, ci și o expansie de împietrire sufletească, de îndărătnicie dușmănoasă. De pe obrazul ei dispăruse orice urmă de tinerețe, făcînd loc unei asprimi aflate în permanență la pîndă. Cînd Gabriel se apropie de patul ei, soția pastorului dezveli pieptul copilului și-i arătă, ca pe un reproș, stigmatul violaceu din dreptul

inimii, care între timp crescuse pînă la mărimea unei monede de o jumătate de medjidjeh :

— Se mărește mereu... spuse pe un ton ciudat de solemn, un ton profetic care părea să vestească o pedeapsă cerească.

Dar mairik Antaram, ieșindu-și din fire, o dojeni cu indignare :

— Fii fericită, Hovsannah, și mulțumește lui Dumnezeu că băiatul o are pe piept și nu pe obraz. Ce mai vrei ?

Hovsannah își închise încruntată ochii, de parcă ar fi obosit să tot încerce a-și afirma punctul de vedere, singurul îndreptățit, împotriva unor consolări care nu erau decît vorbe goale :

— Și de ce nu suge cum trebuie ? Și de ce nu plinge ? Antaram se îndeletnicea cu încălzirea scutecelor pe o piatră fierbinte. Strigă, fără să-și ia ochii de la lucrul ei :

— Mai așteaptă două zile, pînă la botez ! Mulți copii nu încep să țipe cum trebuie decît după botez.

Fața lehuzei se încruntă, respingînd asemenea consolare :

— Dacă vom izbuti să-l ținem pînă la botez...

Soția medicului se mînie de-a binelea :

— Te chinuiești singură și-i chinuiești și pe alții, preteaso. Căci cine ar putea să știe, aici, pe Damlajik, ce se va întîmpla în două zile — poate un botez, poate moartea tuturor ? Nici măcar Bagradian efendi nu poate să știe dacă peste două zile vom mai fi în viață.

— Dar dacă trăim, zîmbi Gabriel, atunci o să punem la cale aici, în fața cortului, o mică petrecere în cinstea micuțului care primește botezul și a mamei sale. Am și vorbit în privința asta cu pastorul. Vă rog să spuneți, doamnă Tomazian, cîc vreți să fie poftiți !

Hovsannah Tomazian nu-și schimbă expresia îndărătnică :

— Nu sînt de pe-aici. Nu-i cunosc pe oameni...

Șezînd pe patul ei, Iskuhi privise tot timpul, în tăcere, la musafir. Privirea lui Gabriel se întorcea și ea, mereu, către fată. Avea impresia că Iskuhi era mai

extenuată și avea mai multă nevoie de ajutor decît lehuza, care încă mai găsea energia de a manifesta o asemenea ciudată ostilitate și, în afară de asta, se putea bucura de grija și importanța ce i se acorda, avînd în vedere starea ei. Tînăra cumnată însă ședea în cort ca o prizonieră. Privirea lui Gabriel o învălui :

— Ai chef, Iskuhi Tomazian, să mă însoțești o bucată de drum ? Fiindcă trebuie să știi că soția mea a dispărut. Vreau să pornesc în căutarea ei.

Iskuhi se uită întrebătoare la Hovsannah. Aceasta din urmă, cu voce tînguitoare și pe un ton din care răzbătea o mîhnire exagerată, o îndemnă pe fată să-l însoțească pe Bagradian efendi :

— Dar bineînțeles, Iskuhi, du-te ! N-am nevoie de tine. Oricum nu poți fi de nici un ajutor la schimbarea scutecelor. Plimbarea îți va face bine.

Iskuhi șovăi, deoarece simțea lipsa de sinceritate din cuvintele lui Hovsannah. Dar iată că interveni mairik Antaram :

— Ia-o cît mai repede din loc, sirelis, drăguța mea ! Și nu cumva să te prind pe-aici pînă deseară ! Viața asta nu-î pentru tine.

În fața cortului, Gabriel Bagradian dădu glas uimirii sale :

— Ce s-a întîmplat cu cumnata dumitale, Iskuhi ?

Ea se opri o clipă în loc, ferindu-se să-l privească în față :

— Copilul e într-o stare foarte proastă. Hovsannah se teme că n-o va mai duce mult. Pe urmă însă, în timp ce mergeau mai departe, Iskuhi își întoarse fața spre el : Poate că pricina este alta... Poate că adevărata ei fire iese la iveală acum, după naștere...

— Dar înainte, n-ai observat nimic în legătură cu această fire ?

Fata se gîndi la locuința lor aflată în orfelinatul din Zeitun și la micile certuri care se iscau mereu acolo. Simțise întotdeauna că în felul de a fi al cumnatei existau unele trăsături care trădau îndărătnicia și împotrivirea. Dar de ce să vorbească de Hovsannah ? Trecu peste întrebarea lui cu o remarcă vagă :

— Ba da, uneori...

Gabriel și Iskuhi o luară în direcția Vilceleii orășenești, deși era greu de crezut ca Juliette să se afle tocmai acolo. Pășeau pe ulițele înguste dintre colibele de ramuri împletite. Oamenii ședeau în fața intrărilor. Aici, sus, aerul era mai plăcut și mai răcoros decât fusese vreodată în vale. Marea își trimitea astăzi, cu blindețe, boarea respirației sale adânci. Toată lumea lucra. Femeile cîrpeau rufăria și hainele. Bărbații mai vîrstnici din rezervă își făceau meseria, tălpuiau încălțăminte, dădeau la rindea scînduri, prelucrau piei de oaie și de capră. Fierăria, șelăria și fabrica de cartușe ale lui Nurhan Elleon lucrau din plin. Situate în afara așezării din tabără, deoarece focul puternic al cuptorului era periculos, se bucurau astăzi de prezența lui Nurhan personal, care împreună cu cele douăzeci de calfe ale sale lucrau din plin într-un zgomot asurzitor de ciocănit și sfirîit. Peste tot era mare nevoie de cuie și piroane. Sculele stricate și diferitele unelte folosite la lucrările de la fortificații, dar mai ales armele care se defectaseră trebuiau reparate de urgență. Cît de des se întîmpla în asemenea zile liniștite ca zgomotul muncii pașnice să creeze iluzia că pe Damlaĵik se desfășura viața simplă și ordonată a unei tabere de coloniști, iar nu așteptarea morții! Inconștiența de o clipă, această putere copilărească a omului, părea că reușise să treacă peste noțiuni ca „ieri” și „astăzi”. E drept că fețele erau trase din pricina obosealii, a hranei proaste și a lipsei de somn, totuși zîmbeau cînd urară bun venit lui Bagradian și Iskuhi.

Cei doi părăsiseră tabăra. Vorbeau doar în monosilabe. Întrebări banale, răspunsuri banale. Parcă fiecare ar fi aruncat în talerul balanței celuilalt doar cîte o greutate minuscule, doar un micuț simbure de rodie din sufletul său, pentru ca miraculosul echilibru să nu înceapă a se clătina. Mergeau în lungul șirului de înălțimi teșite, spre vest. Vegetația lipsea cu totul aici. Peisajul generos al podișului înalt rămînea mereu mai în urmă. În față se deschidea un gol, fără ciripit de păsărele, mîngiat doar de o boare de vînt, pentru ca bărbatul și fata să poată deveni mai comunicativi.

Gabriel n-o privea pe Iskuhi. Era atît de plăcut s-o simtă lingă el, invizibilă. Numai în locurile unde drumul devenea anevoios din pricina pietrelor privea cu încintare cum picioarele ei şovăiau, cum păreau pe neaşteptate să se afle într-o încurcătură plină de farmec. Pe urmă, tăcură cu desăvîrşire. De altfel, oare era nevoie să-şi spună ceva ?

Şi deodată Gabriel începu să simtă silueta plăpîndă de lingă el devenind din ce în ce mai grea. Nu, nu trupul fetei, dar atunci ce ? Avea senzaţia că lingă el păşeşte nu numai Iskuhi cea de astăzi, pe jumătate vizibilă şi pe jumătate nevăzută, ci Iskuhi în general, cu originea ei eternă, cu sfîrşitul ei etern. Nu o făptură foarte tinăra şi graţioasă, ci un suflet admirabil intrupat în totalitatea sa atemporală care purcede din Dumnezeu şi se întorcea la Dumnezeu. Dar cine oare îndrăzneşte să exprime în vorbe această clipă, cea mai rară şi cea mai gingaşă între toate, clipa în care unui om îi este dat ca, dincolo de orice ispită izvorită din ceea ce este trupesc, să simtă atingerea unei alte făpturi, unică în esenţa ei divină şi în durata ei, clipa cînd absoarbe pe neaşteptate, cu toată fiinţa sa, întreaga istorie a acestui suflet frăţesc de la începutul lumii şi pînă la sfîrşitul ei. Gabriel apucă mîna dreaptă a lui Iskuhi. (Din pricina braţului paralizat, ea mergea la stînga lui.) În timp ce păseau, fata se lăsa tăcută în voia lui, fără să rămînă vreo clipă în urmă şi fără să grăbească vreodată pasul. Nu vorbeau de acest simţămînt care înflorise atît de repede şi de armonios ; nu se sărutau. Mergeau unul alături de altul şi-şi aparţineau unul altuia.

Iskuhi îl însoţi pe Gabriel pînă la poziţia de la nord. După ce fata îşi luă rămas bun, el privi vreme îndelungată în urma ei. Înlăuntrul lui nu se trezea nici o dorinţă, nici o emoţie tulbure, nici un scrupul, nici o întrebare cu privire la viitor. Viitorul ? Ce gînd ridicol ! Totul în el era bucurie imponderabilă. Atît de delicat se retrăgea făptura lui Iskuhi, încît nici măcar gîndul la ea nu-l stingheri vreo clipă cînd începu să-şi dezvăluie noile sale idei cu privire la organizarea apărării. Mai

tirziu, cînd Stephan se prezentă în fața sa, uită să-l pedepsească pentru neascultarea lui.

Noul fel de viață de pe Musa Dagh avea anumite consecințe și în ce privește confesiunile. În ultimele decenii, trecerea de la o confesiune la alta aproape că devenise o modă la armeni. Mai ales protestantismul se răspîndise din ce în ce mai mult începînd cu mijlocul veacului precedent, datorită misionarilor americani și germani. Un exemplu grăitor îl constituie chiar ini-moșii reverenzi din Maraș, care își cîștigaseră o bine-meritată faimă prin activitatea lor în domeniile învă-țămîntului, construcțiilor și asistenței sociale în slujba armenilor din Cilicia și Siria, prin urmare și a armenilor din cele șapte așezări de la poalele Musa Daghului. Dar făcînd abstracție de toate acestea, se cuvine menționată împrejurarea, deosebit de fericită, că diferențele dintre confesiuni nu reușiseră să creeze dezbinare prea adîncă în sufletul poporului. Creștinismul ducea aici o luptă nespus de grea, iar această luptă împiedica micile rivalități și fricțiunile prezumțioase. Pastorul Harutiun Nokhudian din Bitias își exercitase nestingherit oficiul de păstor sufletească în cele șapte sate, supunîndu-se totuși autorității de vartabed a lui Ter Haigasun în toate marile probleme de interes general. Pe Damlajik, Aram Tomazian, în calitate de urmaș al bătrînului pas-tor, îngrijea de sufletele puștinilor creștini de rit evan-ghelic care mai rămăseseră, dar în același timp se supunea și el autorității vartabedului. Acesta din urmă îi ceda — în fiecare duminică, după slujba liturghiei — altarul ca să-și țină predica, la care nu asistau numai protestanții, ci de cele mai multe ori tot poporul. Deose-birile privind ritualul își pierduseră orice însemnătate. Ter Haigasun era autoritatea bisericească supremă și intangibilă a muntelui și păstorea sufletul nemuritor al poporului nu numai ca șef ierarhic superior al micilor preoți de țară, ci și în calitate de superior al pastorului. Era, așadar, de la sine înțeles ca Aram Tomazian să-l roage să officieze sfînta țăină a botezului noului-născut.

Ceremonia fusese fixată pentru duminica următoare, a patra din luna august și a douăzeci și treia zi de viață

în tabără. Dar din pricina slujbei religioase și a altor obligații ale lui Ter Haigasun, ea n-a putut avea loc decît în orele tîrzii ale după-amiezii. Deoarece Hovsannah se simțea încă prea slăbită și suferindă ca să poată străbate drumul pînă în piața altarului, Aram Tomazian îl rugase pe preot să vină pînă în Poiana celor trei corturi și să boteze acolo copilul, pentru ca mama să poată fi de față la ceremonia solemnă. După cum fusese dinainte hotărît, Bagradian trimise vreo treizeci și cinci de invitații notabililor și principalilor comandanți ai sectoarelor de apărare. Primirea acestui prim născut de pe Musa Dagh în comunitatea lui Cristos îi dădea un prilej cum nu se poate mai nimerit să găzduiască la o festivitate personalitățile conducătoare ale poporului și în felul acesta să întărească legăturile cu ei. Mai avea nouă ulcioare de lut ars de cîte zece litri din vinul tare care se făcea prin partea locului. Dintr-acestea Kristaphor trebuia să ia două care urmau să circule din mînă în mînă printre cei de față ; de asemenea aceluiasi scop îi erau destinate și cîteva ocale de rachiu de dude. Ce-i drept, Gabriel nu putea oferi oaspeților săi și o gustare, deoarece proviziile aflate în cămara din Poiana celor trei corturi scăzuse îngrijorător.

Oaspeții se adunaseră în al patrulea ceas al după-amiezii, în fața corturilor. Pentru mama pruncului și persoanele mai în vîrstă fuseseră aduse cîteva scaune. Paracliserul așază o cadă mică de tablă pe o măsuță joasă. Din păcate, străvechea și minunat de frumoasa cristelniță de marmură făcea parte dintre obiectele prețioase care rămăseseră în biserica din Yoghonoluk. Ter Haigasun își puse odăjdiiile în cortul șeicului. Conform dorinței lui Aram Tomazian, ghinkahaîr, adică naș, fu Gabriel Bagradian.

Corul bisericii, sub conducerea lui Asaian cel slab ca un țîr, se rînduise în spatele mesei pe care se aflau crucifixul și băița de tablă. Apa călduță pentru botez fusese sfințită mai înainte, în fața altarului. Acum, în timp ce corul cînta, unul dintre preoții subalterni picură în apa menită botezului trei picături din uleiul sfințit de mir.

Gabriel, ghinkahaïrul, luă cu oarecare stinghereală sugarul din brațele lui mairik Antaram. În vederea acestei ceremonii solemne femeile viriseră făptura pământie și sfrijită, care nu se mai întrema, într-o față de pernă brodată, veșmint ce putea fi calificat pe drept cuvînt ca somptuos, avînd în vedere condițiile generale. Ochii copilului priveau încă fără să vadă, alunccînd pe lîngă această viață cu aspectele ei înfiorătoare, în care nimerise fără nici o vină. Nici vocea lui încă nu găsea de cuviință să salute, cu un scîncet sau un țipăt de acceptare, lumina divină care învăluia cu generozitate aceste aspecte înfiorătoare ale umanității. După cum i se spusese că e datina, Gabriel înaintă către preot, purtînd în brațe grămăjoara nefericită, care în atitudinea ei bizară și morocănoasă părea că se împotrivește consacrării religioase și urmărilor ei. Ochii de preot ai lui Ter Haigasun, umili și totuși atît de straniu de reci, păreau că nu-l recunosc pe Bagradian, sau, în orice caz, păreau că nu văd în el omul care era în realitate, ci numai calitatea sa oficială, în cadrul căreia urmează să îndeplinească o anumită funcție într-un ritual sacru. Întotdeauna se întîmpla așa cînd Ter Haigasun se afla în fața altarului sau cînd era îmbrăcat în odăjdii. Pe urmă, din ochii lui dispăru orice participare la cele lumești, orice amintire legată de ceea ce este omenesc, făcînd loc doar calmului sever al funcției sale sacerdotale. Cu modulații de melopee, îi puse nașului întrebarea :

— Ce dorește copilul acesta ?

Iar Gabriel Bagradian, care se simțea tare neîndemînic în chip de naș, trebui să răspundă :

— Credință și speranță și iubire !

Scena se repetă de trei ori. Abia pe urmă veni întrebarea :

— Și cum să se numească acest copil ?

Fusese ales prenumele bunicului, al meșterului Mikael Tomazian. În acest moment al ceremoniei, se petrecu un fapt caraghios : bătrînul se simți obligat să se ridice de pe scaunul lui și să facă o mică plecăciune, de parcă ar fi fost chemat să participe în mod direct la

viitorul descendenților săi. Iar în privința acestui viitor toți cei care luau parte ca martori la actul botezului aveau o părere unanimă. Chiar dacă ar fi făcut abstracție de moartea care îi pîndea pe toți fără deosebire și ar fi crezut într-o salvare miraculoasă, era greu de presupus că trupușorul acesta jalnic și apatic avea să reziste pînă atunci. Mairik Antaram, Iskuhi și Aram Tomazian se apropiară acum de Gabriel. Copilul fu despuiat de tot ce avea pe el. Mina lui Iskuhi și a lui Gabriel se atinseră de mai multe ori. Printre cei de față domnea o atmosferă apăsătoare, deznădăjduită. Hovsannah privea grupul din jurul copilului cu fața încordată, de o severitate puritană. După toate aparențele, ceva picurase în sufletul ei o tristețe de moarte, o dușmănie de moarte. Poate că pricina era înțelegerea deplină și intimă dintre Aram și Iskuhi, dintre frate și soră, înțelegere de la care se simțea exclusă în clipa de față. Ter Haigasun apucă trupul gol al copilului cu un gest de o siguranță inimitabilă. Mîinile lui, care pînă acum botezaseră multe mii de prunci, lucrau cu aceea îndemînare și eleganță aproape ireale, pe care toți preoții de seamă o vădese și în exercitarea ritualului strict manual al funcției lor. Vreme de o clipă, ținu copilul în sus, ca adunarea să-l poată privi. Fiecare văzu distinct, pata mare, de culoarea focului, pe piept. Pe urmă îl scufundă repede de trei ori în apă, făcînd de fiecare dată semnul crucii cu corpul copilului :

— Te botez, în numele Tatălui, al Fiului și al Sfîntului Duh.

Hovsannah Tomazian se ridicase cu un gest brusc, crispat. Cu trăsăturile schimonosite, se aplecă în față. Sosise clipa hotărîtoare. Oare în apa botezului, copilul va scoate în sfîrșit scîncetul lung și tînguitor, după cum îi făgăduise mairik Antaram ? Ter Haigasun întinse iar copilul ghinkahăirului său. Dar nu acesta, ci Antaram îl luă în primire și șterse pielea bolnăvicioasă, cu gingășie, folosind un prosop moale. Copilul nu țipase. Dar Hovsannah, soția pastorului, țipă. Erau două țipete bruște, lungi, isterice care-i ieșiră din gîtlej. Scaunul pe care șezuse se răsturnă în spatele ei. Pe urmă își

acoperi fața și se îndreptă, clătînîndu-se, spre cortul în care locuia. Dar Juliette, care ședea lângă Hovsannah, auzise limpede din țipătul ei un cuvînt, ba chiar îl auzise de două ori :

— Păcatul... Păcatul !

După o vreme, Aram Tomazian ieși din cort foarte palid și cu un zîmbet silit :

— Trebuie s-o ierți, Ter Haigasun. Inima ei e pur și simplu zdrobită de cînd am fost siliți să plecăm din Zeitun, deși pînă acum s-a stăpînit...

Îi făcu semn lui Iskuhi să se ducă la Hovsannah, în cort. Fata privi deznădăjduită și descumpănită spre Bagradian. Gabriel îl rugă pe pastor :

— N-o poți lăsa pe sora dumitale, pastore, să rămînă cu noi ? Mairik Antaram se află doar în cort.

Tomazian dădu puțin la o parte perdeaua de la intrarea cortului :

— Soția mea a stăruit s-o trimit. Poate mai tîrziu, după ce Hovsannah va adormi...

Dar Iskuhi se și grăbise să dispară. Gabriel bănuia că Hovsannah nu putea suporta gîndul ca, în timp ce ea însăși suferea atît de îngrozitor, tînăra cumnată să nu fie și ea legată într-un fel de suferința ei.

Nici în timpul miciei petreceri care urmă, oamenii nu se putură elibera de impresia apăsătoare a acestui botez. Gabriel Bagradian pusese să se ridice, lângă masa la care Juliette își primea oaspeții, încă o masă, lungă, cu bănci. În felul acesta însă se creaseră premisele unui tratament preferențial înlăuntrul acestei societăți teribil de sensibile la tot ce ținea de etichetă, fapt care reuși să indispună un număr destul de mare de persoane mai ambițioase din fire. La masa destinată primirii oaspeților luă loc elita, dacă se poate spune așa, adică nachararii, în timp ce oamenii din plebe, așezați la masa înjghebată mai primitiv, trebuiră să se mulțumească să stea între ei. Bineînțeles că totul nu era decît curată nerozie, și era limpede că această împărțire nu corespundea cîtuși de puțin. Fiindcă la masa nobilă nu ședeau numai Ter Haigasun, soții Bagradian, pastorul Tomazian, farma-

cistul Krikor, Gonzague Maris, ci și — într-un mod cu totul nerușinat — Sarkis Kilikian, rusul. Gabriel îl răsplătise pe dezertorul cel zdrențaros poftindu-l la botez, ba chiar îl așezase lângă el la masă. În schimb, madame Kebussian nu găsisese loc la masa notabilităților, în ciuda eforturilor deosebit de zeloase pe care le depusese pentru atingerea acestui scop, și trebuia să stea printre celelalte neveste de muhtari, deși între ea și ele era o deosebire ca de la cer la pământ datorită averii neasemuite a soțului ei, chiar dacă la ora aceasta fusese pierdută. Nici învățătorul Oskanian nu avusese norocul să apuce un loc la masa de onoare, spre deosebire de colegul său Șatakian. Atunci luă pe loc o hotărîre promptă : își apucă pușca și se așază pe pământ, la picioarele Juliettei, care ședea la un colț al mesei. Cu o expresie serioasă, chiar severă, își ridică privirea către multadmirata franțuzoaică. Ochii lui, plini de imaginea ei, păreau s-o îndemne : „A sosit timpul să mă întrebați despre marile mele fapte de arme, ca să pot trece peste ele cu o modestie disprețuitoare“. Dar nu s-a întâmplat de loc așa. Dimpotrivă, Oskanian trebuia să se adune mereu de pe jos, ridicîndu-se ca s-o lase pe Juliette să treacă, deoarece astăzi ea se complăcea cu un zel deosebit în postura de gazdă. Din cinci în cinci minute, doamna Bagradian dădu ocol mesei mari, avea grijă ca paharele să fie mereu umplute, stătea de vorbă cu musafirii, adunîndu-și cu rîvnă precarele cunoștințe de limbă armeană, aducea nevestelor de muhtari pesmeți dulci și pachetele de ciocolată. Nimeni n-o văzuse vreodată pe străină atît de amabilă, ba chiar aproape umilă. Prin solitudinea ei permanentă și deosebit de prietenoasă, Juliette părea că se străduiește să obțină din partea celorlalți înțelegere. Privirile lui Ter Haigasun o urmăreau uimite de sub pleoapele de jumătate închise. Totuși, Gabriel Bagradian părea că remarcă, mai puțin decît oricare altul, această transformare, care ar fi trebuit să-l bucure foarte mult. Era preocupat exclusiv de vecinul lui, Sarkis Kilikian. Mereu îi făcea semn lui Kristaphor, sau servitorului Missak, să-i toarne rusului de băut. Kilikian nu bea decît din bidonul lui de cam-

panie. Paharul, care se aflase în fața lui, îl împinsese deoparte. Era un semn de îndărătnicie? Sau era neîncrederea profundă ce se strinsese în sufletul celui veșnic hăituit? Gabriel n-ar fi putut să răspundă. Încercă să pătrundă firea lui Kilikian, iar pasiunea pe care o depuse la această treabă fu la fel de mare ca și insuccesul pe care-l înregistră. Capul de mort cu aerul plietisit și ochii de agat privea dus pe gânduri în gol și dădea răspunsurile cele mai monosilabice cu putință. Gabriel simțea nevoia să procedeze așa fel încît să șteargă amintirea izbînzii morale obținute cînd îl domolise pe Kilikian. Era convins că rusul are ceva deosebit în el. Poate că, așa cum se întîmplă cu unii oameni care au trăit în bunăstare, Gabriel confunda suferințele umane cu calitățile umane. Dar purtarea bună a dezerterului, începînd din ziua în care fusese umilit, precum și superioritatea sa ca șef militar, vădită la 14 august, părea să-i dea dreptate lui Gabriel.

Sentimentele pe care le încerca Gabriel față de dezerter erau cit se poate de complicate. Vedeă în Sarkis Kilikian un om cu oarecare cultură (trei ani de seminar teologic la Edșmiadsin), prin urmare nu un proletar și nu un simplu asiatic. De asemenea, vedeă în el un om cu o soartă înfricoșătoare, care încă din anii tinereții îi veștejise îngrozitor trăsăturile și-i ucisese privirea. În comparație cu îndărătnicia acestui destin, păleau chiar și suferințele prin care trecea toată suflarea armenească. Dar omul acesta izbutise să-și domine destinul, sau în orice caz reușise să-i supraviețuiască, ceea ce în ochii lui Gabriel constituia oricum o dovadă că este înzestrat cu o personalitate ieșită din comun și-i inspira respect. Acestor sentimente pozitive li se opuneau însă altele tot atît de intense, și anume senzații de teamă și repulsie. Fără îndoială că uneori Kilikian avea înfățișarea și apucăturile unui criminal, și probabil că încercările prin care trecuse în viață nu fuseseră întotdeauna nemeritate, ci corespunzătoare firii sale. Și nimeni nu putea să știe dacă temnița îl transformase în răufăcător sau dacă nu cumva unele porniri înnăscute către fărădelegi îl duseseră la pușcărie pe căile ocolite ale activi-

tății politice. De altfel, în aluatul din care era plămădit Kilikian nu se afla nici o picătură din materialul tipic al revoluționarului de orientare socialistă sau anarhistă. Nu părea să aibă nici cea mai mică înclinație pentru idealuri sau țeluri comune. Dar nici nu era fundamental rău, deși din pricina înfățișării sale o parte a femeilor din tabără îl socoteau drept un diavol. Dar faptul că nu era fundamental rău nu însemna că n-ar fi fost capabil în orice clipă să comită cu singe rece un omor. Taina lui consta în aceea că nu avea în el nimic definit, că nu era legat de nimeni și de nimic, că trăia la punctul zero al unei neutralități insesizabile. Fără îndoială că printre oamenii de pe Damlajik era, alături de farmacistul Krikor, făptura cea mai asocială. Rusul îl deprima profund pe Gabriel care în același timp se simțea atras de el. Aceste senzații contradictorii se contopeau însă într-un fel de afecțiune. „Moralistul Bagradian“ voia — sau, în orice caz, așa credea el — să facă din dezertor un om adevărat, cam așa cum anumiți bărbați își închipuie că e de datoria lor să „salveze“ femeile de stradă. A fost una dintre greșelile cele mai grosolane pe care le-a săvârșit comandantul militar de pe Damlajik : faptul că a căutat să-i cîștige prietenia, în loc de a continua să-l țină la o distanță respectabilă și sub o supraveghere cit se poate se severă. În timp ce vorbea cu dezertorul, Gabriel se simțea stingherit, fapt care îl surprinse în mod neplăcut. Nu izbutea să găsească tonul potrivit. Apatia de nepătruns a celuilalt îl făcea să nu mai fie sigur de sine. Se simțea dezavantajat — era dezavantajul celui ce vorbește față de cel ce tace, al mișcării față de nemișcare, al vieții în fața morții sau, mai bine zis, dezavantajul celui ce se află în situația de a solicita ceva.

— Mă bucur că nu m-am înșelat în privința ta, Sarkis Kilikian. Succesul nostru din ziua de 14 ți-l datorăm în bună parte ție. Mașinile pe care le-ai construit se bazează pe o idee într-adevăr grozavă. Probabil că ai folosit, cu acest prilej, studiile tale la seminar. Tehnica asediului la romani, nu-i așa... ?

— Habar n-am, nici n-am auzit de asta, rînji Sarkis.

— Dacă turcii nu vor mai îndrăzni să atace muntele dinspre sud, atunci meritul va fi tot al tău, Kilikian.

Laudele acestea părură să-l impresioneze oarecum pe rus, chiar dacă impresia resimțită nu era dintre cele mai plăcute. Ochii lui opaci alunecară vreme de o clipă asupra lui Gabriel :

— S-ar fi putut face asta mult mai bine...

În tonul incoruptibil al lui Sarkis Kilikian, Gabriel simți refuzul. În același timp, îl supăra propria sa slăbiciune, incapabilă să răspundă cum se cuvine unei asemenea atitudini negative :

— Desigur că la sondele din Baku ai dobândit o oarecare experiență inginerască...

Rusul privi batjocoritor la bidonul lui de campanie :

— Acolo n-am fost nici măcar maistru, ci simplu muncitor necalificat.

Gabriel împinse spre el pachetul de țigări :

— Te-am chemat aici, Kilikian, ca să-ți comunic intențiile mele în ceea ce te privește. Să sperăm că vom mai avea câteva zile de liniște. Dar mai devreme sau mai târziu vom fi din nou ținta unui atac, față de care tot ce a fost pînă acum ne va părea o simplă joacă de copii. În această luptă am de gînd să-ți încredințez, prietene dragă, un post foarte important.

Kilikian goli bidonul de campanie pînă la ultima picătură și-l așeză cu un gest brusc pe masă :

— Asta-i treaba și datoria ta. Tu ești comandantul.

Între timp, la masa lungă a plebeilor, lumea începuse să se agite, gălăgioasă. Oamenii, care se dezobișnuiseră să mai consume alcool, erau cam amețiți. De altfel, la porunca Juliettei se destupase și un al treilea ulcior de lut ars. Se formaseră două partide opuse și puse pe hartă — al optimiștilor și al pesimiștilor. Nurhan-ceaușul se urcase pe bancă. Mustata lui cenușie și sîrmoasă tremura. Își dădu ochii peste cap, arătîndu-le albul străbătut de vinișoare roșii, și tună cu vocea lui lătrată de majur :

— Cine îndrăznește să-și exprime speranța că dușmanul nu va mai ataca, acela nu este decît un laș și un trădător. Eu, unul, doresc cu nerăbdare un nou atac.

Mai bine astăzi decît mîine ! Altfel, ce haz ar mai avea viața pe Damlaĵik ? Să crăpăm de foame și să ne stingem încetul cu încetul ! ? N-am cîtuși de puțin poftă de așa ceva ! Și apoi, pentru mine viața nu mai are nici un rost. Am cincizeci de ani și m-am săturat. Cine gîndește altfel, e un nerod fără pereche.

Dar se găsiră cîțiva asemenea nerozi fără pereche, care începură să discute cu înverșunare pe marginea atitudinii nechibzuite a lui Nurhan. Bătrînul antreprenor Tomazian, care nici el nu mai era cu mintea-ntreagă, se învineți de mînie :

— Nurhan hulește numele lui Dumnezeu ! țipă el. Aici se sărbătorește botezul nepotului meu și n-am de gînd să îngădui asemenea cuvîntări. În calitate de bunic, înalț ruga mea către Mîntuitor ca nepotul meu, chiar dacă deocamdată nu este decît un vierme nenorocit care abia își tîrăște zilele, să apuce zile frumoase și pașnice acolo, jos, la Yoghonoluk sau în altă parte a lumii. Mîntuitorul va face după cum îi va fi voia, iar nu după voia unui onbași setos de singe. În ce mă privește, sînt încredințat că turcii or să se astîmpere, și încă foarte curînd.

Ultimele cuvinte stimulară în chip deosebit pe muhtarul Kebussian. Se urcă și el amețit pe bancă, își clătină chelia și privi foarte bine dispus spre toată lumea și spre nimeni :

— Trebuie să intrăm în tratative, șuiერă el cu un fel de viclenie plină de mister. Sînt de doisprezece ani muhtar la Yoghonoluk... Duceam tratative cu turcii, cu caimacamul și cu mudirul... Caimacamul mi-a arătat întotdeauna stimă... Am plătit cu punctualitate bedelul datorat de comuna noastră... și mă poșteau în cancelarie, deoarece caimacamul și mutessariful și valiul și vizirul și sultanul, cu toții știu că eu sînt Thomas Kebussian... Dacă am să duc tratative cu ei n-o să pățesc nimic, fiindcă eu sînt un contribuabil de seamă, plătesc biruri mari... Voi însă sînteți contribuabili mărunți și nu vă puteți asemui cu mine...

Contribuabilii mai mărunți, prin urmare primarii celorlalte sate, jigniți, îl smulseră pe Kebussian de la

tribuna sa de crator. Nurhan-ceaușul țipă că nu va mai răbda nici un fel de oameni care consumă de pomană proviziile și că de acum înainte fiecare trebuie să facă instrucție militară, chiar dacă are șaptezeci de ani sau mai mult. Izbucniră rîsete. Cearta dintre cei amețiți de băutură amenința să degenereze, luînd forme neplăcute. Din fericire însă Gabriel Bagradian avu grijă să interzică a se mai turna vin, înainte de a dispărea împreună cu Avakian care-i adusese un mesaj confidențial. Masa notabililor era din ce în ce mai goală. Ter Haigasun îi părăsise pe comeseni după mai puțin de un ceas. Scurtă vreme după aceea, Aram Tomazian plecase în cortul unde se aflau femeile. Cînd cearta de la masa cea lungă promitea să devină mai aprinsă, Sarkis Kilikian veni și el să se așeze aici, împreună cu bidonul lui de campanie, și începu să contemple cu ochii impasibili cum se luau la harță bătrînii cocoși, fără ca trăsăturile lui să trădeze vreo urmă de voioșie. Gonzague și Juliette ședeau încă alături, fără ca vreunul să scoată vreo vorbă. Învățătorul Hrand Oskanian continua să stea chinuit la picioarele doamnei. Refuza cu dispreț să se așeze pe unul dintre locurile care se eliberaseră. Dar iată că taciturnul, sprijinindu-se în pușca lui ca într-o proptea, sări pe neașteptate în picioare, de parcă ar fi fost mușcat de un șarpe. Vreme de cîteva clipe o privi îngrozit pe Juliette, pe urmă se întoarse și se depărtă țepăn. Oskanian nu băuse decît foarte puțin și totuși abia făcuse cîteva pași că socoti ceea ce i se păruse a fi văzut drept o născocire a minții sale înfierbîntate de vin. Căci era absolut cu neputință și de neînchipuit ca o zeiță blondă și palidă să-și apese pătimașă genunchiul de genunchiul unui individ suspect, despre a cărui origine nimeni nu știa nimic. Dar în ciuda acestei convingeri aflate mai presus de orice îndoială, Oskanian simțea încă un ușor junghi la inimă chiar și după ce ajunsese în piața altarului. Iar Juliette, care fusese brusc cuprinsă de neliniște, se ridică și după ce își luă ziua bună, se duse în cortul femeilor, s-o viziteze pe Hovsannah Tomazian, pe care o neglijase în mod condamnabil în tot acest răstimp.

Pină la urmă nu mai rămaseră la masă decît farmacistul Krikor și Gonzague Maris, așezați față în față. Gonzague își privea foșta gazdă cu o atenție plină de îngrijorare, pe care nu încerca s-o ascundă. Schimbarea suferită de farmacist în ultimele săptămîni era aproape de necrezut. Bărbatul viguros de talie mijlocie, părea că se transformase într-un pitic uscățiv și diform, al cărui cap de proporții hidrocefalice se clătina fără încetare la capătul unui vrej uscat ce-i ținea loc de gît. Umerii erau ridicați și răsuciți în față, încheieturile degetelor erau deformate de noduri mari și umflături. Numai masca de mandarin părea că nu se transformase chiar complet, dacă făceai abstracție de coloritul brun-cenușiu pe care îl căpătase pielea. Dar prin acrul de imperturbabilă superioritate degajat de expresia feței sale începuse să răzbată o nouă rază de lumină, un suris de viclenie și istețime ce ținteau către o altă lume. Krikor își bea cu rîvnă vinul, dintr-o ceașcă de ceai. Dar mîna bolnavă îi tremura atît de tare, încît de fiecare dată arunca pe jos cîteva picături, aducînd astfel libații involuntare.

— N-ar trebui să beți atît de mult, domnule farmacist Krikor, îl rugă Maris.

Krikor își clătină capul greu, care în ultima vreme părea să fi crescut în chip atît de bizar :

— Nu mai mănînc absolut nimic... Dar băutul este o activitate spirituală, așa ne învață filozoful persan Ferhad el Katib.

— Ar trebui să vă cruțați și să stați în pat...

— Abia încep să mă simt sănătos, spuse bolnavul și n-o făcu doar de dragul exprimării paradoxale.

Larma celor care se certau, hohotele de ris și îndemnurile ațîțătoare de la masa lungă, deveneau din ce în ce mai încărcate de amenințări, cu toate că vinul se terminase de mult. Cîțiva musafiri nepoftiți, cei mai mulți dintre ei tineri, se adăugaseră grupului și căutau să adîncească disensiunile. Soarele apunea. Se făcuse tîrziu. Participanții la petrecerea prilejuită de botez se agitău amețiți, proiectînd pe sol umbrele unei înversurate bătălii. Fără îndoială că în aer plutea amenințarea

unei încăierări în lege, cînd dispre Vîlceaua orășenească răsună răpăitul îndelung al tobelor. Se așternu brusc tăcerea.

— Mînadirii, spuse cineva.

Iar un altul strigă :

— Alarmă !

Tinerii ca și bătrînii se trezîră brusc la realitate din rătăcirea lor arțăgoasă. Cu sărituri mari o luară cu toții din loc, gonind cît îi țineau picioarele spre diferitele sectoare de apărare. Printre ei se afla și pastorul Tomazian alergînd în cea mai mare grabă spre Vîlceaua orășenească. În cîteva minute, locul unde se desfășurase petrecerea era pustiu.

— Alarmă, repetă Gonzague dus pe gînduri și în castaniul calm al ochilor săi sclipeau minuscule puncte aurii.

Atacul turcilor îi devansase planurile. Probabil că de data aceasta nu va avea un deznodămînt tot atît de favorabil. Oare nu era cazul să treacă la realizarea planului chiar în noaptea asta ? Și Juliette ? Farmacistul Krikor nu reușea să se ridice singur de la masă. Gonzague îl ajută. Era vădit că pe bătrîn nu-l mai ascultau nici picioarele bolnave. S-ar fi prăbușit dacă Maris nu l-ar fi sprijinit cu grijă, conducîndu-l pînă acasă. Totuși, Krikor nu părea să dea prea mare importanță stării sale fizice atît de nenorocite, socotind-o ca pe un fel de accident pricinuit de natură, deși drumul pînă acasă dură vreme foarte îndelungată.

— Alarmă ? întrebă el, într-o doară, de parcă și-ar fi amintit că nu acordase acestui fleac importanța cuvenită și-l uitase imediat după aceea.

— Alarmă ! încuviință Gonzague și continuă accențuînd cuvintele : Și anume o alarmă cu care nu va fi de loc de glumit !

Farmacistul se opri. Acuma își pierdea răsuflarea la fiecare cinci pași :

— Ce-mi pasă mie de alarma lor, gîfii el. Oare eu le mai aparțin ? Nu, nu le mai aparțin, îmi aparțin mie însumi. Și cu mîna tremurătoare descrie un cerc în jurul lui, de parcă în felul acesta ar fi voit să indice dimensiunile și izolarea lumii sale lăuntrice.

— Dacă eu nu cred în rău, atunci nu există rău pe lume... Dacă eu nu cred în moarte, atunci nu există moarte pe lume... N-au decît să mă ucidă, nici nu-mi voi da seama de asta... Cine reușește să ajungă pînă la acest punct, acela clădește o lume nouă cu ajutorul spiritului !

Încercă să-și ridice mîinile deasupra capului. Dar nu reuși. Gonzague, care prin însăși firea sa prefera să descopere din vreme o nenorocire ce poate fi evitată, în loc să treacă după aceea pe lîngă ea fără s-o descopere, nu înțelese nimic din aceste cuvinte mari. Totuși, ca să-i facă plăcere farmacistului întrebă politicos :

— Pe care dintre vechii filozofi l-ați citat acum ?

Masca de mandarin privea cu indiferență în crepusculul ce începea să coboare asupra muntelui. Bărbuța albă de țap zvîcnea. Vocea subțire și spartă vesti disprețuitoare :

— Asta a spus-o un filozof pe care nimeni în afară de mine nu l-a citat și nu-l va cita vreodată : Krikor din Yoghonoluk.

Gabriel Bagradian ordonase alarma de gradul întii, fără a fi încă sigur că tabăra se află într-o primejdie imediată. Fapt curios, abia după apusul soarelui deveni limpede că turcii concentraseră în cîmpia Orontelui și în valca satelor armenesti trupe cu un efectiv de o importanță deocamdată incalculabilă. Forțele armate regulate și detașamentele de voluntari păreau să fie atît de numeroase, încît nu mai putură fi încartiruite în localități și fură nevoite să înnopteze sub cerul liber. Largul semicerc format de focurile de tabără ajungea de la ruinele din Selcucia pînă aproape de cel mai îndepărtat sat armenesc, așadar pînă la Kebussije, situat la nord. Patrulele de cercetași acționau intens și raportau în permanență fapte uimitoare. Soldații turci s-ar fi ivit pe neașteptate, parcă ieșiseră din pămînt. Dar nu numai soldații, saptiehii și tșettehii, ci și toți musulmanii din întreaga regiune înconjurătoare au apărut deodată înarmați cu puști Mauser și cu baionete, iar ofițerii îi organizau în detașamente. Numărul celor

înarmați nici nu putea fi stabilit. Circulau cifre de-a dreptul fantastice. Dar cînd Gabriel Bagradian luă în considerație semicercul focurilor de tabără, ce se întindea pe o distanță de mai multe mile, atunci aceste cifre nu mai păreau chiar atît de fantastice. Două lucruri erau sigure. Mai întîi, faptul că statul-major turcesc avea aici destule trupe pentru a asedia și a lua cu asalt Damlajikul, de la bastionul sudic și pînă la șaua nordică. Și în al doilea rînd, că se simțea atît de superior numeric, încît pur și simplu disprețuia tactica înaintării camuflate și a atacului prin surprindere. Această manevră deschisă — menită să aibă un efect demoralizator asupra armenilor, ceea ce s-a și întîmplat — era prevăzută de Gabriel Bagradian ca un „caz“, studiată în cadrul sistemului de apărare la capitolul „atac general“, iar contramăsurile fuseseră exersate în cadrul unor manevre. Gabriel era mult mai calm decît fusese înainte de celelalte două lupte, deși de data aceasta, perspectivele celor din tabăra de pe munte se arătau a fi fără speranță. După prima alarmă, trimise în grabă curierii la diferitele poziții, pentru a convoca la el pe toți comandanții, precum și oamenii din grupele de combatanți care nu erau de serviciu. Între timp se întruniseră și cei ce fuseseră aleși în sfatul conducătorilor. De pe fețele lor îngrijorate dispăruse orice urmă de amețală provocată de vin. După cum fusese hotărit din vreme, Gabriel Bagradian preluă și comandamentul suprem asupra taberei pentru întreaga perioadă cît vor dura luptele. Dădu dispoziția să se pregătească neîntîrziat, încă în cursul acestei nopți, toată carnea proaspăt tăiată. Cu două ore înainte de ivirea zorilor, trebuie transportate la poziții provizii din belșug. În afară de aceasta, tot ce se mai găsea în tabără în materie de vin și de rachiu trebuia împărțit combatanților. El însuși puse la dispoziția apărătorilor toate ulcioarele de cîte zece litri care se aflau în Poiana celor trei corturi, cu excepția unuia. (Mai tîrziu, acest dar a contribuit la nașterea legendei despre bogățiile inepuizabile ale familiei Bagradian.) După ce se prezentară comandanții de grupă, împreună cu grupele libere, oamenii din rezervă și co-

horta tineretului, Gabriel Bagradian le ținu o scurtă cuvîntare. Le arătă oamenilor la ce fel de luptă trebuiau să se aștepte, și nu le ascunse cîtuși de puțin adevărul. Iată ce le spuse :

— După toate previziunile omenești posibile, nu avem de ales decît între două feluri de a muri, între moartea ușoară și onorabilă pe cîmpul de luptă, și cea josnică și îngrozitoare prin masacru. Dacă acest lucru va fi pe deplin limpede pentru noi, dacă vom alege cu hotărîre nestrămutată prima cale, cea a morții onorabile, atunci poate că se va întîmpla minunea și nu va trebui să murim. Dar numai atunci, fraților !

Apoi se făcură noile repartizări prevăzute pentru „atacul general”. Nurhan Elleon-ceaușul primi comanda sectorului de la șaua nordică. Se mai petrecu încă o schimbare de conducere : Gabriel Bagradian îi încredință lui Kilikian, rusul, comanda importantului sector situat deasupra Rîpei gorunilor, după cum de altfel îi făcuse unele aluzii cu cîteva ceasuri mai înainte. Fură constituite două grupe de luptă complet noi, o brigadă volantă și un detașament de comitagii. Pentru acesta din urmă, Nurhan și Bagradian, amintindu-și de experiența războiului de guerilă din Balcani, aleaseră din cadrul grupelor de combatanți cam vreo sută dintre oamenii cei mai hotărîți, cei mai buni țintași, cei mai îndemînatici la cățăratul pe munte. Ei trebuiau să se răspîndească pe întreaga pantă a Damlajikului întoarsă către vale și să se ascundă în lungul drumurilor de acces, în copaci, în spatele tufișurilor și stîncilor, în văgăunile și crăpăturile masivului muntos. Aveau ordin să lase mai întii coloanele de atac turcești să treacă fără nici o dificultate, dar apoi să le lovească puternic pe la spate și, în măsura posibilităților, din mai multe părți, prinzindu-le prin surpriză între focuri, fără să economisească muniția. Fiecare comitagiu primi douăsprezece încărcătoare, prin urmare șaiszeci de cartușe, care în condițiile date reprezentau o cantitate considerabilă de muniție. De altfel, în ceea ce privește muniția în general, Bagradian se dovedi de data asta generos. Deoarece era în afară de orice îndoială că această bătălie avea

să fie decisivă, nu vedea nici un motiv să facă economie, și din cartușele vechi, din cele luate ca pradă de război, precum și din cele umplute în atelierul lui Nurhan nu păstră decît o cantitate neînsemnată în lăzile de muniții. Franctirorilor le expuse misiunea lor în felul lui logic și simplu, astfel încît fiecare dintre tineri înțelese pe deplin obiectivele cele mai importante : să deruteze înaintarea inamicului și s-o stăvilească ! Să nu-i lase o clipă de liniște, să hărțuiască în permanență spatele inamicului, mai ales atunci cînd este pe punctul de a porni la atac ! Iar regula cea mai importantă, ca de obicei : fiecare glonte un mort ! După detașamentul de comitagii se constitui brigada volantă, tot dintre membrii grupelor de combatanți. Gabriel Bagradian reduse efectivul poziției de la bastionul sudic la minimul necesar, deoarece datorită instalațiilor ei puternice de apărare această poziție putea fi socotită ca inexpugnabilă. Golurile astfel create le umplu cu oameni din rezervă. În felul acesta eliberă cam o sută și cincizeci de carabine pentru brigada sa, pe care urma s-o conducă personal și cu care avea de gînd să intervină pretutindeni unde situația s-ar prezenta nefavorabil. O mare parte a acestei unități de șoc deveni, cu ajutorul măgarilor din tabără, o trupă de cavalerie — așa-dar înzestrată cu o mai mare mobilitate. Măgarii de călărie din regiunea aceasta nu sînt cîtuși de puțin dobitoace îndărătnice și leneșe, ci au obișnuința tuturor felurilor de mers. Cele două grupuri ale cohorței tincturului, curierii și o parte a cercetașilor trebuiau să se afle în permanență pe lîngă brigadă, pentru ca legătura tuturor sectoarelor de apărare cu comandamentul principal să nu fie întreruptă nici o clipă. Aceasta era în linii mari ordinea de bătaie pe care Gabriel o elaborase pentru cazul unui atac general, și în primele două ore ale nopții lucră cu mult calm la pregătirile pentru punerea ei în aplicare. După aceea mai trecu în revistă întregul efectiv al rezervcii. Toți cei ce făceau parte din rezervă primiră ordinul să părăsească Vilceaua orășenească la răsăritul soarelui. Jumătate dintre ei urmau să înlocuiască pe cei ce fuseseră scoși din

efectivele diferitelor sectoare de apărare, cealaltă jumătate urma să se instaleze pe poziții situate pe fișia lungă a podișului înalt, între marginea răsăriteană a muntelui și așezările taberei. Această fișie, care pe anumite porțiuni, de pildă în fața sectorului situat deasupra Rîpei gorunilor, nu avea o lățime mai mare de o mie de pași, constituia o zonă extrem de primejduită. Aici, singurele mijloace menite a apăra Vilceaua orășenească împotriva unui atac inamic erau cîteva tranșee și cîteva îngrămădiri de pietre situate la distanțe neregulate. După ce Gabriel Bagradian expuse și oamenilor din rezervă în ce constă înălțătoarea lor datorie și le explică faptul că ei constituiau ultimul zid de apărare împotriva unor barbarii de neînchipuit, a siluirii femeilor și măcelăririi copiilor, Nurhan Elleon suflă din goarna lui, cu o înverșunare cam bilbiită, cîteva frînturi oarecare din „stingerea“ turcească. Era semnalul că toată lumea trebuia să se odihnească. Abia după aceea Gabriel plecă spre terenul pe care se aflau instalate obuzierele, unde avea de gînd să petreacă noaptea. Cu ajutorul lui Nurhan pregătisc, pe cît fusese cu putință, cîțiva oameni inteligenți pentru serviciul de servanți la tunuri. Înainte de miezul nopții sosi ultima pereche de cercetași. Raportul ei nu cuprindea nimic deosebit. Singura noutate pe care o află Bagradian fu doar că pe acoperișul vilei salc flutura drapelul cu semilună; că în curte erau legați o multime de cai și că tot felul de ofițeri intrau și ieșeau. Prin urmare, era limpede că în casa Bagradian se instalase cartierul general al turcilor. Gabriel așteptă ivirea lunii, care în perioada aceasta răsărea tirziu. Apoi, cu multă atenție, începu să măsoare pe hartă distanțe cu compasul și să efectueze calcule. Deoarece luna plină, imensă, parcă umflată, dădea o lumină destul de puternică, reuși să vizeze un punct auxiliar pe care să-l folosească la calculul elementelor de pontaj pentru cele două obuziere. Servanții bateriei așuseră, la ordinul lui, lăzile cu muniții. Mai erau cinci șrapnele și douăzeci și trei de obuze. Bagradian dispuse ca în spatele pintenului fiecăreia dintre piesele de artilerie să fie așe-

zate cam jumătate din proiectile. Apoi trecu de la un proiectil la altul și, la lumina lămpii de buzunar, începu să le amorseze cu o cheie specială. În timp ce se îndeltnicea cu această treabă, apăru Iskuhi. La început, Bagradian nu-și dădu scama de prezența ei. Iskuhi îl strigă încet. Pe urmă el o luă de mână și se depărtă cu ea o distanță oarecare pînă fură singuri. Se așezară sub o tufă de coacăz, presărată peste tot cu mulțime de boabe purpurii care în lumina lipsită de viață a lunii aveau culoarea mată a unor picături de ceară roșii.

Iskuhi rostea vorbele crispat și neîndemînic :

— Vreau numai să te întreb dacă nu te va stingheri ca miine să stai în preajma ta...

— Nimic pe lumea aceasta nu-mi face atît de bine ca apropierea ta, Iskuhi... Se întrerupse, îngîndurat, și-i apăsă mina pe obrazul lui : Și totuși, nu numai că m-ar stingheri, dar m-ar face să sufăr știindu-te în primejdie.

— Primejdia se află pretutindeni unde ne aflăm și noi, Gabriel. Cîteva ceasuri mai mult sau mai puțin... ce importanță mai are...

— Dar oare nu este de datoria ta ca miine, mai mult ca în orice altă zi, să stai cu Hovsannah și cu copilul ei ? Cine poate ști ce se va întîmpla aici, pînă miine seară ?

Trupul firav al fetei se înalță într-o atitudine de nestrămutată hotărîre :

— Cine poate ști ce se va întîmpla aici pînă miine seară ? Tocmai de aceea refuz să mai recunosc vreo altă datorie decît... Hovsannah și copilul n-au nimic de-a face cu asta. Îmi sînt indiferenți.

Gabriel se aplecă asupra lui Iskuhi, apropiindu-și obrazul pentru a pătrunde în ochii ei, care îi veneau în întîmpinare larg-deschiși, primitori. Un gînd ciudat începu să pîlpîie în mintea lui surescitată. Poate că ceea ce îl atrăgea acum către ea nu era o iubire obișnuită, nu era ceea ce continua să-l lege de Juliette, ci era mult mai mult și în același timp mult mai puțin decît iubire. Își simțea toate facultățile perceptive și sufletești intensificate și cuprinsc de un fel de beție, fără ca dorința posesiunii să le influențeze. Poate că era

iubirea necunoscută a înrudirii de sînge, care îl întîmpina din privirea fetei improspătîndu-i simţămintele ca apa unui izvor mistic — nu era dorinţa de a-şi uni destinul de acum înainte, în viitor, ci conştiinţa de a fi avut un singur destin în trecut. Zîmbi, oglindindu-se în ochii ei :

— N-am de loc presentimentul morţii, Iskuhi ! Este o atitudine pur şi simplu smintită, dar nu reuşesc cîtuşi de puţin să-mi imaginez că s-ar putea ca mine să nu mai trăim. Şi sint convins că nu e cîtuşi de puţin un semn rău. Dar tu, ce părere ai ?

— Trebuie să murim, Gabriel. Din păcate, pentru noi nu există altă ieşire...

Gabriel nu sesiză dublul înţeles din cuvintele ei. O veselie izvorită dintr-o certitudine de necrezut îşi făcea loc în sufletul lui :

— Să nu mergem prea departe cu gîndurile, Iskuhi ! Nu mă gîndesc la nimic altceva decît la ziua de mîine. Seara nu mă preocupă. Ştii că, de fapt, mă bucur la gîndul zilei de mîine ?

Iskuhi se ridică pentru a porni spre casă :

— Voiam numai să-mi făgăduieşti ceva, Gabriel. Ceva nu prea greu de realizat. Cînd lucrurile se vor precipita şi nu va mai exista nici o speranţă, atunci, te rog, împruică-mă şi împruică-te şi pe tine ! Este cea mai bună soluţie. Nu pot să trăiesc fără tine. Dar nu vreau nici ca tu să trăieşti fără mine, nici măcar o clipă ! Aşa că, îmi îngădui să stau mîine în preajma ta ?

Nu ! Bagradian o sili să-i făgăduiască pe cuvînt de onoare că în timpul zilei nu se va mişca din cort. În schimb Gabriel îi dădu cuvîntul că, atunci cînd totul va fi pierdut, va trimite s-o cheme sau va veni chiar el s-o ia, ca să moară împreună. Făcîndu-i această promisiune, zîmbea, fiindcă într-adevăr în sufletul lui nu credea cîtuşi de puţin că sfîrşitul este aproape. Din aceeaşi pricină nu se temea nici pentru Juliette, nici pentru Stephan. Dar cînd îşi reluă munca la obuziere, era el însuşi uimit de credinţa lui în supravieţuire, dezminţită de realitatea neînduplecată care rînjea din toate părţile batjocoritoare şi hîdă, într-un semicerc încărcat de ameninţări.

Caimacamul, jüsbaşıul din Antakie, mudirul cu părul roșu, comandantul de batalion al celor patru companii trimise din Alep, precum și alți doi ofițeri se întruniră după apusul soarelui în selamlîcul Vilei Bagradian pentru a ține un consiliu de război. Salonul strălucea în lumina bogată a luminărilor ca în serile cînd Juliette îi primea pe notabilii satelor. Ordonanțele strîngeau resturile cinei, pe care domnii o luaseră aici, în salon. Prin ferestrele deschise răzbăteau semnale de goarnă și zgomotele obișnuite ale unei trupe aflate în repaus și pregătindu-se pentru odihna de noapte. Deoarece din partea acestor armeni vînduți diavolului puteai să te aștepți oricînd la surprize neplăcute, caimacamul ceruse să se repartizeze pentru cartierul general un detașament de pază, iar această trupă își stabilise tabăra și-și ridicase corturile în parc, în grădina de zarzavat și în livada de pomi ce înconjurau casa, distrugînd totul în preajmă.

Consfătuirea ofițerilor și funcționarilor dura de o bună bucată de vreme, fără să se fi ajuns încă la o părere unanimă. Și nu era vorba de vreo problemă oarecare, de mai mare sau mai mică însemnătate, ci de însuși faptul dacă ordinul de a se porni la cucerirea Damla-jikului să fie într-adevăr dus la îndeplinire în zorii zilei. În cadrul acestui consiliu de război, personalitatea șovăitoare, care puneă bețe-n roate, era caimacamul cu pielea de o culoare nesănătoasă și cu pungile de un cafeniu negricios sub ochi. El își justifica poziția nehotărîtă prin faptul că, deși generalul comandant al regiunii militare Alep, la cererea valiului, trimisese într-adevăr un batalion complet de infanterie, totuși pînă acum nu sosiseră nici mitralicrele promise și nici tunurile de munte. Kolagasiul (căpitanul de stat-major) din Alep puneă această întîrziere pe seama faptului că era vorba de tipuri de armament care dispăruseră complet din Siria o dată cu diviziile ce fuseseră transferate și pretindea că în tot orașul Alep nu se mai găsește nici o mitralieră. Caimacamul îi rugă pe domnii de față să chibzuiască dacă n-ar fi mai bine să se mai aștepte cîteva zile înainte de a porni acțiunea, de ase-

menea, să telegrafieze excelenței-sale Djemal Pașa insistînd să fie trimis de urgență armamentul necesar atacului. Ofițerii însă socotiră că propunerea nu poate fi acceptată deoarece nerespectarea ordinii ierarhice și a formelor ar putea să-l înfurie pe Djemal, ale cărui reacții erau imprevizibile, și să-l stîrnească la cine știe ce contramăsură regretabilă. Jūsbașul din Antakie își împinse scaunul înapoi și luă în mînă o foaie mică de hîrtie. Degetele îi tremurau, mai puțin din pricina emoției, cît a faptului că fuma țigară după țigară.

— Domnilor, începu cu voce scăzută și răgușită, dacă avem de gînd să așteptăm să ni se trimită artilerie și mitraliere, atunci nu ne mai rămîne altceva de făcut decît să iernăm pe aceste meleaguri. În acest domeniu armata noastră de campanie stă atît de prost, încît cu pretențiile noastre n-am reuși decît să devenim ridiculi. Îmi voi lua îngăduința să-i mai amintesc o dată caimacamului cît de mari sînt efectivele noastre.

Fără să accentueze vreun cuvînt, citi cifrele înscrise pe hîrtia lui micuță :

— Patru companii din Alep : prin urmare circa o mie de oameni. Două companii din Alexandretta : prin urmare cinci sute de oameni. Garnizoana din Antakie al cărei efectiv a fost completat : prin urmare, patru sute și cincizeci de oameni. Asta înseamnă aproape două mii de carabine de infanterie regulată. Un regiment de pe front probabil că nu atinge nici pe departe un asemenea efectiv. Dar să trecem la linia a doua : patru sute de saptiehi din Alep, trei sute de saptiehi din kasa-hua noastră și șapte sute de tșettehi din nord, așadar în total încă o mie o sută de oameni. La aceștia se mai adaugă în linia a treia cei două mii de musulmani veniți din diferite sate, pe care i-am înarmat. Iată deci că, una peste alta, dispunem pentru atac de o trupă cuprinzînd cinci mii de carabine...

Jūsbașul își întrerupse raportul ca să dea peste cap o ceașcă de cafea și să-și aprindă o altă țigară. Unul dintre cei de față se folosi de această pauză pentru a face o obiecție :

— Oricum, oamenii dispun de două piese de artilerie.

Obrajii scofilciți ai maiorului se însuflețiseră, iar fruntea lui gălbuie căpătase un luciu umed :

— Aceste tunuri sint lipsite de orice eficacitate. Fiindcă în primul rînd n-au muniție, iar în al doilea rînd nimeni nu poate să le mînuiască. În al treilea rînd, le vom recuceri foarte repede.

Caimacamul, care se infundase în fotoliul lui din pricină că era obosit, sau poate că era doar plictisit, își ridică ochii :

— Nu-l subaprecia pe acest Bagradian, jûsbaşı ! L-am întîlnit pe omul acesta doar o singură dată, la baie. S-a comportat acolo într-un fel ciudat de impertinent.

Tînărul mudir, cel cu pistrui și cu unghiile splendide, se amestecă în discuție cu un ton de reproș :

— A fost o greșeală foarte mare că autoritățile militare nu i-au chemat la unități pe ofițerii aștia de rezervă armeni. După cum am fost informat, Bagradian s-a prezentat de cîteva ori voluntar. Fără el, pe întreaga coastă de-aci ar domni liniștea cea mai perfectă.

Mayorul întrerupse nerăbdător aceste considerații :

— Bagradian încoace, Bagradian încolo ! În fond, asemenea civili nici nu prezintă prea mare importanță. Ieri am întreprins personal o recunoaștere pe Damlajik, ca să văd cu ochii mei cum stau lucrurile. E o adunătură de golani zdrențăroși. Tranșeele lor par să fie foarte primitive. Socotind cu mare generozitate, nu pot să aibă decît patru sute pînă la cinci sute de carabine. Am merita să ne scuipăm singuri în obraz dacă nu isprăvim cu adunătura asta pînă la amiază.

— Într-adevăr, așa ar trebui să facem, jûsbaşı, zise caimacamul aruncînd repede o privire spre maior. Dar orice animal care-și apără viața, chiar și cel mai mic, devine foarte periculos.

Kolagasiul din Alep se alătură cu cea mai mare hotărîre părerii maiorului. Arată că, în ceea ce îl privește, năstrește speranța nestrămutată ca în cel mult două zile să pîce din această regiune lipsită de orice contort și să se întoarcă în frumosul oraș Alep. Deoarece ofițerii erau animați de o asemenea încredere unanimă, caimacamul căscă în chip de concluzie :

— Prin urmare, ne garantezi succesul, jüsbaşi ?

Maiorul suflă pe nas două şuvoaie groase de fum, ca un balaur care scoate foc pe nări :

— În materie de operaţii militare nu există garanţii. Mă văd în situaţia de a respinge un asemenea cuvînt. Pot numai să spun că refuz să trăiesc mai departe, dacă tabăra armenilor nu va fi lichidată pînă seara.

Acestea fiind zise, caimacamul se adună din fotoliul său cu preţul unor mari eforturi :

— Atunci să mergem la culcare !

Dar somnul înaltului demnitar n-a fost cituşi de puțin odihnitor în noaptea aceea. El se instalase în camera Juliettei. Încăperea era încă atît de puternic impregnată de mirosul sticlelor de parfum sparte, încît odihna caimacamului bolnav de ficat a fost tulburată fără milă de visuri apăsătoare şi enervante, şi întreruptă de numeroase ore de insomnie.

Deşteptarea n-a fost nici ea mai bună ca somnul. Abia începuseră să mijească zorii, şi iată că o explozie înspăimîntătoare îl trezi pe caimacam. Pe jumătate despuiat, demnitarul nostru se năpusti afară din casă. Pagubele erau mari. Obuzul căzuse foarte aproape de peronul vilei. Toate geamurile fuseseră sparte şi cioburile acopereau solul. Suflul smulsese din ţîţini un canat al uşii şi-l proiectase în vestibul. În zid se căscau crăpături mari. Peste tot erau sfărîmături, moloz, bucăţi de fier îndoit. Dar aspectul cel mai îngrozitor îl oferea ofiţerul de stat-major din Alep. Întîmplarea voise ca nenorocitul să iasă din casă chiar în clipa cînd exploda obuzul. Iar acum şedea pe jos, rezemat de zid. Ochiul lui albaştri, privind în gol, aveau ceva copilăresc. Deşi respira greu, părea pierdut în visuri evocatoare ale unui trecut îndepărtat. O schijă îi sfişiasse umărul drept, alta îl rănise la coapsa stîngă. Jüsbaşul din Antakie se afla lingă el, dîndu-i îngrijiri. Cel ce ar fi privit scena de departe, ar fi avut mai degrabă impresia că jüsbaşul încerca să-l convingă, nu fără oarecare asprime, să nu mai facă atîta caz de un fleac de rană. Dar kolagasiul, dînd dovadă de încăpă-

ținare, refuză să asculte de aceste sfaturi și se răsturnă încet într-o rină. Atunci jûsbașul se întoarce minios și urlă la soldații care încremeniseră de spaimă, să nu se mai holbeze așa, ci să aducă în grabă un felcer și cîțiva sanitari. Dar nu era o treabă chiar atît de ușoară. Felcerul se afla cu compania a treia la Bitias. Maiorul porunci ca rănitul să fie transportat în casă. Îl întinseră pe patul din camera lui Stephan. Recăpătîndu-și cunoștința, îl imploră pe maior să nu-l părăsească înainte ca rănilile să-i fi fost pansate. Caimacamul, care prin însuși felul său de a fi era un civil convins, și căruia vărsarea de sînge omenesc îi repugna din punct de vedere practic în aceeași măsură în care, din punct de vedere teoretic, îl lăsa rece, coborî încet, cufundat în gînduri, scara întunecoasă ce ducea în pivniță. Nu de alta, dar tirul de artilerie al lui Gabriel Bagradian își urma imperturbabil cursul. Dinspre Yoghonoluk tocmai răzbătea zgomotul unei noi explozii.

A fost mai mult decît o ironie a soartei faptul că traiectoria primului obuz s-a sfîrșit chiar în dreptul casei Bagradian și că l-a scos din luptă pe comandantul batalionului. Dar poate că nici n-a fost o ironie a soartei, ci o pildă vie că Dumnezeu nu se află întotdeauna de partea celui mai tare, cum pretinde proverbul. Oricum prin paralizarea comandamentului, începutul atacului a fost întîrziat cu mai mult de o oră. Liniile de atac în trăgători ale turcilor, care se și desfășuraseră în livezile și viile de la poalele Damlajikului, primiră dispoziția să mai aștepte. Porciiăștia de armeni păreau că au reperat al dracului de bine obiectivul cel mai important și că dispun de artileriști instruiți. Chiar dacă următoarele opt lovituri se dovediră a fi mai puțin geniale decît prima, totuși fundul văii era destul de larg pentru ca șrapnelele și obuzele, oriunde ar fi căzut, să semene panica împrejur. Trei case din Bitias, Azir și Yoghonoluk fură incendiate. Unul dintre obuze provocă ravagiile cele mai serioase căzînd în mijlocul taberei ridicate de un detașament de saptiehi care tocmai beau cafea din gamelele lor de campanie. Lăsînd în urmă trei morți și numeroși răniți, acești reprezentanți

ai ordinii publice părăsiră definitiv teatrul de operații, fără să fi slobozit măcar un singur foc de armă.

Cu ajutorul tirului de obuziere, Gabriel Bagradian obținu aproximativ ceea ce intenționa, bineînțeles fără să-și poată da seama exact în ce măsură reușise. Operațiile trupelor turcești fură stinjenite într-un mod de-a dreptul rușinos, moralul noii populații a văii suferi o scădere atât de sensibilă, încît femeile o și porniră în grupuri pestrițe, spre cîmpia Orontelui, dar înainte de orice, comandamentul suprem rămase izolat o bună bucată de vreme pierzînd legătura cu trupele. Numai după ce tirul obuzierelor încetase demult, liniile de tiraliori îndrăzniră să se ridice și dispărură printre colinele împădurite de la poalele Musa Dagului. Vreme de o clipă, Bagradian își reproșă că nu avusese destulă îndrăzneală să repartizeze pe drumurile de acces cel puțin patru sute de oameni din prima linie, adică jumătate din totalul grupelor de combatanți, care ducînd o activitate de comitagii, să-i hărțuiască pe atacanți zădărnicipindu-le acțiunea încă înainte de a fi apucat să se desfășoare. Dar se temea de tot ce era nehotărît și neorganizat, teamă care se manifesta uneori în firea sa impresionabilă, astfel că renunțase pînă și la gîndul de a exprima această părere. În orice caz, acum se dovedi că, prin poziții alese cu multă ingeniozitate și o îndrăzneală care nu excludea prezența de spirit, cei o sută de comitagii, hărțuind liniile de tiraliori inamici ce se cățarau gîfîind din greu, reușiră să semene încă de la jumătatea urcușului mai multă panică și să provoace mai multe pierderi decît ar fi putut-o face un atac frontal. De două ori, de trei ori focul încrucișat și invizibil surprinse grupurile care se cățarau cu mare greutate printre hățisuri, provocînd dezordine în rîndurile lor și risipindu-le în toate direcțiile. Diferitele detașamente și plutone, izolate de comandanții lor, pîndite de moarte la fiecare pas, făcură calea-întoarsă coborînd în goană pîvîrnișurile muntelui, fapt care nici măcar nu putea fi calificat drept lașitate, deoarece nici o apărare nu era cu putință. După mai multe asemenea încercări, încheiate cu tot atîtea eșecuri, maiorului nu-i mai rămase

altceva de făcut decît să-și adune companiile pe linia de la poalele muntelui, să ordone un repaus de refacere și punerea în funcțiune a cazanelor bucătăriei de companie. Între timp, comitagiii putură să strîngă nestîngheriți puștile și muniția celor căzuți și răniți, și să le ducă la adăpost. Caimacamul, care se afla la sediul comandamentului, îi puse jûsbașului următoarea întrebare, rostită pe un ton din care răzbătea o proastă dispoziție dintre cele mai cumplite :

— Aveți de gînd să rămîneți la tactica dumneavoastră ? Cred că în cazul acesta nu vom mai ajunge pe munte în vecii vecilor.

De furie, fața maiorului se făcu de culoarea brună a cafelei ; răstîndu-se la subprefect, spuse :

— Dacă doriți, vă predau pe loc comanda și mă retrag. În definitiv, toată povestea asta vă privește mai mult pe dumneavoastră decît pe mine.

Caimacamul își dădu seama că are de-a face cu un ofițer extrem de vanitos, cu care trebuie să fie foarte prevăzător. De aceea se hotărî să pună imediat capăt acestui conflict izbucnit pe neașteptate. Cu aerul lui cel mai adormit dădu din umeri :

— Aveți dreptate. Eu port răspunderea. Dar vă rog să vă amintiți că dumneavoastră răspundeți față de mine. Dacă acțiunea dă greș, va trebui să suportăm amîndoi consecințele, dumneavoastră în aceeași măsură ca și mine.

Acest adevăr limpede constitui pentru maior o revelație atît de puternică, încît amuți. Deoarece prin intervenția sa personală demnitarii cei mai sus-puși, valiul, ba chiar și ministrul de Război, fuseseră înștiințați de evenimentele legate de Musa Dagħ, un nou eșec l-ar putea aduce înaintea Curții marțialc, care față de el se va arăta mai puțin îngăduitoare decît față de bătrînul bimbași cu obraji de copil. Era legat de caimacam și la bine și la rău, în consecință trebuia să colaboreze cu el în condițiile cele mai bune. De aceea făcu doar o remarcă destul de pașnică și plecă să-și vadă de treabă. Ca o primă măsură, compania dislocată la nord primi ordinul să pornească imediat împotriva.

poziției armenesti din șa. Cit privește poziția sudică, situată deasupra coastei acoperite de grohotișuri, deocamdată urma să rămână neatinsă, deoarece jûsbașul nu voia să-și expună trupele unei noi avalanșe de pietre. Îi strînse pe ofițeri în jurul lui și le ordonă să aducă la cunoștința plutoanelor că fiecare soldat care, în decursul operației ce urma să înceapă, s-ar întoarce și ar fugi întorcînd spatele inamicului, va fi împușcat fără nici o milă. Tocmai în vederea acestei misiuni de călău îi dispuse pe saptiehi și pe tșettehi într-o linie lungă acoperind depresiunile dintre colinele de la poalele muntelui. Le dădu ordinul categoric să deschidă imediat focul în cazul că infanteria ar încerca să se retragă. Saptiehii și voluntarii nu se opuseră cîtuși de puțin să preia această misiune. În afară de asta, maiorul orîndui la liziera livezilor și viilor o a treia linie, foarte lungă, formată din locuitorii înarmați ai satelor, cărora li se alătură și o parte a femeilor. Teama de ordinul jûsbașului își făcu din plin efectul asupra companiilor. Liniile de atac în trăgători, mîinate de frică, se cățarau în grabă pe pantele abrupte ale muntelui. Nu îndrăzneau să se oprească nici măcar cîteva clipe ca să-și mai tragă sufletul. Cu ochii închiși se năpusteau înainte, sub focul susținut al comitagiilor. Amiaza trecuse de mult cînd trei plutoane, răzbătînd prin focul necruțător al apărătorilor, reușiră să ajungă în regiunea înălțimilor și să se instaleze în patru puncte situate față în față cu pozițiile armenesti, adăpostindu-se, de bine de rău, fie în gropi săpate cu lopata de infanterie, fie în spatele stîncilor, grămezilor de pietre, copacilor sau în adîncituri ale terenului. Prin această faptă cu adevărat eroică, generată de teamă, trupele maiorului obținuseră primul lor succes demn de luat în considerație. El însuși, cuprins de o autentică înfrigurare războinică, se așeză în fruntea unei noi coloane de asalt, pe care o conduse, cu sabia scoasă, spre pozițiile situate pe înălțimi. Această coloană reuși și ea să se instaleze mai jos de pozițiile armenesti, prelungind astfel frontul de atac. Entuziasmul stîrnit de acest succes influență puternic sufletele turcilor. Deschiseră un

foc de-a dreptul turbat, pornit simultan din toate punctele pe care le ocupaseră. La început, maiorului îi era indiferent dacă gloanțele își atingeau ținta sau nu. Important era ca vreme de două ore urechile și sufletele armenilor să fie uzate, măcinate încetul cu încetul, până își vor pierde și ultima rămășiță de neobrăzare. De asemenea, în felul acesta își vor da seama că puterea de stat are la dispoziție destulă muniție ca să continue focul cu aceeași intensitate, vreme de trei zile. Apărătorii, incapabili să întreprindă ceva, se ascunseră în tranșeele lor, în timp ce perdeaua deasă și impenetrabilă a proiectilelor trecea pe deasupra capetelor lor. Cea mai mare nenorocire era însă faptul că din pozițiile turcești mai apropiate de Vilceaua orășenească se rățăceau sute de gloanțe printre colibele de ramuri împletite și, din când în când, schije de la gloanțele dum-dum explozive provocau răni îngrozitoare. De aceea, Ter Haigasun dădu dispoziția ca Vilceaua orășenească să fie evacuată fără întârziere și toată populația care nu făcea parte din vreo formație de luptă să se retragă în regiunea stincoasă și în cea situată înspre coastă.

În răstimpul foarte îndelungat cit dură tirul furios împotriva tranșeelor armenesti, jûsbașul își trimise ofițerii să aducă rînd pe rînd rezervele companiei, detașamentele de saptechi, apoi pe țărani înarmați, pentru ca în decursul atacului superioritatea numerică să poată fi valorificată prin valuri succesive de oameni. Dispozitivele al doilea, al treilea și al patrulea în adîncime fură instalate pe poziții aflate la distanțe destul de mici în spatele frontului. Cînd ultimele trupe, hărțuite și duse la exasperare de atacurile viclene ale comitagiiilor, ajunseră urlînd la cota hotărîtă pentru ei, maiorul dădu ordinul de atac pentru prima linie. Din pozițiile lor, cele mai multe situate mai sus, armenii, care acum aveau o veche experiență în ceea ce privește respingerea atacurilor frontale, deschiseră cu mult calm focul asupra liniilor de asalt cam șovăitoare, făcînd prăpăd printre ele. Cu toate că valurile atacatorilor erau refăcute cu mare repeziciune, se frîngeau din nou, la o

depărtare apreciabilă de tranșeele armenesti, fiind foarte dezavantajate de terenul în pantă. În ciuda faptului că erau net superiori atât numeric, ci și ca armament, musulmanii nu putură înainta, pînă după-amiază tîrziu, nici măcar cu un pas peste liniile ocupate inițial. În același timp, dat fiind amplasamentul ingenios al diferitelor sectoare ale sistemului de apărare, combatanții armeni erau în măsură să respingă atacurile fără prea mari eforturi și cu pierderi puține. Tranșeele lor formau în unele locuri unghiuri ascuțite, și în felul acesta atacatorii turci erau expuși unui foc frontal și totodată din flancuri. La toate acestea se adăugară și comitagiii, care apăreau pe neașteptate ba într-un loc, ba într-altul, improșcînd liniile de rezervă cu o ploaie de gloanțe ucigătoare. Pînă acum, asalturile temerare și zadarnice îl costaseră pe maior aproape tot atîția oameni cîți pierduse în ultima înfrîngere și sărmanul bimbași, care din pricina acestor pierderi fusese alungat în mod rușinos. Dar jûsbașul era plămădit dintr-un aluat mult mai tare și nu se dădu bătut. Mereu și mereu trecea în fruntea rîndurilor de asalt și scăpă de o sută de ori de moarte numai datorită minunii pe care o înfăptuiește destinul ocrotind pe comandanții temerari. De cele mai multe ori era în fruntea trupelor care atacau în sectorul Rîpei gorunilor, căci pe măsură ce trecea timpul devenise limpede că aici se afla punctul cel mai slab al apărării. Cu ajutorul brigăzii sale volante, Bagradian reușise tot timpul să țină în mînă frînele conducerii. „Mai sînt trei ore, se gîndea el, și se va lăsa noaptea.“ Brigada intervenise mereu în punctele cele mai amenințate, întărise tranșeele care păreau slăbite, umpluse golurile primejdioase dintre sectoare și înlocuise grupele de combatanți sleite de oboseală. Acum însă Bagradian, vlăguit, livid și respirînd greu se trîntise la întîmplare pe pămîntul gol ca să se refacă de pe urma efortului. Lîngă el ședea Avakian, iar vreo doisprezece curieri din cohorta tineretului așteptau ordinele lui. Haik se afla printre ei, Stephan nu. În fiecare clipă soseau rapoarte. Îndecosebi de la șaua nordică, unde pînă acum această zi grea încă nu-și arătase

colții. Dar iată că la ora aceasta turcii păreau că au de gînd să-și schimbe intențiile și să pregătească o lovitură decisivă în sectorul de nord. Rapoartele lui Nurhan-ceaușul căpătau un ton din ce în ce mai nervos. Nu numai maiorul, dar un întreg stat-major de ofițeri apăruse în spatele adăposturilor de pe înălțimile situate față în față cu șaua. Fuseseră identificați foarte limpede după binoclurile de campanie pe care le purtau. Bagradian își impusese ca principiu să fie cît se poate de circumspect cînd era vorba să arunce în foc brigada volantă, prin urmare ultimele forțe de care dispunea, și să nu-i lase pe diferiții comandanți inferiori, nesiguri de capacitatea lor, să abuzeze de intervenția ei. Sectorul nord era indiscutabil cea mai sigură poziție, și nu exista nici un motiv ca încă înainte de începerea luptei să fie trimise ajutoare pentru întărirea acestui sistem de tranșee. Mult mai important i se părea lui Gabriel Bagradian să rămînă în permanență în apropierea sectorului atît de primejduit al Ripei gorunilor, pentru a evita o eventuală nenorocire. Așadar, rămînea întins, cu ochii închiși și părea să nu acorde vreo atenție numeroaselor rapoarte sosite de la șaua nordică. „Mai sînt numai două ore și jumătate“, își spunea și-și repeta. Intervenise o pauză în luptă. Focul armelor amuțise deocamdată. Bagradian se lăsă cu totul în voia oboselii. Poate că această stare de slăbiciune fizică și morală a fost motivul pentru care a căzut totuși în cursa întinsă de maior.

Ecoul bătăliei ajungea pînă la Riviera cu toată tăria. Pîrîitul și șuieratul împușcăturilor răsunau, datorită unui ciudat fenomen acustic care le amplifică, atît de aproape și de impresionant, încît Juliette și Gonzague trebuie să fi încercat uneori impresia că se află în mijlocul cîmpului de bătălie, deși în realitate lupta se desfășura la o distanță destul de mare. Juliette ținea strîns mîna lui Gonzague. Toată ființa lui se concentra în auz. Ședea nemișcat, într-o poziție plină de încordare :

— Cred că se apropie din toate părțile. În orice caz, așa s-ar părea după sunet...

Juliette nu spuse nimic. Vuietele și şuierăturile acestea veneau dintr-o lume străină, ireală, astfel că nu le înțelegea și de aceea nici nu lăsa impresia că se teme de ele. Gonzague se aplecă acum ușor în față, pentru a vedea mai bine valurile care, jos de tot, în adâncuri, se izbeau înspumate de stînci. Marea era astăzi neobișnuit de agitată și-și împletea vocea minioasă și îndepărtată cu vacarmul focurilor de armă. Maris arată către sud, în lungul coastei :

— Ar fi trebuit să ne hotărîm mai demult, Juliette. La ora asta puteai să fii în locuința aflată lingă fabrica de spirt, și să aștepti în cea mai deplină liniște ziua plecării...

Ea fu scuturată de un fior. Gura i se deschise, totuși trebui să-și caute multă vreme vocea, ca pe ceva pierdut :

— Vasul pleacă în ziua de 26... Astăzi sîntem în 23... Mai am timp trei zile...

— Desigur, o liniști el prevenitor, mai ai timp trei zile... Eu, unul, n-o să-ți răpesc nici o zi... Numai de-ar proceda și cei de-acolo la fel...

— Ah, Gonzague, am o senzație atît de ciudată, atît de confuză...

Se opri în mijlocul frazei. I se părea lipsită de orice sens încercarea de a-și descrie starea sufletească, pe care nici ea însăși nu reușea s-o deslușească. Era ceva puțin rezistent, foarte vulnerabil, care apărea de sub învelișul său protector cu partea cea mai gingașă și mai firavă. Mădularele ei trăiau o viață proprie, rece, care nu mai avea decît legături foarte precare cu ansamblul conștient al organismului. I se părea că ar fi putut să-și desprindă de trup, cu oarecare regrete destul de dureroase, brațele și picioarele și să le încuie într-un dulap. În vremurile dinainte, cînd trăia încă în lumea ei ordonată și luminoasă, Juliette n-ar fi rămas inactivă. Probabil că sînt bolnavă, și-ar fi spus atunci, și ar fi luat termometrul ca să-și măsoare temperatura. Acum însă nu înceta să se întrebe, intrigată, cum se face că starea ei îngrozitoare putea totuși să i se pară destul de plăcută și să nu trezească în ea nici o dorință. Repetă de două ori ultimele ei cuvinte :

— Atît de confuză...

Cu fața serioasă, zîmbind totuși, Gonzague o trase mai aproape de el :

— Sărmana mea Juliette, te înțeleg atît de bine... Ți-ai pierdut individualitatea, mai întîi în răstimp de cincisprezece ani și acum în răstimp de douăzeci și patru de zile. Nu mai poți regăsi în tine nici pe falsa și nici pe autentică Juliette. Vezi tu, eu nu aparțin nimănui, nu sînt nici armean, nici francez, nici grec, nici american, nu sînt realmente nimic din toate acestea și de aceea sînt liber. Cu mine îți va fi foarte ușor. Dar nu te pot cruța de momentul despărțirii de viața ta trecută.

Ea îl privi cu desăvîrșire descumpănită. Zgomotul focurilor de armă ce răzbătea de dincolo atîngea punctul culminant. Era cu neputință să rămînă mai departe aici, ca și cum nimic nu le-ar tulbura liniștea. Gonzague o ajută pe Juliette să se ridice. Ea se clătină, ca amețită. Maris păru cuprins de neliniște :

— Trebuie să cumpănim bine ce e de făcut, Juliette. Vacarmul pe care-l auzim venind din partea aceea nu e cîtuși de puțin în măsură să ne inspire încredere. Ce ai de gînd să faci ?

Ea schiță cu miinile o mișcare, pe care n-o duse pînă la capăt, de parcă ar fi vrut să-și astupe urechile :

— Sînt obosită... și aș dori să mă întind puțin...

— Asta nu se poate, Juliette ! Ascultă vacarmul acela ! În fiecare clipă se poate întîmpla o nenorocire. Sînt de părere să plecăm din locul acesta și să așteptăm mai jos, să vedem cum se vor desfășura evenimentele...

Ea dădu din cap cu încăpăținare :

— Nu, prefer să mă întorc în cortul meu !

Gonzague o apucă de mijloc, încercînd cu blindețe s-o tragă după el :

— Nu fi supărată, Juliette ! Dar acum este neapărat necesar să cîntărim bine situația. Pînă într-o jumătate de oră s-ar putea ca soldații turci să ajungă în Vilceaua orășenească. Și Gabriel Bagradian ? Oare știi măcar dacă mai este în viață ?

Pocnetele și vuietul din jur păreau să vină în sprijinul îngrijorării lui Gonzague. Dar Juliette se trezi

brusc din tulburarea ei, recăpătându-și energia și voința care o caracterizaseră înainte :

— Vreau să-l văd pe Stephan, vreau să-l am pe Stephan lângă mine ! strigă ea, cu un fel de exaltare aproape mînioasă.

Numele copilului ei sfișie vălurile nebuloase ale irealului încărcat de spaime care o asedia din toate părțile. Pe neașteptate, maternitatea luă forma unei case solide, cu ziduri de nepătruns, care putea fi transformată într-o fortăreață împotriva întregii lumi. Îl apucă pe Gonzague de brațe și-l împinse, nerăbdătoare :

— Adu-l imediat pe Stephan aici, mă auzi, te rog nu mai pierde nici o clipă, găsește-l ! Aștept, aștept...

Vreme de o clipă, Maris șovăi. Pe urmă își innăbuși din cavalerism orice obiecție și-și înclină capul :

— Bine, Juliette, dacă asta ți-e dorința ! Am să fac tot ce-mi stă în putință să-l găsesc cît mai repede pe băiat, ca să nu aștepți prea mult.

Și, într-adevăr, Gonzague Maris se întoarse după numai o jumătate de oră, însoțit de Stephan — un băiat cu desăvîrșire sălbăticit și transpirat, care nu-l urmăse decît după mari insistențe. Juliette se năpusti asupra lui Stephan, strîngîndu-l la piept în timp ce era zguduită de un plîns fără lacrimi. Băiatul era atît de obosit, încît atunci cînd se așezară cu toții, adormi imediat.

Gabriel Bagradian dovedise în chip neîndoios că spiritul său cultivat, înclinat către tot ce este frumos, era înzestrat cu autentice calități de comandant militar, pe care necesități dictate de primejdia de moarte le scosese la lumină. Greșeala pe care o săvîrși acum era dintre cele cărora le căzuseră adesea victimă generali de prestigiu din pricină că se lăsaseră influențați în hotărîrile lor de preferința pentru anumite sectoare de luptă studiate temeinic și verificate. Așa se face că și Gabriel, dînd urmare preferinței pentru principala înfăptuire a marelui său plan de apărare, sectorul nordic, se lăsă pînă la urmă convins să cedeze în fața numeroaselor mesaje primite de la Nurhan-ceaușul, mesaje care la un moment dat degeneraseră în apeluri deznădăj-

duite. Deoarece turcii nu mai porniră noi atacuri, nici dinspre Rîpa gorunilor și nici dinspre celelalte căi de acces ce urcau pe coastele muntelui, deoarece de jur împrejur focurile de armă încetaseră spre a se întîi cu o furie nebănuită în sectorul nordic, părea mai mult decît probabil că inamicul, folosind întreaga sa superioritate numerică, va face o încercare de străpungere a poziției de la șaua nordică. Din acest motiv, Bagradian retrase grupele de combatanți ale brigăzii volante, răs-pîndite pe toată marginea frontului, și le duse la nord, instalîndu-le în tranșeele din linia a doua și în spatele baricadelor stîlcoase, pentru a face față asaltului turcesc. Gabriel aștepta ca năvala inamică să se producă în cel mai scurt timp, întrucît focul armelor de infanterie creștea clipă de clipă în intensitate și foarte curînd urma să se lase seara. (Deoarece nimeni în afară de el nu putea să încarce obuzierele și să le regleze tirul, trebuia să renunțe la ajutorul lor.)

În calitatea lui de comandant al sectorului de la Rîpa gorunilor, Sarkis Kilikian avusese în cursul zilei o comportare exemplară și respinsese cinci atacuri inamice. O vreme s-ar fi părut că liniile de tiraliori turci, în cînda pierderilor grele, aveau de gînd să forțeze străpungerea numai aici, prin această poziție situată la înălțime, și nicăieri în altă parte, fiind vorba de o poziție-cheie, care ducea drept în tabăra armenească. Din pricină că în primele ceasuri ale luptei Gabriel Bagradian nu avea prea mare încredere în rezistența rusului, se menținuse cît mai mult cu putință în apropierea sectorului de la Rîpa gorunilor și intervenise de cîteva ori cu grupele lui căzînd în flancul turcilor. Misiunea lui Sarkis Kilikian nu era cîtuși de puțin ușoară. Tranșeea principală nu controla decît o suprafață destul de mică a terenului. Tranșeele care asigurau flancurile nu aveau poziții prea favorabile, și în afară de asta erau situate la o depărtare de cîteva sute de pași de sectoarele învecinate, fără ca aceste locuri goale să fie făcute impracticabile, așa cum era cazul la majoritatea celorlalte puncte de acces, prin pante abrupte, pereți de stîncă sau grupuri dese de arbuști. Rusul dispunea de un

efectiv relativ redus, de opt grupe, care în afară de aceasta erau răspîndite pe o distanță destul de mare, corespunzător cu natura terenului. Cu toate acestea, nu avusese în tot timpul zilei decît pierderi lipsite de însemnătate, deși, oricum, era vorba de doi morți și șase răniți. Ceva din felul de a fi al lui Kilikian, din liniștea de moarte și nepăsarea lui, trecuse și asupra oamenilor de sub comanda sa. Ori de cîte ori turcii porneau la atac, oamenii trăgeau cu o siguranță nepăsătoare — da, altfel nu poate fi calificată atitudinea lor — o siguranță impregnată de plictisală, de parcă s-ar fi simțit la ei acasă atît în moarte, cît și în viață, și nu le-ar fi păsat din cale-afară în care dintre aceste două locuri vor domicilia în viitor. În timp ce-și punea arma la ochi, Kilikian nu lăsa niciodată să se stingă vreuna din țigările de bună calitate, din care Bagradian îi dăruise o cutie. Acum, după atîtea ceasuri singeroase, își rezemă silueta uscățivă de peretele tranșeei și privi țintă peisajul din fața lui, presărat cu cioturi și trunchiuri de copac, cu tufe și pini pitici, coborînd în pantă repede pînă la locul unde începea Rîpa gorunilor propriu-zisă, ocupată de forțele concentrate ale inamicului. Bineînțeles că încă din primele zile Bagradian pusese să se taie în acest loc copacii din marginea muntelui. Capul de mort al lui Kilikian, cu aspect totuși tineresc, stătea nemișcat între umeri. În ochii lui cu luciu mat de agat își găsea expresia marea artă care constă în a putea reduce viața la un minimum de activitate. În uniforma luată ca pradă de război, cu umerii căzuți și talia de fată, pe care o puneă anume în valoare printr-un centiron foarte strîns, rusul arăta ca un ofițer deosebit de elegant. Nu vorbea nici un cuvînt cu oamenii aflați în apropierea lui, care tăceau și ei. Ochii lor se întorceau mereu către umbrele copacilor și tufelor, care deveneau clipă de clipă mai lungi, mai subțiate, mai aurii, ca niște făpturi misterioase. Toți armenii de pe Damlaĵik, bărbații ca și femeile, în afară poate de Krikor și de Kilikian, nu erau preocupați acum decît de un singur gînd, care era și gîndul lui Gabriel Bagradian : „Încă un ceas și soarele va apune“. Dinspre nord se auzeau

pîrîiturile salvelor de puşcă. Dar aici, jos, pădurea şi muntele păreau să se bucure de o pace adîncă. Şi mulţi dintre aceşti oameni epuizaţi de efortul luptei îşi închiseră acum ochii, pentru a adormi o clipă în picioare. Procedînd astfel, aveau impresia că această aţipeală pe furiş făcea ca timpul să avanseze în taină, precipitîndu-se în braţele nopţii salvatoare. Numărul celor care dormeau creştea mereu. Pînă la urmă, se părea că în efectivul tranşeeilor nu se mai află nici un om treaz. Numai ochii tăiaţi în piatră mată ai lui Sarkis Kilikian, comandantul, supravegheau nemişcaţi liziera întunecată a pădurii din Rîpa gorunilor. Ceea ce s-a întîmplat în minutele următoare ţine de acele enigme care într-adevăr nu pot fi dezlegate şi cărora nu le pot fi stabilite nici cauzele. La nevoie, poate fi făcută răspunzătoare inexplicabila letargie din felul de a fi al lui Kilikian, cea trăsătură caracteristică pe care viaţa a început s-o dezvolte în el încă de pe vremea cînd era un băiat de unsprezece ani (şi zăcea sub trupul sîngerînd al mamei sale) pentru a-l ajuta să se apere împotriva chinurilor înfiorătoare ce-i erau hărăzite. În orice caz, nu schiţă nici o mişcare şi în ochii lui nu se ivi altă privire, cînd din pădurea de jos apărură mai întîi cîţiva infanterişti şovăitori, urmaţi apoi de şiruri întregi şi compacte. Nici o singură împuşcătură nu răsună pentru a anunţa pregătirea unui atac. Turcii păreau că se tem de ceva, că nu vor să se desprindă de peretele întunecos şi zimţat al Rîpei gorunilor şi că aşteaptă nehotărîţi pînă ce puştile apărătorilor vor porni să scuie foc. Cum acest lucru nu se întîmplă, îşi luară avînt — numărul lor se ridicase acum la cel puţin trei sute — înaintară în salturi şi, adăpostindu-se în spatele fiecărui obstacol, aşteptară din nou ca armenii să deschidă focul. O parte a oamenilor din tranşee continua să doarmă. Alţii se treziră, îşi apucară puştile şi-şi mijiră ochii către tabloul mobil şi tăcut ce se desfăşura înaintea lor. În clipa aceasta lumina aurie a soarelui în asfinţit se umflă brusc şi explodează în sute de mii de schije şi fragmente orbitoare. Semilunile de pe căciulile din blană de miel ale ofiţerilor scînteiau strident. Cu totul

de mirare, în această acțiune de luptă nu purtau chii-
piele de campanie. Armenii, amețiți de risipa de aur
strălucitor a soarelui crepuscular, își puseră puștile la
ochi și priviră disciplinați spre Kilikian așteptînd ordi-
nul. Și iată că acum se produse inexplicabilul. În loc să
procedeze cum procedase și pînă acum, adică să dea co-
manda de pregătire a tirului, să indice cifra la care tre-
buie fixat înălțătorul armei pentru calculul distanței
și să-și ducă fluierul la gură, rusul, cu o încetineală
gîndită, se cățăra afară din tranșee. Gestul lui avu efec-
tul unui ordin, care se răspîndi cu repeziciune printre
grupele de combatanți. În parte fiindcă erau amețiți
de oboseală și în parte fiindcă aveau încredere în in-
tenția comandantului lor, pe care deocamdată n-o pu-
teau pricepe, oamenii ieșiră unul după altul sărind
peste marginea tranșeei. Turcii, care izbutiseră să se
strecoare pînă la o distanță de cincizeci de pași, prin-
seră a șovăi, apoi se aruncară la pămînt. Inima li se
opri în loc. Se așteptau la un contraatac dezlănțuit cu
o furie neobișnuită. Dar Sarkis Kilikian stătea calm
în fața tranșeei din mijloc, cu mîinile vîrite în buzunare
fără să înainteze nici măcar cu un pas și fără să se
întoarcă înapoi în tranșee, fără să strige măcar un cu-
vînt care să semene a ordin, fără să facă vreun semn.
Încă înainte ca sărmanii apărători să aibă vreme ca
să-și dea seama de situație, unul dintre ofițerii culcați
printre tufe urlă o comandă, prelungită de ecou, și din
trei sute de puști Mauser porniră răpăiturile asurzi-
toare ale unui tir rapid și devastator îndreptat împo-
triva țintelor vii și nemișcate de sus, ale căror siluete
se detașau întunecate pe cerul saturat de lumină al
crepusculului. Cît ai clipi de cîteva ori din ochi, o treime
a efectivului poziției se zvîrcolea urlînd și gemînd pe
pămîntul însîngerat al muntelui. Sarkis Kilikian încă
mai stătea acolo, îngîndurat și uimit, cu mîinile vîrite
în buzunare. Plumbul turcilor părea că-l ocolește, ca și
cum ar fi fost mult prea simplu și lipsit de originali-
tate ca un destin unic ca al său să-și găsească deznodă-
mîntul aici, pe cîmpul de bătălie. După aceea, cînd
ridică mîna și strigă ceva spre oamenii săi, era mult

prea tirziu. Fu prins în învălmășeala generală ce se stirni când restul combatanților armeni o luă la goană — o goană care nu se sfârși în parte decît după întăriturile de piatră. Erau patru mormane de pietre alungite, îngrămădite după laturile unui trapez și situate în imediata apropiere a Vilceleî orășenești. Pînă să ajungă la acest adăpost, fugarii lăsară în urma lor douăzeci și trei de morți și răniți. Infanteria turcească ocupă tranșeea părăsită scoțînd niște urlete de nedescris. În urma ei se înghesui rezerva, saptiehii, tșettehii, iar ultimii sosiră țărani înarmați. Musulmanii fuseseră însoțiți în expediția lor de un număr destul de însemnat de femei curajoase. Cînd aceste femei, ascunse în spatele copacilor din Ripa gorunilor, văzură succesul dobîndit de ai lor, țîșniră din pădure ca niște bacante cuprinse de delir, se prinseră de mîini formînd un lanț neînterupt și din gîtlejurile lor izbucni un țipăt lung, șuierat, „țilghit !“ străvechiul strigăt de luptă al femeilor islamice. Acest strigăt răscolitor trezi demonul care dormita în bărbați. După cum le poruncea credința, nu le mai păsa nici de viață, și nici de moarte, și se năpustiră într-un iureș smintit asupra întăriturilor de piatră, destul de puțin rezistente, fără să mai tragă vreun foc, doar cu baioneta la armă.

În nenorocirea lor, armenilor le veniră totuși în ajutor cîteva împrejurări favorabile. Cînd văzură că turcii îi măcelăresc pe răniți străpungîndu-i cu baionetele și strivîndu-i cu cizmele lor cazone, își recăpătară calmul și întreaga luciditate a destinului lor implacabil. Nemîșcați, lungiți în spatele mormanelor de pietre, ocheau calm ca de obicei și fiecare glonte își atîngea ținta. Să ciștige timp ! Aveau în spate ultimele luciri orbitoare ale soarelui, care pe turci îi lovea în față. Încă un noroc în nenorocul lor l-a constituit faptul că atacatorii amplasați în fața sectoarelor vecine își părăsiră pozițiile și îmbătați de succes, fără să mai aștepte comenzile ofițerilor, se năpustiră de-a valma spre spăratura creată în sistemul de apărare. Drept urmare, apărătorii sectoarelor respective își părăsiră și ei tranșeele, și începură să asedieze din stînga și din dreapta poziția

unde se produsese nenorocirea. Urmarea a fost o luptă corp la corp și o învălmășeală în care prieteni și dușmani (deoarece mulți armeni purtau uniforme turcești capturate în luptele precedente) se înghesuiau într-o dezordine de nedescris. De pretutindeni soseau noi valuri înspre această spărtură. A durat multă vreme, îngrozitor de multă vreme, și mulți, foarte mulți oameni au căzut pînă cînd cele două tabere au reușit să se desfacă una de cealaltă, iar cei care aveau superioritatea numerică au izbutit să-i respingă pe armeni în direcția Vîlceleii orășenești, gonindu-i din spate. A durat exact pînă în clipa cînd Gabriel Bagradian a sosit, cu brigada lui sleită de oboseală, ca să poată îndepărta de tabără deznodămîntul fatal. Turcii fură respinși, dar numai pînă la tranșeele cucerite mai înainte, pe care le ocupaseră și le țineau ferm.

Cea mai mare binecuvîntare a fost însă noaptea — și anume o noapte înnorată, fără lună, care se lăsă foarte repede. Jûsbașîul nu socotea nimerit încă un atac, care e drept că ar fi putut să fie ultimul, cel decisiv. Dar în întuneric, armenii, care cunoșteau Damlaĵîkul cum își cunoșteau propriile buzunare, ar fi fost în avantaj chiar și împotriva unei divizii întregi, în ciuda faptului că din rîndurile lor căzuseră mulți. Caimacamul, din cale-afară de tulburat din pricina pierderilor enorme, nu prea știa ce să creadă despre această victorie care rămăsese fără urmări concrete. Maiorul îi făgădui solemn că pînă la al treilea ceas al dimineții totul va fi lichidat o dată pentru totdeauna. După care își expuse pe scurt noul său plan de operații. În afara unor efective mici, menite a induce în eroare pe inamic, trupele turcești fură retrase pe ascuns din fața celorlalte sectoare de apărare. Toată forța armată fu concentrată pe fundul destul de larg al Rîpei gorunilor, unde urma să innopteze, pentru ca o dată cu ivirea zorilor să fie gata să pornească, în frunte cu trupele aflate în tranșeea cucerită, izbind ca o uriașă grindă în ultimul obstacol lipsit de importanță și înlăturîndu-l.

E drept însă că sătenii musulmani înarmați nu putură fi împiedicați să părăsească trupele, căci în calita-

tea lor de noi proprietari de case preferară bineînțeles să innopteze sub acoperișul lor decît sub cerul liber.

Către ceasurile șase seara, pastorul Aram Tomazian, nădușit și cu fața răvășită, intră în cortul femeilor, înghiți pe nerăsuflăte trei pahare cu apă și spuse gîfîind :
— Iskuhi, Hovsannah ! Pregătiți-vă ! Lucrurile nu stau de loc bine. Am să vin să vă iau la timp. Trebuie să găsim o ascunzătoare undeva printre stînci... Acum mă duc să-l caut pe tata...

Fără să mai zăbovească o clipă ca să-și tragă sufletul, Tomazian dispăru din nou. Iskuhi își ținuse făgăduiala și nu se mișcase din cort peste zi, iar acum o ajută pe cît îi stătea în putință pe Hovsannah care nu mai înceta să se jelească, o sprijini să se ridice din pat, îi ținu copilului biberonul cu sticluta de lapte, subțiat cu apă, pe urmă trase de sub paturi, cu mîna dreaptă, cele cîteva bagaje care alcătuiau avutul familiei. Pe neașteptate se opri însă în mijlocul acestor treburi și o părăsi pe Hovsannah fără să spună vreun cuvînt...

Un ceas după apusul soarelui. În piața altarului din Vilceaua orășenească — un spațiu larg, acoperit cu iarbă călcată în picioare. Conducătorii nu se retrăseseră în baraca administrației, ci ședeau pe jos, în fața sfintului edificiu. Într-o tăcere apăsătoare, poporul stătea chinat în apropierea lor. Ulițele dintre colibele din ramuri împletite erau pustii. Singurele sunete care răzbăteau uneori pînă aici erau gemetele de durere ale celor grav răniți, adăpostiți în șopronul-spital. Dintre cei uciși cu prilejul ultimului atac o parte putuseră să fie adunați. Zăceau unul lîngă altul, pe estrada de lemn construită pentru dans, acoperiți doar în parte cu pături și cearșafuri. Nici o lumină, nici un foc, sfatul conducătorilor interzisese să se rostească vreun cuvînt cu voce tare. Tăcerea mulțimii era atît de compactă, încît fiecare putea să distingă cu ușurință șoaptele celor pe care îi aleseseră conducători. Ter Haigasun părea să fie singurul care își păstrase stăpînirea de sine. Vocea lui era calmă, cumpătată :

— Avem doar o noapte înaintea noastră, adică opt ceasuri de întuneric...

Ceilalți interpretară greșit cuvintele lui. Aram Tomazian căruia gândul la Hovsannah, Iskuhi și la copil îi sfîșia inima, era frămîntat de tot felul de planuri ne-cugetate. Luă cuvîntul arătînd cu toată seriozitatea că ar fi, poate, cel mai bine să fie evacuată tabăra și oamenii să caute adăpost în văgăunile, crăpăturile stîncilor și peșterile calcaroase situate pe versantul abrupt al muntelui. Propunerea aceasta nu găsi însă decît puțini partizani. Se dovedi acum că oamenii, în chip cu totul absurd, prinseseră dragoste pentru noile lor cămine și voiau să le apere pînă în cea din urmă clipă. Începură să se certe, împărțiți în mai multe tabere. Propunerile năstrușnice, rod al celei mai pure imaginații, amenințau să fărîmîteze clipă de clipă puținele ceasuri de întuneric. Dinspre mulțimea așezată împrejur răzbătea din cînd în cînd un țipăt de femeie înnăbușit sau cîte un geamăt spasmodic. Ziua care trecuse îndoliase mai mult de o sută de familii, dacă se adăugau și răniții căzuți în mîinile turcilor. În afară de aceasta, nimeni nu știa cîți răniți grav se mai aflau acolo, între poziții, în locurile de unde deocamdată nu putuseră fi transportați în tabără. Noaptea apăsătoare atîrna asupra muntelui ca tavanul unei camere prea joase. Cînd șoaptele deveniră din ce în ce mai confuze și mai lipsite de conținut, vocea lui Ter Haigasun se ridică, gravă, îndreptată spre Gabriel Bagradian :

— Nu ne mai rămîne decît o singură noapte, Bagradian-efendi ! Oare n-ar trebui să profităm de această noapte, de aceste opt ceasuri scurte ?

Gabriel se întinsese pe spate, cu brațele sub cap și cu ochii pierduți în imensul ocean de întuneric ce se boltea deasupra lui. Numai cu mare greutate izbutea să lupte împotriva somnului. Împrejur, totul se prăbușea. Cuvintele lipsite de orice noimă veneau să-i izbească auzul. În clipa aceasta îi lipsea pînă și puterea necesară să-i răspundă preotului ceva, indiferent ce. Mormăi ceva de neînțeles, ca și cum ar fi vorbit doar pentru sine însuși. În clipa aceasta simți o mîină mică și rece

ca gheața, care-i căuta pe dibuite obrazul. Bezna era atât de adâncă, încît nu putea s-o vadă pe Iskuhi. După ce rătăcise multă vreme de la o poziție la alta, căutîndu-l, fata reușise, în sfîrșit, să-l găsească. Acum se așeză lîngă el, în mijlocul cercului format de conducători, ca și cum ar fi fost un lucru de la sine înțeles. Părea să nu simtă vreo urmă de sfială nici față de fratele ei, deoarece era vorba de această unică și ultimă noapte. Mina rece a fetei îl trezea și-l însufletea pe Gabriel ca apa proaspătă. Întepeneala care-l cuprinsese începu să se risipească, gîndurile se limpeziră iar. Se așeză și-i luă mina într-a lui, fără să se sinchisească dacă nu cumva, în ciuda întunericului, cineva observa acest gest tandru. Mina fetei părea că-l călăuzește, că-i arată drumul pe care trebuie să-l urmeze pentru a se înapoia de pe meleagurile neospitaliere unde rătăcea, întorcîndu-se la el însuși. Respiră adînc. Mușchii abdominali i se destinseră. Simți cum îl cuprinde o bucurie fizică, o senzație asemănătoare cu a celui însetat care bea pe săturate. Pe neașteptate, discuțiile între conducători amuțiră. Voci străine se apropiau. Cu toții săriră, speriați, în picioare. Turcii ? Mai multe felinare de vînt, cu lumina camuflată, se clătinau. Era un grup de comitagii delegat să se strecoare înapoi în tabără. Veneau să ceară instrucțiuni pentru a doua zi. Comitagiile raportară că dintre ai lor căzuse un singur om și doi fuseseră luați prizonieri, de asemenea că ocupă în continuare pozițiile inițiale. Totodată, raportară că turcii își retrag pe ascuns companiile din majoritatea sectoarelor situate pe înălțimi, lăsînd doar efective reduse de rezervă și concentrînd grosul trupelor în Rîpa gorunilor. Legătura dintre tranșeea cucerită și efectivul principal se menține cu ajutorul unei linii de sentinele și prin patrule. Intențiile turcilor sînt așadar limpezi ca lumina zilei.

— Vom folosi această noapte, Ter Haigasun, strigă Gabriel cu voce atât de tare, încît toată mulțimea adunată împrejur putu să-l audă.

În aceeași clipă și ceilalți conducători păreau că se scutură de inerția ce-i cuprinsese mai înainte. Prin toate mințile trecu, cu iuțea fulgerului, același gînd, încă

Înainte ca Bagradian să fi rostit vreo vorbă. Numai un atac prin surprindere, un iureș năvalnic asupra taberei de noapte a tureilor, putea să ducă la evitarea dezastrului. Totuși, pentru a înfăptui un asemenea atac, combatanții, și așa epuizați de această zi de lupte singeroase, erau prea puțini la număr. Trebuia ca întreg poporul, cu femei și cu copii, să ia parte într-un fel oarecare dînd iureșului forța de șoc a mii de trupuri omenești. Acum, toată lumea vorbea în același timp, cu voce tare. Fiecare muhtar și fiecare învățător încerca să demonstreze că propunerea lui e cea mai bună, pînă ce Gabriel, pe un ton aspru, ceru să se facă tăcere. Spuse apoi că toate acestea nu trebuie dezbătute cu glas tare. N-ar fi de mirare ca în tabără să se fi strecurat spioni turci. Apoi, Gabriel Bagradian îl trimise pe Nurhan Elleon înapoi în sectorul lui, să aducă de acolo în cea mai deplină tăcere o sută și cincizeci de combatanți din efectivul celor douăzeci de grupe afectate respectivului sector, oameni care avuseseră relativ puțin de suferit de pe urma luptelor. Restul putea și trebuia să fie în stare a ține piept unui contraatac îndreptat împotriva tranșelor și baricadelor stîlcoase de acolo. De asemenea, bastionul sudic și sectoarele situate în marginea muntelui trebuiau să pună la dispoziție în total douăzeci de grupe de combatanți, care se prezentară într-adevăr, după două ore, în deplină tăcere, adunîndu-se în careu în piața altarului. Împreună cu comitagiile și cu brigada sa volantă, Bagradian reuși să strîngă o forță armată cu un efectiv de peste cinci sute de oameni. Executarea tuturor acestor mișcări a durat destul de multă vreme, deoarece nu era îngăduit nici cel mai mic zgomot și nici măcar rostirea ordinelor cu voce tare — numai ceea ce era absolut necesar trebuia spus cît mai pe scurt și în șoaptă. În bezna adîncă dimprejur era foarte greu să se procedeze la repartizarea oamenilor. Doar faptul că-i cunoștea pe fiecare în parte îl ajută pe Bagradian să organizeze cele două grupe din grămada de oameni apatici și oboșiți. Prima, cea mai mare dintre ele, fu pusă sub comanda șefului comitagiilor. După ce își luară de-ale

gurii și-și completară provizia de cartușe — ceea ce în întinericul de nepătruns care domnea era iarăși o treabă grea și îndelungată — oamenii din acest detașament se îndreptară mai întâi spre sud, pînă la o anumită distanță, pentru ca apoi să se strecoare pe o potecă izolată și năpădită de buruieni, cu mii de precauțiuni, dar în același timp cu o ușurință uimitoare, prin pădure și printre tufișuri, prin luminișuri și poieni, apropiindu-se de tabăra turcească. Le veni în ajutor nu numai faptul că erau perfect familiarizați cu locurile, ci și reperul constituit de focurile de tabără ale companiilor, pe care jûsbașul poruncise să fie aprinse în marginea Rîpei gorunilor. Aceste focuri erau întreținute în locuri fără vegetație, cu sol pietros, fiindcă altfel — deși fundul rîpei propriu-zise, uriașă ca întindere, era impregnat de umezeală și pe alocuri mocirlos — uscăciunea pădurii și vegetației de pe coaste ar fi putut înlesni propagarea unui incendiu. Așadar, în ciuda focurilor de tabără, comandantii comitagiiilor reușiră totuși să înconjoare cu oamenii lor rîpa în formă de elipsă. Și iată-i pe armeni nemișcați în coroanele copacilor, sau ascunși în spatele tufișurilor dese, iar în unele locuri întinși, fără o acoperire prea eficace, printre rădăcinile noduroase. Ochii lor calmi, țineau sub observație tabăra, din ce în ce mai cufundată în liniștea odihnei de noapte. Își pregătiseră puștile în poziție de tragere deși putea să mai treacă peste un ceas pînă ce de sus, de pe munte, să răsunc primele focuri de armă ale atacului, care să le dea semnalul de a intra în acțiune. Bagradian îi dăduse lui Nurhan Elleon ordinul să întreprindă cu cealaltă grupă, alcătuită dintr-o sută și cincizeci de combatanți, atacul asupra sectorului căzut în mîna turcilor. Nurhan își scoase oamenii de după fortificațiile de pietre, strecurîndu-se cu ei spre tranșeea principală, încadrată de cele menite a asigura flancurile. Nu numai întinericul, dar și un vînt favorabil care vîjîia ușor acoperea pe de-a-ntregul această mișcare tăcută a oamenilor ce se strecurau tîrîș — atît de desăvîrșit încît armenii putură să depășească de ambele părți tranșeele, pe oarecare distanță, executînd

astfel o manevră de învăluire. O împrejurare anume le înlesni în chip deosebit această acțiune. Efectivul turcilor care ocupau tranșeea, făcînd parte dintr-o companie foarte încercată în cursul luptelor, comisese imprudența de-a dreptul smintită de a aprinde cîteva lămpi cu carbid, care luminau cu lumina lor puternică soldații și, în același timp, cufundau împrejurimile într-o beznă adîncă. Așa se face că și aici armenii putură să-și pregătească tirul cu calm, avînd la dispoziție un timp aproape nelimitat și în față ținte ce se conturau cu deosebită limpezime. S-ar fi zis că nimeni nu mai respira. Nu se simțea nici cea mai mică mișcare. În genunea fără de fund a acestei nopți, orice viață părea că se stinsese, ca în galeriile prăbușite ale unei mine.

Acolo unde cărarea care șerpuia printre ziduri în ruină părăsea colinele de la poalele muntelui, pentru a urca în adîncitura lată a ripci, în marginea de jos a taberei turcești, caimacamul și maiorul stăteau de vorbă în picioare. Cîțiva soldați cu felinare și făclii așteptau, ca la nevoie să le lumineze drumul. Jūsbașul aruncă o privire pe ceasul de mîină, foarte modern, prevăzut cu un cadran fosforescent :

— Avem tot timpul !... Am hotărît ca oamenii să fie treziți cu un ceas înainte de răsăritul soarelui.

Caimacamul părea foarte grijuliu ca maiorul să se simtă, din punct de vedere fizic, cît mai bine :

— Nu preferați, jūsbași, să vă petreceți noaptea la cartierul nostru general ? Ați avut astăzi o zi grea. Patul v-ar face bine.

— Nu, nu ! Sînt prea surescitat ca să pot dormi.

Caimacamul își luă rămas bun, înaintă doi pași, urmat de soldații cu felinare, pe urmă se întoarse din nou :

— Vă rog să nu interpretați greșit întrebarea pe care v-o pun, jūsbași. Pot să fiu liniștit că în orele următoare nu se va întîmpla nimic neprevăzut ?

Maiorul, care nu venise în întîmpinarea caimacamului, ci doar se oprise în loc întorcînd pe jumătate capul, înghiți o vorbă dușmănoasă. Intervențiile acestui civil erau pur și simplu insuportabile. Accentuînd cuvintele, declară pe un ton reprobator :

— Am luat, bineînțeles, toate măsurile de siguranță cerute de împrejurări. Deși sărmanii mei oameni au nevoie de odihnă, am postat sentinele în linii foarte întărite. Nu trebuia să vă dați osteneala de a vă întoarce din drum ! Fiindcă încă dinainte mă hotărâsem să trimit și câteva patrule care să întreprindă recunoașterea terenului din împrejurimile taberei noastre de noapte...

Lucrurile se petrecură întocmai cum spusese jûsbașul. Dar aceste patrule, subofițeri și soldați pe jumătate morți de oboseală, trecură poticnindu-se buimace pe lângă armenii nemișcați, ai căror ochi sclipeau ca ochii de pisică în frunzișul stejarilor. Puțin timp după aceea, patrulele se întoarseră și raportară ofițerului de serviciu că terenul înconjurător e liber și că nu era nimic de semnalat.

Gabriel Bagradian aruncă bățul de chibrit cu care își aprinsese o țigară. Flăcăriua continuă să ardă pe pământ și aprinse un smoc de iarbă uscată. Iskuhi, care nu se mișca de lângă Gabriel, călcă în picioare focul care avea tendința să se întindă.

— Totul e atât de uscat, spuse ea.

Bățul de chibrit trezi în Gabriel ideea cea temerară. O vreme tăcu, cufundat în gânduri. De fapt, ideea era un cuțit cu două tăișuri. Putea să aducă propriului său popor tot atâtea pagube ca și inamicului. Folosindu-și batista ca pe un drapel, Bagradian încercă să stabilească direcția vântului, care uneori se întocea. Vint dinspre apus, dinspre mare, care făcea ca ramurile să se aplece în direcția văii. Hotărîrea nu se cuvenea să fie luată nici de sfatul conducătorilor și nici de Gabriel singur. Ter Haigasun, conducătorul suprem al poporului, trebuia să spună „da” sau „nu”. După un minut încărcat de o tăcere grea, Ter Haigasun spuse :

— Da !

Între timp, toți combatanții părăsiseră piața altarului și Vilceaua orășenească. Cele două grupe de atac așteptau, cu sufletul la gură, semnalul. Între tranșeele asediate și fortificațiile din pietre luase poziție o linie

formată din grupele de combatanți disponibile, iar în spatele fortificațiilor din pietre se afla concentrată întreaga masă de rezervă a poporului. Dar asta nu era tot. Din păcate, se cuvine adăugat și faptul că Stephan, care de cîțva timp fugise din nou de sub supravegherea mamei sale, se afla într-o dispoziție sufletească dintre cele mai voioase, în ciuda catastrofei ce se apropia în mod inevitabil. Furișatul și șușoteala la adăpostul întinericului, prezența foarte apropiată a atîtor trupuri chinuite de teamă, fulgerările unor lanterne oarbe răătăcitoare care se aprindeau pe neașteptate și se stingeau imediat, precum și alte o sută de împrejurări aventuroase acționau asupra nervilor surescitați ai lui Stephan, ca o confirmare a faptului că lumea minunată a visurilor sale există aievea. La aceasta se adăugă și ordinul cu totul ieșit din comun pe care îl primi cohorta tineretului, și mîndria de a putea lua parte la planul — deocamdată încă nu prea limpede — prevăzînd că tineretul va constitui ultima linie de apărare a poporului din tabără. Față de toate acestea este de înțeles că oboseala lui Stephan și a tovarășilor săi s-a transformat într-o așteptare înfrigurată.

Cît privește ordinul cu totul ieșit din comun, acesta se referea la petrolul lampant. Anume, toate butoiășele cu petrol lampant care se aflau pe Damlajik, inclusiv cele două aparținînd familiei Bagradian, fură rostogolite pînă în piața altarului, fără să se dea prea multe lămuriri cu privire la scopul manevrei, de asemenea se aduse în cea mai mare grabă tot ce mai rămăsese pe lîngă focurile de tabără acum stinse — grămezile de crengi, vreascuri, surcele uscate. Toată lumea, mai întîi băieții, pe urmă oamenii în vîrstă, femeile și copiii de la nouă ani în sus primiră ordinul să-și aleagă din grămezile de lemne cîte o ramură, cît mai rezistentă și mai subțire cu putință. Învățătorii, care împreună cu Samuel Avakian conduceau această acțiune, reușiră doar cu greu să împiedice izbucnirea de certuri și țipete. Se repeziră cu pumnii printre arțăgoși, șuierînd printre dinți :

— Liniște, lua-v-ar naiba de neghiobi !

Cam tot așa se petrecură pe urmă lucrurile și în jurul butoiașelor cu petrol. Crengile trebuiau muiate pînă la mijloc în lichidul viscos, apoi agitate înăuntru. Erau cel puțin trei mii. O operație care a luat foarte mult timp. Oamenii se mai înghesuiau încă în jurul butoiașelor, cînd răsună strident și îndelung semnalul și pe neașteptate izbucniră focurile de armă asupra tranșeelor cucerite de turci. Ecoul răspunse imediat din vale multiplicînd de sute de ori sunetele seci ale împușcăturilor, în care se împletea un urlet de groază neîncetat, de fiară surprinsă în somn, un urlet răgușit ce nu mai avea nimic omenesc.

Gabriel Bagradian stătea în picioare pe un bloc de piatră mai ridicat, situat între linia tranșeelor și fortificațiile din piatră. În timp ce tumultul bătăliei izbucnea brusc — și de data aceasta era format din zgomote care se deosebeau cu totul de cele ale tuturor atacurilor de pînă acum — comandantul, cufundat într-un fel de reverie concentrată, nu adresase nici un cuvînt oamenilor care așteptau în spatele lui. Trecură cîteva minute. Impușcăturile apropiate erau mai rare acum. Lui Gabriel aproape că nu-i veni să creadă că prima fază a atacului prin surprindere se înfăptuise atît de repede. Dar iată că Nurhan-ceaușul începu să dea semnalul convenit : mai multe opturi luminoase, făcute cu felinarul de vînt mînuit cu gesturi înfrigurate. Tranșeea se afla din nou în mîinile apărătorilor care, în urmărirea inamicului, o depășiră alergînd în josul coastei muntelui. O parte a infanteriștilor turci se rătăci în întuneric și căzu în mîinile grupelor de combatanți care veneau din urmă. O altă parte gonia, se împiedica, se năpustea către rîpa dinspre care răzbătea urletul prelung, pînă fu ajunsă de urmăritori și doborîta cu împunsături de baionetă sau lovituri cu patul armei. Gabriel Bagradian îl trimise pe Avakian înapoi la oamenii din rezervă :

— Îndepliniți misiunea ! Înainte !

Pe urmă, Gabriel așteptă pînă ce tropăitul și murmurul mulțimii se apropiară de locul unde se afla el, după care ieși în întîmpinarea oamenilor și trecu în fruntea

lor. Întărită încet peste marginea platoului muntos, printre tufişurile dese şi rădăcinile noduroase, pe lângă mulţi dintre cei căzuţi în luptă, coborînd spre rîpa împădurită de unde se auzea sfîşietorul urlet.

Acolo, lucrurile se petrecură ca la o vînaătoare cu hăitaşi. Deşi cei mai curajoşi dintre ofiţeri, onbaşii şi soldaţi încercau mereu să se apropie de locurile de la marginea taberei lor de noapte, pentru a stinge grămezile de vreascuri aprinse, totuşi în felul acesta nu reuşeau decît să-şi stingă propria lor viaţă. Liniile de comitagii formau un cerc închis, iar tirul lor susţinut împingea duşmanul, din toate părţile, înspre fundul văii. Ofiţerii urlau de-a valma ordine care se contraziceau între ele. Nimeni nu le dădea ascultare. Infanteriştii şi saptichii îşi căutau, ţipînd în gura mare, armele, iar atunci cînd le găseau n-aveau ce face cu ele. Orice foc de puşcă n-ar fi ucis decît un camarad şi frate. Mulţi îşi aruncară armele deoarece îi stînjeneau în salturile ce erau nevoiţi să facă şi în goana lor prin hăişurile spinoase şi perfide. Însăşi viaţa lăuntrică a muntelui armenesc părea că ia parte la această necruţătoare nimicire. Desişurile încîlcite se încîlceau şi mai tare, din ce în ce mai ostile. Copacii îşi umflau trunchiurile cu viclenie. Nuiele, biciuitoare ca nişte cravaşe, şi plante căţărătoare se răsuceau în jurul fiilor Profetului trîntindu-i la pămînt. Cine cădea, acolo rămînea. Era cuprins de indiferenţa faţă de moarte a rasei sale şi-şi vîra capul tot mai adînc în cuibul spinos. Graţie energiei sale neînfrînte, precum şi a loviturilor cu latul sabiei pe care le împărţea, jûsbaşii izbutise să adune un grup de infanterişti complet buimăciţi. Cînd ofiţerii, gradaţii şi soldaţii mai vechi îşi recunoscuseră comandantul în slabele pilpiiri ale focurilor de tabără, se îngămădiră în jurul lui. Astfel începu să se formeze un nucleu de rezistenţă, sau mai bine zis nucleul unui nou atac. Maiorul, arătînd cu sabia înspre vîrfurile muntelui, urlă :

— Înainte ! După mine !

Cuprins de o înfrigurare ciudată, văzu vreme de o clipă sclipirile fosforescente ale ceasului său de la mînă.

Și, pe neașteptate, îi veni ră în minte cuvintele pe care le rostise către caimacam : „Refuz să trăiesc mai departe, dacă tabăra armencască nu va fi lichidată pînă seara“. Și, într-adevăr, în această clipă nu mai voia să trăiască.

— După mine ! gîfîia mereu și mereu.

Simțea în el o voință neînfîricată, se simțea capabil ca doar prin propria sa energie să transforme catastrofa într-o străpungere încununată de succes. Exemplul său dădu roade. De asemenea pe soldați îi împingea înainte și dorința de a scăpa din iadul verde al acestei păduri. Ieșiră din ascunzișurile apatiei lor și-și urmară urlînd comandantul. Atinseră fără pierderi ieșirea din partea superioară a rîpei. Cu inimile bătînd nebunește, complet epuizați și fără a mai fi conștienți de realitate, se cățărau clătînîndu-se pe povîrnișul muntelui, pătrunzînd în lumina felinarelor oarbe și în raza de acțiune a puștilor armenești, care-i luară în primire. Cădeau secerăți ca niște corpuri lipsite de viață. La început, jûsbașul nici nu-și dădu seama că era rănit. Era doar uimit că pe neașteptate se simțea îngrozitor de părăsit. Pe urmă brațul lui drept începu să atîrne foarte greu. Cînd simți singele și durerea, fu mulțumit, ba chiar fericit. Acum, rușinea și pierderile pe care le pricinuiseră nu i se mai păreau chiar atît de mari. În tăcere și cu ochii închiși se tîrî înapoi. „Să mă prăbusească undeva, spera el, și să nu mai știu nimic.“

Cînd zgomotele bătăliei începură să se îndepărteze de tranșeea recucerită, luînd-o la vale, aceasta constitui un semnal pentru ca și cei din Vilceaua orășenească să intre în acțiune. O flacără țîșni dintr-un amnar. Una dintre făcliile îmbibate cu petrol începu să ardă trosnînd, iar în răstimpul minutelor următoare se aprinseră cam o mie de alte făclii. Cei mai mulți dintre locuitorii taberei urmară exemplul lui Haik, Stephan și al celorlalți băieți care, țînînd în fiecare mînă cîte o astfel de torță aprinsă, se puseră acum în mișcare formînd un front larg. O asemenea procesiune luminoasă nu se mai pomenise pe acest pămînt. Fiecare dintre cei ce purtau în mîna ridicată făclia, cu trosnetul ei viu, era coplesit

de fiorul divin ce se răspindea în chip inexplicabil înlăuntrul său. Lumina aceasta nu mai era doar o flacără izolată, ce nu făcea decît ca nesfirşita noapte înconjurătoare să fie şi mai neagră, ci era făclia luminoasă prin care un întreg popor crea în bezna spaţiului infinit o spărtură glorioasă. Rîndurile lungi şi coloanele înaintau cu o încetineală solemnă, de parcă ţinta lor n-ar fi fost un cîmp de bătălie, ci lăcaşul de rugăciune.

În satele din vale, la Yoghonoluk şi Bitias, la Habibli şi Azir, la Vakef şi Kheder Beg, ba chiar şi mai departe spre nord, la Kebussije, satul albinelor, nici unul dintre profitorii confiscării pămînturilor nu dormea. Cînd pocniturile înverşunate ale atacului prin surprindere ajunseră pînă în vale, toţi bărbaţii în stare să poarte o armă puseseră imediat mîna pe puşti, o porniseră la drum şi acum se cuibăriseră la poalele muntelui, însă fără a îndrăzni să se aventureze pînă în apropierea intrării în rîpă. Cît priveşte femeile, stăteau în livezi şi pe acoperişurile caselor, de unde ascultau cu o lăcomie plină de teamă lătratul turbat al focurilor de armă. Acolo la ceasurile unu din noapte, văzură deodată că răsare soarele în spatele Damlajikului. Linia neagră a crestei zimţate se detaşă deosebit de limpede, iar în spatele ei se iviră sclipiri de un trandafiriu delicat. Această apariţie de natură divină, semn prevestitor şi totodată minune fără seamăn, le aruncă la pămînt pe femeile superstiţioase, de parcă ar fi sosit ziua Judecăţii-de-apoi. Iar cîteva minute mai tîrziu, cînd însăşi coasta muntelui se roşi şi flăcările tremurînde începură să se întindă, era prea tîrziu să mai poată găsi o explicaţie firească. Isus Cristos, profetul necredincioşilor, făcuse ca dindărătul muntelui să răsară soarele puterii sale, iar djinii armeneşti de pe Musa Dagh, dimpreună cu sfinţii bisericii, Petru, Pavel, Toma şi mulţi alţii îşi ocroteau poporul. Vechea teorie despre puterile supranaturale care-i ajutau pe fiii poporului armean găsi în ceasul acesta o întărire dintre cele mai categorice. Dar nu numai femeile cele neştiutoare erau pe deplin încredinţate de realitatea ei. Chiar şi molahii, care contemplau această minune din clopotniţă şi prin ferestruicile galeriei cir-

culare a cupolei bisericii din Yoghonoluk, părăsiră într-o grabă precipitată sfântul lăcaș, acum transformat în moschee, ce purta hramul „Puterea crescîndă a arhanghelilor“.

Zidul de nestăvilit al făcliilor aprinse avu asupra soldaților turci care se mai găseau pe povîrnișurile muntelui un efect mai puțin supranatural, dar cu mult mai înspăimîntător. El lăsa impresia unei superiorități numerice zdrobitoare, de parcă întregul popor armean s-ar fi adunat la ora aceasta și în locul acesta, inclusiv toate convoaiele de deportați din cuprinsul Imperiului, pentru a se răzbuna de ororile monstruoase suferite — răzbunare îndreptată asupra unui grup mic al națiunii majoritare de stat și înfăptuită prin plumb și foc. Micile efective turcești ce se aflau pe pozițiile din fața sectoarelor de apărare o luară la goană în josul coastei muntelui. Nici un ofițer nu izbuti să le oprească. În iadul din Rîpa gorunilor, cei ce se mai aflau în viață se repeziseră prin hățișuri, fără să țină seama de gloanțele care-i împrôscău, și ajunseră la colinele de la poalele muntelui. Armenii nu erau destul de tari din punct de vedere numeric ca să poată închide cu totul intrarea în rîpă. Cînd observară lipsa jûsbașii lor, cîțiva ofițeri și soldați, dînd dovadă de un curaj într-adevăr vrednic de laudă, se întoarseră în zona primejdioasă, îl găsiră pe comandantul lor rănit, întins fără cunoștință la liziera pădurii și-l salvară în ultima clipă, înainte de a cădea prizonier. Îl transportară la Vila Bagradian, cartierul general. În timpul drumului anevoios, durerile îl treziră pe maior. Respiră de cîteva ori cu greutate. Știa că totul era pierdut, că necredincioșii îi nimiciseră complet forța armată, că pentru el nu mai exista reabilitare și întoarcere. Blestemă cu adevărat glonte care nu făcuse decît să-i zdrobască brațul drept în loc să îndeplinească o treabă mai temeinică. Nu mai dorea decît un singur lucru: să-și piardă din nou cunoștința. Dar aecastă dorință nu numai că nu-i fu împlinită, ci dimpotrivă, înlăuntrul său o judecată dintre cele mai limpezi și mai reci acționa în chip necruțător.

Procesiunea focului nu mai avea nici un fel de dușman înaintea ei. Încetul cu încetul, rîndurile purtătoare de flăcări se apropiiau de Ripa gorunilor și de pădurile din preajma ei. Cam. pe la jumătatea distanței dintre platou și poalele muntelui, Ter Haigasun opri liniile lungi și dădu ordinul (care se transmise de la un capăt la celălalt) ca toată lumea să arunce cotoarele aprinse ale făcliilor pe coasta presărată cu vegetație măruntă și uscată, apoi să se întoarcă în grabă. Ramurile aprinse se afundară în mărăcinișuri, care luară foc imediat. Nu trecură decît cîteva minute și totul împrejur nu era decît un uriaș trosnet ce se propaga la nesfîrșit, de parcă întreg Damlajikul se pregătea să explodeze. În multe locuri, pădurea incendiată înălța limbi mari de foc spre cer. Ferească Dumnezeu ca în următoarele ore și zile să se schimbe direcția vîntului! Vilceaua orășenească, situată în imediata apropiere a marginii podișului, ar fi fost expusă scînteilor și limbilor de foc purtate de palele de vînt. Din fericire, Gabriel Bagradian pusese ca în fața sectoarelor sistemului de apărare să fie create prin despădurire zone complet libere. Incendiul de pădure se întindea cu o asemenea viteză, ba chiar cu asemenea simultaneitate peste întreaga coastă încinsă de arșița verii, încît flăcările lui turbate nu mai păreau un foc de origine pămîntească, hrănit cu lemn crescut din pămînt. Comitagiilor și grupelor de combatanți aflați mai spre vale, pe pîrînișul muntelui, abia le rămase vreme să adune și să pună la adăpost prada cucerită în urma atacului — mai mult de două sute de puști Mauser, muniție din belșug, două bucătării de campanie, cinci măgari de povară încărcăți cu provizii, foi de cort, pături, felinare și tot felul de alte materiale.

Cînd răsări soarele cel adevărat, asupra Damlajikului se lăsase un somn de plumb. Combatanții dormeau acolo unde îi prinsese din întîmplare somnul. Numai foarte puțini dintre ei avuseră putere să se tîrască pînă la păturile lor. Băieții dormeau grămadă pe pămîntul gol. În colibe din Vilceaua orășenească, femeile se arunca-

seră pe rogojini, despletite și nespălate cum erau, fără a se îngriji de copiii mici care scînceau de foame. Bagradian dormea și toți conducătorii dormeau și ei. Nici măcar Ter Haigasun nu mai avusese destulă putere să ducă pînă la capăt slujba de mulțumire. Către sfîrșitul serviciului divin, nu mai reușise să-și înfrîngă istovirea și se prăbușise ca amețit de băutură. Muhtarii adormiseră fără să fi apucat să cerceteze turmele pentru a alege oile ce urmau să fie sacrificate. Măcelarii dormeau, tot așa și mulgătoarele. Nimeni nu se apucă de muncă. Focurile de pe locul unde erau instalate bucătăriile nu fură aprinse, nu se aduse apă de la izvoare. Nimeni nu se îngrijea de numeroșii răniți care mai zăceau în tranșee sau care în răstimpul orelor ce urmau să luptei izbutiseră să se tîrască pînă la șopronul-spital. Noțiunea „rănit“ este în sine destul de rece, sumară, lipsită de plasticitate, dar acolo, pe un spațiu foarte larg, era ilustrată în toată realitatea ei înfiorătoare: fețe cmenești fără nas și fără ochi, maxilare zdrobite și transformate într-o pastă moale însîngerată, piepturi sfîrtecate de gloanțe dum-dum, oameni cu răni în burtă, gemînd și stingîndu-se de sete. Și tuturor acestor nenorociți, nu Bedros Hekim le mai putea fi de vreun ajutor, ci numai moartea. Și totuși, înainte ca moartea să se plece îndurătoare asupra unuia sau altuia, fură și ei alinați de o stare de toropeală febrilă, care îi ajută să îndure lesne ceasurile ce se tîrau cu încetineală.

Jos, în vale, dormeau soldații companiilor, saptiehii și tșettchii care scăpaseră de măcel. Ofițerii care comandau trupele dormeau în încăperile Vilei Bagradian. Prima victimă a zilei precedente, kolagasiul din Alep, fusese transportată cu cîteva ceasuri în urmă la Antakie, cu o ambulanță. Acum, în patul lui Stephan dormea un alt rănit, jûsbașul. Și pe caimacamul încartiruit în camera Juliettei îl doborîse somnul. Se îndeletnicea cu întocmirea unui raport către valiul de Alep, cînd simțise că nu se mai poate ține pe picioare. Dar înapoia vîlului des al somnului, conștiința lui continua să lucreze cu mare luciditate, cu o cruzime mai necru-

lătoare decît în starea de veghe cînd gîndurile păstrează un formalism dictat de vanitate. Tocmai suferise cel mai categoric eşec din cariera sa. Dar în fiecare eşec se află şi un element favorabil, deoarece el dezvăluie, cu un surîs batjocoritor, întreg ridicolul judecăţilor de valoare omeneşti. Caimacamului, înalt demnitar, membru marcant al Ittihadului, otoman get-beget şi mîndru de origina lui, adînc convins de superioritatea rasei sale de războinici şi stăpîni — ce-i fusese dat să afle? Cei slabi erau cei tari, iar cei tari erau în realitate lipsiţi de orice valoare; ba mai mult, erau lipsiţi de valoare în înseşi acele activităţi eroice pentru care îi dispreţuiau pe cei slabi. Dar revelaţiile pe care le avea caimacamul în somn atingeau sfere şi mai adînci. Pînă acum nu se îndoise măcar o singură clipă că Talaat şi Enver aveau perfectă dreptate, ba mai mult, că în politica lor faţă de milletul armean se dovediseră oameni de stat înzestraţi cu geniu. Şi iată că acum în conştiinţa caimacamului se năştea şi creştea cu înverşunare îndoiala cu privire la Enver Paşa şi Talaat Bei, fiindcă eşecul este şi un părinte foarte sever al adevărului. Este oare îngăduit oamenilor să elaboreze un plan minuţios, prin mijlocirea căruia să fie exterminat un alt popor? Şi, în general, există o raţiune de utilitate destul de însemnată ca să justifice un asemenea plan, după cum afirmase chiar el, caimacamul, de sute de ori? Cine hotărăşte dacă un popor este mai bun sau mai rău decît altul? Fără îndoială că oamenii nu pot hotărî asta. Iar Dumnezeu luase astăzi, pe Damlajik, o hotărîre care nu mai îngăduia nici o îndoială. Caimacamul se văzu, cu ochii minţii, în anumite situaţii care-l făcură să se induioşeze foarte tare în legătură cu propria lui persoană. Îi adresa excelenţei-sale valiului de Alep o cerere de demisie şi astfel îşi distrugea, din proprie voinţă, întregul edificiu al vieţii. Le oferea armenilor, în persoana lui Gabriel Bagradian, care era îmbrăcat doar cu un halat de baie, pace şi prietenie. Intervenea la comitetul central al Ittihadului ca toate convoaiele de deportaţi armeni să fie readuse fără întîrziere şi izbutea să obţină instituirea unui impozit general, fondurile astfel realizate ur-

mind să repare nedreptatea. Dar sufletul caimacamului nu reușea să se mențină în asemenea sfere etice înalte decât în timpul celui mai adânc dintre somnurile adânci. Pe măsură ce substanța somnului se subția și starea sa se apropia de conștiința ce acționa la lumina zilei, în aceeași măsură gândurile lui se depărtau deliberat de asemenea hotărâri îndrăznețe. Până la urmă, în răstimpul unui somn lin, ele găsiră o soluție dintre cele mai comode : era cu totul inutil să adreseze autorităților centrale rapoarte pătrunse de conștiința propriei vinovății. Caimacamul dormi până la amiază.

Dormeau și morții, cei creștini și cei musulmani, răspinși peste tot prin hățișurile Ripei gorunilor și prin păduricile de pe povirnișuri. Limbile de foc pofticioase ale uriașului incendiu de pădure se apropiau de ei cu o nepăsare prefăcută și jucăușă. Focul părea să-i trezească pe acești adormiți, îi cuprindea de jos și-i ridica, iar ei se așezau înlemniți de spaimă, după care trupurile lor plesneau și se prăbușeau în focul rugului purificator. Pe măsură ce treceau ceasurile, focul creștea și se întindea asupra Damlajikului, către nord și către sud. Se mai potoli abia în fața coastelor stincoase ale părții abrupte a muntelui, situată mai jos de bastionul sudic, precum și într-o largă scobitură stincoasă care ocrotișua nordică de efectul distrugător al pîrjolului. Bogăția verde a regiunii submontane binecuvîntată de numeroase izvoare, această minune a coastei siriene, mai celebră o dată victoria dobîndită, fluturîndu-și zile în șir steagurile de flăcări, pînă ce din tot ținutul nu mai rămase decât un imens cîmp presărat cu obstacole de jăritic și spuză incinsă. Astfel, printr-un brîu de flăcări și rămășițe incandescente, Musa Dagħ își ocrotea copiii osteniți de moarte care, cufundați în genunea somnului, nu știau că de acum înainte vor fi scutiți multă vreme de atacurile asupritorilor lor. Nici unul dintre ei nu bănuia că un binevoitor duh al vinturilor depărtase în chip salutar primejdia de Vilceaua orășenească și gonise în josul muntelui toate scînteile și fărîmele incandescente. Grupele de combatanți și poporul din tabără dormiră pînă după-amiază tîrziu, și abia pe urmă sfatul condu-

cătorilor dădu dispoziția ca în punctele primejduite din marginea podișului să fie înlăturat tot ce era lemn și vegetație. Aceasta însemna începutul unei noi munci titanice.

Dormiseră cu toții în tot lungul zilei, în afară de o singură femeie. Ședea nemișcată, în patul din cort. Dar nu-i era de nici un ajutor oricât de mică și umilă se făcea sub carapacea răsunînd de ecouri a înstrăinării și a vinovăției ei de neînlăturat.

DRUMUL HAIMANALEI SAIO

DEȘI DEOCAMDATĂ DIRECȚIA FAVORABILĂ a vîntului nu se schimba, totuși incendierea pădurii, sau mai bine zis incendierea muntelui, avea asupra oamenilor o influență profund deprimantă. Nu mai exista întuneric. Noaptea pîlpîiau și sclipeau cu priviri roșietice violene. Umbre smintite țopăiau într-un dans absurd. Cerul era acoperit cu nori de fum, negri ca smoala, mișcîndu-se cu mare încetineală. Domnea o căldură de neînchipuit, nu numai la amiază, ci și în miez de noapte, fără să se simtă măcar o boare răcoroasă. Fumul iute tăia răsufierea și irita mucoasele nasului și gîtului. Se răspîndi un guturai violent, cu manifestări ciudate, care contaminează întreaga tabără și atrase după sine, ca o consecință directă, o periculoasă irascibilitate.

În locul entuziasmului pe care ar fi trebuit să-l stîrnească victoria și a manifestărilor de bucurie și recunoștință, se iviră semne ale unei autodes-trămări incipiente, indicii ale unui straniu proces lăuntric care, prin accese ca de turbare, amenința să nimicească ordinea stabilită și spiritul de disciplină. La aceasta a contribuit — și nu în ultimă instanță, — povestea penibilă cu Sarkis Kilikian, care din păcate s-a produs chiar în scara acelei zile mari de odihnă. Ea a constituit unul dintre motivele pentru care nici Ter Haigasun și nici Gabriel Bagradian nu se simțiră liniștiți la gîndul

că acum, cu ajutorul lui Dumnezeu, puteau spera într-o perioadă mai lungă lipsită de atacuri inamice. Fără îndoială că ideea temerară de a dezlănțui un incendiu de pădure, la care se adăuga prada excepțional de bogată în arme de foc, îmbunătățise în mod considerabil condițiile de apărare. Acum, însuși gândul că turcii ar putea renunța cu totul la alte atacuri nu mai era cîtuși de puțin la fel de absurd ca înainte. Și totuși, numai partea frontală a Damlaĵikului era în flăcări — flancurile lui, grohotișurile aflate deasupra localității Suedja, precum și șaua nordică, erau la fel de expuse ca și înainte. Sub nici un motiv nu putea fi tolerată dizolvarea serviciului aspru instituit la tranșee. Autoritatea comandanților trebuia menținută cu toată severitatea. Pe de altă parte, era tot atît de important de a se restabili echilibrul moral al populației din tabăra Vîlcelej orășenești. Ceea ce Ter Haigasun numea „viața de zi cu zi” trebuia repus în drepturi, în ciuda tuturor forțelor malefice distructive. Drept urmare, sfatul conducătorilor, care se întruni chiar în seara de 24, renunță la organizarea înmormîntării într-un cadru solemn a celor căzuți pe cîmpul de bătălie, pentru a nu isca prilejul unor eventuale manifestări de agitație în sînul populației.

Pînă în aceste ceasuri de scară, detașamentele trimise în căutarea celor o sută și treisprezece dispăruți izbutiră să găsească și să aducă în tabără șaiszeci și șapte de morți. Acestora li se adăuga și o bună parte a celor răniți grav, care, neprimind îngrijiri temeinice, nu mai supraviețuiau nopții. Sfatul conducătorilor îl trimise pe doctorul Bedros Altouni să-l reprezinte în această tristă împrejurare. Cu vocea lui spartă — care fără îndoială că nu se potrivea pentru frazele exprimînd regretul și consolarea, fraze potrivite situației — explică familiilor adunate că, avînd în vedere arșița verii, mărită considerabil de incendiul din pădure, este neapărat necesar ca victimele luptei să fie înmormîntate fără nici o întîrziere. Fiecare minut de amîinare constituie un pericol grav pentru sănătatea celor în viață. El, Bedros Hekim, regretă foarte mult că este nevoit să vorbească despre asemenea lucruri în fața unor familii îndoliate, dar

probabil că fiecare s-a convins, prin propriul simț al mirosului, că este neapărat necesar să se procedeze astfel. Așadar, la treabă, fără nici o întârziere! Fiecare dintre familiile îndoliate trebuie să sape groapa pentru mortul ei, pe locul hărăzit acestui scop. Aveau să îndeplinească în felul acesta o pioasă faptă de milostenie care fără îndoială că va fi mai prețuită în sferele cerești decât toate rugăciunile îndelungi și datinile de înmormîntare. După părerea lui Bedros Altouni, sfatul conducătorilor ar fi procedat mai înțelept hotărînd ca trupurile neînsuflețite ale eroilor să fie aruncate în flăcările marelui incendiu. Dar, din compasiune față de cei îndoliați, conducătorii nu se putuseră decide să ia o asemenea măsură. Drept urmare, spre consolarea văduvelor și orfanilor se hotărî ca morții să fie înveșmîntați în cămașile de mort tradiționale, iar pămîntul natal să nu lipsească de sub capetele lor.

— Și acum, la treabă, îi îndemnă cu vocea lui hodorogită Bedros Hekim, care în clipa aceasta nu arăta ca un om de șaptezeci, ci de nouăzeci de ani. În cîteva ore, totul trebuie să fie terminat. Luptătorii din rezervă au fost scoși din posturile lor pentru ca să vă poată ajuta.

Această dispoziție nu stîrni în sinul poporului nici murmure și nici împotrivire, după cum se temuseră unii. Precizarea în legătură cu primejduirea sănătății a fost destul de convingătoare pentru a înnăbuși orice tendință de revoltă. Și apoi, cadavrele începuseră să arate într-adevăr primele semne de descompunere. La ceasurile trei după miezul nopții, totul era terminat. Munca istovitoare anihilase durerea. Numai foarte puțini dintre membrii familiilor îndoliate se mai aflau lîngă morminte în picioare, cu lumînările mortuare pe care izbutiseră să le economisească. Reflexele marelui incendiu care bîntuia pe coasta muntelui înghițeau aceste sărmane lumini. Nunik și soațele ei lipsiră de data aceasta. De cînd turcii prinseseră pe ogoarele de porumb doi moșnegi din tagma cerșetorilor și-i bătuseră pînă își dăduseră sufletul nu mai îndrăzneau să iasă din bortele unde se ascundeau.

Pentru dimineața zilei următoare — a douăzeci și cincea a lunii august și a douăzeci și șasea de la înființarea taberei — urmau să aibă loc două evenimente de interes obștesc deosebit de importante. Unul dintre ele privea prezentarea voluntară și alegerea festivă a înotătorilor și alergătorilor care urmau să pornească neîntârziat spre Alexandretta și Alep. Celălalt eveniment era dezbaterea procesului intentat lui Sarkis Kilikian pentru crima de care se făcuse vinovat. Până acum Ter Haigasun, în virtutea misiunii ce-i revenea conform legiurii acceptate, avusese numai cazuri simple pe care le tratase ca judecător de pace și arbitru. În asemenea procese lipsite de importanță, înlătura toate formalitățile inutile și lua întotdeauna hotărâri rapide, dând sentințe fără drept de apel. Pentru jocul acesta de-a justiția, expediat în mare grabă, fusese fixată ziua de vineri a fiecărei săptămîni. În ziua aceea, într-o miercuri, Ter Haigasun trebuia să funcționeze, pentru prima oară pe Damlajik, în calitate de judecător într-un proces penal. Cazul se prezenta, pe scurt, în felul următor: prin purtarea sa cu totul inexplicabilă în timpul ultimului atac prin surprindere al turcilor împotriva poziției pe care o comanda, Sarkis Kilikian era fără nici o îndoială principalul vinovat de grelele pierderi suferite de poporul din tabără. Totuși, Gabriel Bagradian nu avea intenția să-l tragă la răspundere, în primul rînd pentru că rusul dăduse dovadă în timpul celorlalte atacuri de prudență și de un curaj fără seamăn, în al doilea rînd Gabriel avea multă înțelegere pentru anumite acțiuni imprevizibile ale omului, iar în al treilea rînd știa că niciodată un anumit moment ivit în cursul unei lupte nu mai putea fi reconstituit după aceea așa cum s-a desfășurat el în realitate. Alții însă aveau asupra acestui punct păreri diferite de cele ale comandantului suprem, printre ei numărîndu-se îndeosebi ceilalți comandanți de sectoare, unii oameni din grupele de combatanți, precum și mulți dintre cei din tabără. La un moment dat, în piața altarului se iscase zarvă. Sarkis Kilikian era hărțuit cu întrebări puse pe un ton deosebit de aspru de către camarazii din sectorul său de

apărare. Fu somat să dea socoteală, să explice comportarea avută și să se apere. Dezertorul nu dădu socoteală și nici nu se apăra, ci, cu craniul său descărnat și ochii iscoditori lucind mat, răspunse printr-o muțenie totală întrebărilor și învinuirilor pline de înverșunare care îl asaltau din toate părțile. Poate că această tăcere nici măcar nu era atât de neobrăzată, de răuvoitoare, de arogantă cum părea. Poate, ba este chiar foarte probabil, că nici Kilikian însuși nu era în stare să explice slăbiciunea lui subită și nu făcea decât să disprețuiască ideea de a se justifica invocând vreun pretext oarecare, de pildă oboseala sau faptul că intenția sa nu fusese înțeleasă cum trebuie. (De altfel, mai târziu nu i-a putut răspunde nici lui Ter Haigasun la aceeași întrebare.) Dar bineînțeles că această muțenie îi întărită și mai mult pe cei ce se îndirjeau împotriva lui. Era îmbrâncit încolo și înapoi. Pumni amenințători se agitau prin fața ochilor săi. O curte cu juri poate că l-ar fi considerat în legitimă apărare, dacă n-ar fi dat el prima lovitură și dacă această lovitură n-ar fi fost atât de îngrozitoare. E drept că, o vreme, cu felul său apatic de a fi, Kilikian îi lăsa pe ceilalți să-l împingă de colo până colo, părînd că nu are de gînd să facă nici cel mai mic gest pentru a se apăra de cei ce-l provocau, ba chiar s-ar fi zis că nu prea pricepe exact ce se întîmplă cu el. Dar, pe neașteptate, își smulse pumnul osos din buzunar și-l izbi peste față pe unul dintre cei mai tineri de lîngă el cu o lovitură atât de îngrozitoare, încît acesta, cu un ochi scos și cu osul nasului rupt, se prăbuși într-un lac de sînge. Totul se petrecuse cu iuțeala fulgerului. Vreme de o jumătate de secundă, trupul lui Kilikian, de obicei într-o atitudine de lene și nepăsare, se încordă, în ochi îi apărură o scînteie, care se stinse însă imediat acoperită de luciul mat din totdeauna. Nimeni n-ar fi zis că el era autorul acelei fapte brutale. Și, într-adevăr, spre norocul lui, cei mai mulți dintre cei de față nu-și dădură seama, la început, cum se întîmplase totul, și făcură cîțiva pași îndărăt. Dar pe urmă, cînd se repeziră asupra lui cu strigăte de indignare,

desigur că ar fi fost vai de el dacă n-ar fi apărut poliția Vilceleii orășenești care-l arestă.

Dimineața, în timpul dezbaterii procesului în baraca administrației, mărturisi foarte calm că el fusese cel care lovise primul și că prevăzuse ce consecințe îngrozitoare va avea lovitura lui. Nici nu încercă să invoce circumstanțe de legitimă apărare. Părea că e prea leneș sau prea istovit ca să vorbească. Părea că, pe un om ca el, împrejurările în care e nevoit să trăiască sau să moară îl lasă cu totul indiferent — o indiferență ale cărei proporții nu este nimeni în măsură să le cuprindă. Gabriel Bagradian asistă tăcut la dezbaterile procesului. Nu spuse vreo vorbă împotriva dezerterului, nu spuse vreo vorbă în apărarea lui. Dar poporul, indignat, cerea o pedeapsă. După ce ascultă pe toți martorii acuzării, Ter Haigasun oftă :

— Ce să fac cu tine, Sarkis Kilikian ? Nu-i nevoie decât să te privească cineva și-și dă seama că locul tău nu este într-o lume orînduită de Dumnezeu. Ar trebui să te pedepsesc cu excluderea din colectivitatea noastră...

Dar Ter Haigasun nu-l pedepsi cu excluderea, ci îl condamnă la cinci zile de închisoare cu mâinile și picioarele legate, pedeapsă înăsprită cu trei zile fără mîncare. Pedeapsa era cu mult mai aspră decât părea la prima vedere. În urma unei încăierări în care el fusese cel provocat, Sarkis Kilikian recădea, din rangul unui apreciat comandant militar, în lumea obscură a delincvenților de unde pornise. Era o degradare îngrozitoare. Dar nimic din înfățișarea lui nu lăsa să se întrevadă dacă în el se mai află ceva asemănător cu sentimentul onoarei — sentiment care eventual ar fi putut fi rănit. După ce dezbaterile procesului luară sfîrșit, Kilikian fu legat cu funii de mâini și de picioare, și închis în carcera care forma a treia încăpere a barăcii administrației. Și iată că acum Kilikian arăta așa cum mai arătase de cîteva ori în decursul vieții lui insondabile, în care întotdeauna pedeapsa urmasă îndeaproape unei vini de multe ori inexistente și adesea foarte nelămurite. Cu ochii lui impasibili își primi și de data aceasta pedeapsa ca

pe un fapt de la sine înțeles și inexorabil, de care era răspunzător doar destinul lui perfid. Închisoarea se deosebea însă de toate celelalte instituții de felul acesta, pe care le cunoscuse în decursul vieții lui bogate în experiențe, dacă nu pentru altceva, măcar prin faptul că trebuia s-o împartă cu un spirit ales ca farmacistul Krikor. La dreapta și la stînga : două celule mici cu pereții de scînduri, perfect asemănătoare una cu cealaltă. Dar pe cînd una era o carceră infamantă, cealaltă era universul întreg.

Gabriel Bagradian simțea cu fiecare pîrticică a făpturii lui apropierea unui eveniment impenetrabil în măsură poate să pună sub semnul întrebării chiar și victoria decisivă de alaltăieri. De aceea ceruse în chip cît se poate de stăruitor ca purtătorii mesajelor către lumea din afară să plece chiar astăzi. Trebuia să se treacă imediat la o acțiune oarecare. Și chiar dacă era o inițiativă menită să nu dea rezultate, totuși ea avea să genereze așteptare și încordare. Voluntarii se adunară în piața altarului, după cum decisese sfatul conducătorilor. Toată lumea venise să asiste, deoarece alegerea acestor mesageri, care își sacrificau de bunăvoie viața, era o chestiune ce privea întregul popor.

Gabriel se întorcea dintr-o scurtă inspecție pe care o făcuse grupelor de combatanți. Avînd în vedere moleșeala, precum și pornirea spre hărță, amîndouă la fel de periculoase, care amenințau să se răspîndească în rîndurile oamenilor, ordonase ca în după-amiaza aceasta să reînceapă instrucția de luptă. Grație celor două sute de puști Mauser cucerite de la inamic, toți oamenii din linia întîi erau acum pe deplin înarmați. Golurile, lăsate în rîndurile combatanților de lupta grea din ajun, fură completate cu oamenii cei mai buni din rezervă. Dinspre locul de exercițiu se și auzea goarna cam bîlbîită a lui Nurhan Elleon, care tocmai începea să-i instruiască pe proaspeții combatanți. Iskuhi venise să-l întîmpine pe Gabriel la jumătatea drumului. Din ceasul acela cînd sufletele lor se impletiseră pe neașteptate, ea căuta cu sinceritate copilărească apropierea lui. Acum

străbătură drumul pînă la piața altarului aproape fără să rostească vreun cuvînt. Cînd Iskuhi se afla lîngă el, Gabriel se simțea întotdeauna pătruns de o siguranță de sine ciudat de liniștitoare. Avea tot timpul senzația că dintre toți oamenii pe care îi cunoștea, Iskuhi, deși atît de tinăra, era cel mai strîns legată de viața lui — o legătură care, prin căldura ei binefăcătoare, depășea cu mult limitele evocărilor conștiente. Nici după ce ajunseră la locul de adunare, Iskuhi nu se îndepărtă de lîngă el, deși era singura femeie care asista, fără nici un fel de motiv, la consfătuirea conducătorilor. Oare nu se temea că atitudinea ei va deveni bătătoare la ochi, că fratele ei Aram ar putea să devină bănuitor? Era oare sinceritatea nepăsătoare a unei firi ieșite din comun care, încercînd pentru prima oară un sentiment puternic, vede că tot ce este formal și convențional se destramă ca imaginile unui vis fără nici o legătură cu realitatea?

Vreo douăzeci de tineri, care se prezentaseră ca voluntari, așteptau acum hotărîrea conducătorilor. Printre ei se aflau cinci adolescenți. Băieților mai mari din cohorta tineretului li se îngăduise să se prezinte. Cu teamă și cu minie în suflet, Gabriel văzu că lîngă Haik se afla și fiul său, Stephan. După ce se sfătui scurt cu ceilalți conducători, Ter Haigasun trecu la alegerea propriu-zisă. Căci el era acela care trebuia să decidă în toate chestiunile legate de oameni, de aptitudinile și forțele lor. În ceea ce îi privește pe înotători, alegerea pe care urma s-o facă era un lucru de la sine înțeles, și nimeni nu avea vreo îndoială în legătură cu asta. La Vakef, localitatea cea mai sudică a fișiei de pămînt locuită de armeni, situată în marginea cîmpiei Orontelui și în consecință chiar lîngă coastă, existau doi vestiți înotători și scufundători, oameni tineri, unul de nouăsprezece ani și celălalt de douăzeci. Ter Haigasun le înmîna centurile de piele în care fusese cusut apelul adresat unui comandant oarecare de vas de război navi-gînd sub pavilion englez, american, francez, rus sau italian. Înotătorii urmau să pornească, după apusul soa-

relui, de la șaua nordică, după ce își vor fi luat rămas bun de la ai lor.

Pentru rezolvarea problemei curierului pentru Alep au fost necesare câteva minute în plus. Conducătorii căzuseră de acord asupra faptului că este mai bine ca în această foarte primejdioasă misiune să nu fie expusă decât viața unui singur om. Pastorul Aram Tomazian își spuse pe șleau părerea, anume că un armean adult are cu mult mai puține șanse să ajungă viu în capitala vilaietului, decât un băiat, care prin însăși îmbrăcămintea lui nu se deosebește aproape de loc de băieții musulmani și în general se pricepe mai bine să se strecoare peste tot. Aceste argumente raționale fură recunoscute și acceptate, și numaidecît un nume, unul singur, se impuse unanim : „Haik“. Băiatul acesta cu privirea întunecată și fața hotărîtă, cu mădularele tari ca piatra, înzestrat cu o agilitate ieșită din comun, era cel mai potrivit — nici un altul nu era ca el. De asemenea, printre toți fiii de țărani din tabără nu se găsea nici unul care să fie atît de total familiarizat cu pămîntul, care să aibă asemenea ochi rotunzi de pasăre mare, nasul de viezure, auzul șobolanului și mlădierea șarpelui. Dacă exista cineva capabil să ducă la bun sfîrșit cursa pînă la Alep, presărată cu primejdii de moarte, acela era numai Haik.

Dar cînd Ter Haigasun, urcat pe prima treaptă a altarului, anunță că fusese ales Haik, avu loc o scenă penibilă provocată de Stephan. Fața lui Gabriel se încruntă de minie cînd își văzu fiul că iese cu neobrăzare din rîndurile formate de voluntari și se proțapește în fața lui. Încă niciodată nu-și dăduse seama cu atîta acuitate cît de neplăcute sînt maturitatea precoce, neglijența în ținuta morală, ca și în aspectul exterior, ce se vedeau în băiatul care-i semăna leit. Stephan își dezveli dinții, lucioși ca ai unui negru infuriat :

— De ce numai Haik ? Și eu vreau să mă duc la Alep...

Fără să rostească vreun cuvînt, Gabriel Bagradian făcu un gest scurt și mînios, menit să impună tăcere. Dar băiatul cel nestăpînit izbucni acum cu atîta violență,

încît falsetul vocii lui în schimbare răsună peste toată piața :

— De ce Haik și nu eu, tăticule ? ! Am să plec la Alep !

O astfel de răzvrătire a fiului împotriva tatălui era la armeni un fapt cu totul ieșit din comun, care nu putea fi justificat, nici prin împrejurările neobișnuite și nici prin zelul eroic al tînărului. Cu un gest de nerăbdare, Ter Haigasun își ridică fruntea :

— Puneți-l pe fiul dumneavoastră la locul lui, Gabriel Bagradian !

Pastorul Aram Tomazian, care încă de pe vremea cînd era la Zeitun căpătase experiență în relațiile cu tineretul cîrcotaș, încercă să-l liniștească pe Stephan :

— Sfatul conducătorilor a hotărît ca la Alep să plece doar unul singur. Tu ești destul de mare și de inteligent ca să-ți dai seama ce înseamnă pentru noi toți un ordin al conducătorilor. Înseamnă executarea fără nici o șovăire ! Nu-i așa ?

Dar cuceritorul obuzierelor turcești nu putea fi convins prin invocarea legilor și regulamentelor. Nu-și dădea de loc seama în ce consta misiunea și nici de faptul că nu era capabil s-o ducă la împlinire. Simțea numai umilința și înjosirea în fața marelui său rival. Prezența atîtor persoane de vază nu-i atenua cîtuși de puțin înverșunarea plină de cîutezanță. Continua să privească la tatăl său :

— Haik e numai cu trei luni mai mare ca mine. Nici nu știe să vorbească franceza. Mr. Jackson nu va înțelege ce-i spune. Iar ce poate să facă Haik, pot și eu.

În clipa aceasta, Gabriel Bagradian își pierdu răbdarea. Furios, făcu un pas spre Stephan :

— Ce poți tu ? Nimic nu poți ! Nu ești decît un european molîu, un copil rîzgîiat, crescut într-un oraș mare, asta ești. Pe tine te-ar prinde ca pe-un pui de găină. Și-acum, pleacă din fața mea. Du-te și stai pe lingă maică-ta ! Să nu te mai văd pe-aici, că altfel...

Aceste vorbe de aspră dojană nu erau de loc înțelepte. Ele îl loviră pe Stephan în punctul său cel mai sensibil. Ele îl făceau să se prăbușească de la înălțimea pe care

o cucerise cu prețul atîtor eforturi, iar aceasta se întîmpla de față cu toată lumea. Acum, tot ce înfăptuise era în zadar — atît furtul *Bibliei* pentru Iskuhi, cît și fapta eroică a capturării tunurilor, prin care aproape că-și cucerise titlul de onoare de „Elleon“. Așadar, Stephan învătă cu cea mai mare repeziciune să înțeleagă că nici o faptă nu este făcută pe vecie, că în orice glorie se ascunde și o răzbunătoare lipsă de recunoștință și că omul este silit s-o ia mereu de la capăt. Se opri pe neașteptate și nu mai scoase nici o vorbă. Fața lui arsă de soare se roșea, căpătînd nuanțe mereu mai întunecate. O privea pe Iskuhi cu ochi imenși, de parcă abia acum o descoperea. I se păru că ea îi respinge privirea cu severitate și fără pic de prietenie. Iskuhi, martoră ostilă a înfrîngerii lui — asta era prea mult! Brusc, Stephan izbueni în lacrimi, nu ca un bărbat în pragul maturității, nu ca un maestru în tragerea la țintă și nici ca un temerar cuceritor de tunuri inamice, ci ca un băiețel căruia i s-a făcut o nedreptate. Acest plîns copilăresc întretăiat de sughițuri nu trezi însă printre cei din jur nici un fel de compasiune, ci, dimpotrivă, un fel de satisfacție răutăcioasă. Dar nu era satisfacție răutăcioasă pur și simplu, ci o senzație destul de complexă, pe care o încercau nu numai tovarășii de joacă ai lui Stephan, ci și cei mari, iar ea nu se referea numai la ultimul vlăstar al familiei Bagradian, ci, din cauze mai adînci și obscure, și la Gabriel Bagradian însuși. Relațiile fundamentale dintre oameni nu se modifică aproape niciodată. Exista o asemenea relație între familia Bagradian și poporul băștinaș — relație care, în ciuda tuturor biruințelor, a admirației, a recunoștinței, a cinstirii își mai găsea totuși expresia, undeva în adîncurile ființei, în simțămîntul : „Voi nu sînteți de-ai noștri“. Era nevoie doar să se ivească prilejul pentru ca acest simțămînt să se manifeste, așa cum se întîmplase acum. Stephan își stăpîni imediat suferința și plînsul. Dar scurta manifestare a durerii lui a fost de-ajuns pentru a stîrni din plin rînjete și zeflema printre tovarășii săi din banda lui Haik și în celelalte grupe din cohorta tineretului. Se auziră cuvinte de batjocură. Pînă și Agop cel fără

un picior rise zgomotos și demonstrativ. Numai Haik stătea foarte serios și cufundat în sine, de parcă incidentul nu-l privea, ba nici măcar nu izbutea să-i stîrnească vreo urmă de veselie. Lui Stephan nu-i mai rămase altceva de făcut decît să lase în urma sa rușinea pe care o pățise, îndepărtîndu-se cu pași cît mai calmi, dar cu umerii zvîcnind în chip trădător. Gabriel Bagradian privi în urma fiului său fără să scoată o vorbă. Supărarea îi pierise de parcă nici n-ar fi fost vreodată. Amintirea scrisorii de demult, pe care băiatul i-o scrisese din Montreux, îl tulbura. Stephan, îmbrăcat cu gust, inclinîndu-și capul pieziș deasupra hîrtiei, așa cum fac copiii, desenează litere mari. Și din nou simți că-l cuprinde conștiința sfișietoare a miilor de scene neînsemnate trăite cîndva și care nu se vor întoarce niciodată. Se gîndea că Stephan crescuse, în noiembrie va împlini paisprezece ani. Dar imediat după aceea, noțiuni ca „va împlini“ și „noiembrie“ îi produsese o impresie de consternare, căci își dădu seama că sînt doar utopii grotești. Avu un presentiment, care lunecă repede și fără zgomot pe lîngă el, ca o adiere de gheață : se întimplase ceva ireparabil. Gabriel Bagradian porni spre Poiana celor trei corturi ca să mai stea o dată de vorbă cu fiul său. Dar nici Stephan și nici Juliette nu se aflau acolo. În cortul șeicului, Gabriel își pune lenjerie curată. Cu acest prilej își dădu seama că una dintre monedele pe care le primise în dar de la aga Rifaat Bereket dispăruse. Era moneda de aur cu efigia puternic reliefată a lui Așot Bagratuni, vestitul rege al armenilor. Întoarse pe dos buzunarele tuturor veșmintelor. Nu găsi moneda de aur.

A fost o adevărată nenorocire că împrumutarea turcilor și arabilor a pus capăt dublei existențe de haimana a lui Sato. Cînd se aventurase ultima oară pînă jos, fusese cît pe ce s-o pătească, fiindcă în vale se constituiseră de asemenea bande de adolescenți musulmani care, cînd dădură cu ochii de asemenea vînat sperios, organiză imediat o urmărire în toată regula. Și iată că acum marele incendiu care devora coasta muntelui o

împiedica să folosească poteciile tainice și văgăunele unde se ascundea de obicei. Sălbaticii Sato nu-i mai rămase altceva de făcut decît să se rezume la podișul înalt al Damlașikului și la cîteva crăpături și fâgașuri situate în partea lui abruptă. Dar terenul cunoscut și răscunoscut dinlăuntrul taberei, toate aceste drumeaguri, poteci și cărări bătătorite, plicticoasele virfuri teșite și ondulații ale terenului întinzîndu-se de la bastionul sudic peste Vilceaia orășenească și pînă la șaua nordică, oare cum ar fi putut s-o mulțumească pe Sato care era însuși neastîmpăratul întruchipat? La toate acestea se adăuga și faptul că tocmai acum ea se afla în termeni mai răi ca niciodată cu tineretul din tabără. În urmă cu cîteva zile Ter Haigasun dăduse dispoziția, în ciuda împotrivirii învățătorilor, să se țină iarăși lecții cu copiii. Acum însă, cînd Sato se afla și ea printre clevi, nici cel mai sever dintre toți zbirii școlii

— Hrand Oskanian — nu mai izbutea să obțină obișnuită „liniște mormîntală“. De îndată ce haimanaua apărea, fie chiar și numai în preajma locului unde se țineau lecțiile, copiii strigau în cor, cît îi ținea gura :

— Puturoasa ! Puturoasa !

În fiecare om există pornirea, totdeauna impetuoasă și cu neputință de înlăturat, de a-și pune în valoare propria sa persoană pe socoteala celor care prin naștere îi sînt inferiori, mai săraci sau infirmi, ba chiar și a celor născuți în altă parte — toți aceștia nu fac decît ca respectiva tendință să sporească, să devină necruțătoare, să se exercite oricînd și oriunde se ivește prilejul. Această pornire bolnăvicioasă de a înjosi, precum și efectul ei imediat, care este atitudinea răzbunătoare a celor înjosiți, constituie pîrghii deosebit de importante ale istoriei mondiale, ce nu pot fi ascunse decît în foarte mică măsură de vălurile sfîșiate ale idealurilor politice. Și iată că aici, sus, în cel din urmă loc de refugiu al celor asupriți, Sato cea venită din altă parte și orfană dădea copiilor prilejul mult dorit de a se simți superiori, provenind din familii onorabile. În cursul unei lecții, ținută de Iskuhi care revenise la această activitate, urletele batjocoritoare luară aseme-

nea proporții înspăimîntătoare, încît însăși învățătoarea, fără a-și ascunde propria silă, o expedie pe fata atît de urîtă de ceilalți :

— Du-te Sato, și te rog să nu mai vii aici !

Cu un calm tenace, care ignora cu desăvîrșire orice ar fi putut avea vreo legătură cu onoarea sau cu rușinea, Sato ținuse pînă acum piept întregii liote de copii. Acum însă, cînd domnișoara ei dragă, pe care o admira atîta, cînd însăși kütşük hanum trecuse de partea dușmanului și o izgonea, Sato fu nevoită să se supună. În rochița ei ușoară de croială europeană, cu mînecele ca niște fluturi care îi dădea un aspect grotesc din pricină că acum era sfîșiată în mai multe locuri și scorțoasă de murdărie, Sato se depărtă încet și fără zgomot. Dar nu merse decît pînă la primul tufiș, în spatele căruia se așază tăcută la pîndă, asemenea unui șacal care înghite cu ochi înfometați tabăra de noapte a unei caravane.

Sato nu era chiar atît de nenorocită pe cît s-ar fi putut crede. Avea și ea o lume a ei, independentă de a altora. De pildă, știa cum să se poarte cu animalele pe care le întâlnea în cursul expedițiilor ei aventuroase. Fără îndoială că Iskuhi, precum și alții, ar fi susținut sus și tare că Sato nu era altceva decît o feroce schingiuitoare de animale. Totul pleda în favoarea unei asemenea presupuneri. Și totuși, adevărul era cu totul altul. Această făptură corcită nu-și exercita cîtuși de puțin ura și pornirea de a face rău asupra animalelor, ci le arăta sollicitudine și o înțelegere plină de șoapte tainice. Cu o mîină insensibilă la înțepături ridica ariciul făcut ghem în mijlocul potecii și-i șoptea cuvinte de ea știute pînă ce ghemul se desfăcea, botul ascuțit apărea de sub țepi și ochisorii plini de istețime și șiretenie ai unui mic negustor de bazar o cîntăreau în grabă ca să vadă cîte parale face. Sato, care atunci cînd vorbea cu oamenii părea să aibă întotdeauna gura plină cu pietricele, cunoștea o mulțime de inflexiuni și sunete ademenitoare ale graiului păsăresc. Dar își ascundea înadins toate aceste calități, care ar fi putut s-o ridice în ochii unora, deoarece se temea că pînă la urmă ele ar fi putut

să-i dăuneze din punct de vedere social. Întocmai cum vorbea cu animalele, tot așa se pricepea să vorbească și cu femeile nebune care-și făcuseră sălaș în cimitirul din Yoghonoluk. Nici măcar nu-și dădea seama că aceste babe, care sporovăiau fără încetare despre lucruri lipsite de orice sens, aveau un cu totul alt fel de a se exprima decît acela al unor femei înzestrate cu rațiune și care se adună să stea la taifas : oricum, era plăcut să iei parte la asemenea ciorovăieli, care nu cereau decît puțină osteneală și bună-cuviință în limbajul folosit. Animalele mici, femeile nebune și într-o oarecare măsură cerșetorii orbi — acesta era universul din care Sato își sorbea acele simțăminte de superioritate necesare oricărei făpturi omenești ca să poată trăi. E adevărat că, în ceea ce privește relațiile cu Nunik, Vartuk și Manusak, ea era doar într-o poziție de slujnică și adoratoare. Dar datorită cursului pe care îl luaseră evenimentele aceste relații iuseseră întrerupte brusc. Expedițiile întreprinse de Sato între limitele sistemului de apărare rămîneau fără folos și se dovedeau plictisitoare. Tinerii o alungau fără cruțare din preajma lor. Și atunci, neastîmpărul ei lipsit de posibilitatea de a se manifesta în domeniile obișnuite, fu îndreptat încetul cu încetul către un alt domeniu : să spioneze persoanele adulte ! Cu mirosul ei nespus de fin, care nu se putea învăța la școală și-și bătea joc de ceea ce se învăța la școală, își dădu seama de tot ce era descompus, animalic, avid, vicios și smintit în firea acestor adulți. Auzea cum cresc buruienile acelor simțăminte primejdioase, despre a căror existență pe lume nu avusese pînă acum decît cunoștințe cît se poate de vagi. Fără să fie conștientă de acest lucru, pornirea ei bolnăvicioasă de a spiona, înzestrată cu un magnet, o atrăgea pretutindeni unde ceva nu era în ordine.

Așadar, nu este de loc de mirare că Sato, iscodindu-i pe Gonzague și pe Juliette, a izbutit foarte curînd să-și dea seama ce se întîmplase. Presimțirea ațîțătoare a unei mari nenorociri îi cuprinse ființa. Toți dezmoșteniții soartei cunosc bine această plăcută senzație a apropierii unei catastrofe, această dulce speranță în sfîrșitul lumii,

care este unul dintre cele mai straşnice resorturi ale micilor scandaluri şi marilor revoluţii. Sato urmărea îndeaproape perechea. Juliette şi monsieur Gonzague, ca de altfel şi Gabriel Bagradian, constituiau pentru ea tot ce întâlneşte mai strălucit în viaţă. Nu-i inspirau ura pe care slugile ticăloase o nutresc împotriva stăpînilor, ci curiozitatea fierbinte a primitivului pentru tot ceea ce i se pare că este în parte suprapămîntesc. Numai faţă de Gonzague, care o speriască o dată atît de tare cînd cîntase impetuos cîteva şlagăre la pian, încerca o teamă chinuitoare de cîine bătut.

Destul de repede, Sato dădu peste locurile de odihnă de pe Riviera, colţurile ascunse străjuite de rododendroni şi mirţi. Radiind de încîntare, îşi strecura cu băgare de seamă obrazul printre ramuri. Ochii ei entuziasmaţi sorbeau cu nesaţ spectacolul pe care li-l ofereau zeii. Femeia distinsă, o hanum din ţara frîncească, întotdeauna parfumată, o fiinţă uriaşă — iată că acum părul îi atîrnă pe jumătate despletit, acum obrazul ei fără strălucire, cu gura largă tînjind lacomă, se lipeşte de faţa reţinută a bărbatului care, cu privirea puţin învăluită şi totuşi cît se poate de conştient, se desfată mai întîii în aşteptarea darului ce i se oferă, înainte de a-l primi. Fremătînd, Sato vede mîinile lungi şi subţiri ale lui Gonzague mîngiind-o pe hanum, alunecînd peste umerii albi şi peste sini aşa cum alunecă degetele atotştiutoare ale muzicanţilor orbi peste strunele tarului.

Sato vedea ceea ce era de văzut. Dar vedea şi ceea ce nu era de văzut. E drept că învăţătorii renunţaseră de mult să se mai ocupe de ea. În creierul gîngav şi plin de imagini dezlîinate ale acestei creaturi, nu se prindeau nici măcar alfabetul şi tabla înmulţirii. Ei da, Sato rămăsese în urmă fiindcă simţurile ei supradezvoltate, de copoi pe urma vînatului, înghiţiseră toate celelalte facultăţi ale intelectului. Ascunsă în spatele mirţilor şi rododendronilor, se desfăta nu numai cu farmecul pătimaş al spectacolului, ci, dincolo de acesta, cu sfîşie-

rea sufletească a doamnei Juliette și cu tăria lui Gonzague. Mintea ei nu pricepea nimic, dar adúlmece totul. Sato n-ar fi avut nici un motiv să pună capăt înainte de vreme deliciilor de privitor, dacă dinafară n-ar fi intervenit o tulburare ce se adresa singurului sentiment mai gingaș pe care-l avea. Nasului ei de copoi nu putea să-i scape multă vreme prezența celeilalte perechi. Această pereche nu oferea nici un spectacol și nici nu avea vreun loc anume unde să-și ascundă pasiunea. Nu dispărea niciodată în labirintul pe care îl forma briul de tufișuri în partea dinspre mare, ci prefera înălțimile teșite și pleșuve, precum și undulațiile lipsite de vegetație ale podișului înalt. Pe aceștia doi nu-i puteai urmări decât cu mare greutate fără să fii descoperit. Dar, din fericire, sau mai bine zis din nefericire, Sato avea însușirea de a se face invizibilă. În această privință, îl întrecea chiar și pe Haik, maestrul necontestat. Această a doua pereche îi distrăgea din ce în ce mai mult atenția de la spectacolul plăcut și profitabil pe care i-l oferea spionarea celei dintii. E drept că nu-i dădeau prilejul să vadă nici măcar un sărut. Dar chiar dacă nu se sărutau, comuniunea sufletească dintre Gabriel și Iskuhi întipărea urme mai adinci și mai fierbinti în sufletul ei decât îmbrățișările totale ale lui Gonzague cu Juliette. Deși nu făceau altceva decât să se prindă de mină și să se privească vreme de o clipă, pentru ca apoi, cutremurați, să-și întoarcă iute privirile, Sato avea impresia că această gingașă intimitate era mai deplină și mai ațițătoare decât cealaltă, cea foarte apropiată. Dar înainte de orice, legătura dintre Iskuhi și Gabriel era odioasă și-o umplea pe Sato de melancolic. Amintirile ei îi creau o imagine falsă despre vremurile de aur dinainte. Oare învățătoarca de la orfelinatul din Zeitun nu fusese întotdeauna bună și afectuoasă față de ea? Nu i se adresase, de multe ori, cu cuvintele „micuța mea Sato”? Nu-i îngăduise ea micuței Sato, să se așeze pe jos la picioarele ei și să mîngiie aceste picioare și să le sărute? Și cine altul decât acest cfendi era de vină că o asemenea minunată legătură de prețuire reciprocă, presărată cu dovezi de dragoste, se sfîrșise într-un chip

atît de dureros ? Cine altul decît efendi era de vină că Iskuhi, atunci cînd Sato venea spre ea cu inima plină de dor, se răstrea la ea :

— Du-te, Sato, și să nu mai vii aici !

Muncită de asemenea gînduri întunecate, haimanaua Sato își căuta un loc liniștit pentru a cumpăni lucrurile. Dar tocmai acțiuni ca „a gîndi“ și „a plănuî“ nu erau potrivite pentru Sato. Ea nu putea decît să creeze imagini fugitive și să tresară speriată sub efectul unor senzații ivite pe neașteptate și desfășurîndu-se cu iuțea fulgerului. Or, asemenea imagini și senzații nu necesită colaborarea unei rațiuni în stare să le orînduiască. Ele lucrau, în vederea atingerii unui scop, după cum le era felul, înnodau unele fire, pe urmă le părăseau, apoi le adunau iarăși realizînd astfel o țesătură urzită din firele răzbunării, despre care însăși stăpîna lor nu știa aproape nimic.

Juliette era în drum spre Gabriel.

Gabriel era în drum spre Juliette.

Se întîlniră între Poiana celor trei corturi și șaua nordică.

— Tocmai veneam spre tine, Gabriel, spuse ea.

Iar el repetă, la rîndul lui, scurta frază.

Tulburarea și descumpănirea căroră străina le căzuse pradă din vremuri ce i se păreau imemoriale își desăvîrșiseră opera. Unde era „pasul scînteietor“ al Juliettei ? Mergea ca o femeie care fusese trimisă undeva anume. Și într-adevăr așa era. Gonzague o trimisese, ca să spună în sfîrșit adevărul și să anunțe hotărîrea pe care o luase, căci sosise ziua despărțirii. „Mi-a slăbit oare vederea, se gîndea, abia disting cele din jur.“

Era uimită de faptul că, în acest ceas al după-amiezii de vară, în jur domnea o atmosferă cenușie de noiembrie. Nu cumva era vîlul de fum pe care incendiul de pădure îl așternuse deasupra Damlajikului ? Sau nu cumva era un alt vîl de fum, foarte ciudat, care se așternuse asupra conștiinței ei și de cîteva zile se îngroșa mereu ? Era uimită de faptul că acum, cînd se afla în fața lui Gabriel, imaginea lui Gonzague devenise ridicol de ireală. Era uimită și de faptul că numitul

Gonzague admitea să se împovăreze cu persoana ei. Totul i se părea nespun de îndepărtat și atât de neobișnuit. I se slăbise o jartieră și ciorapul pornise să alunece peste genunchi — o senzație pe care n-o putea suferi. Și totuși, nu făcu nici o mișcare. „Nici măcar nu mai am putere să mă aplec, îi trecu prin minte, iar în seara asta voi coborî printre stînci pînă la Suedja.“ Apoi, între cei doi soți se născu o convorbire cît se poate de ciudată, care pînă la urmă se pierdu pur și simplu în neant. Juliette începu :

— Am remușcări pentru că în aceste zile nu m-am aflat în preajma ta... Ai trecut prin clipe grele și ai înfăptuit lucruri mari și ai fost mereu în primejdie... O, mă port îngrozitor față de tine, dragul meu...

O asemenea mărturisire l-ar fi mișcat pe Gabriel cu cîteva săptămîni în urmă. Acum însă replica lui avu un caracter oarecum formal :

— Și eu mi-am făcut reproșuri din cauza ta, Juliette. Ar fi trebuit să mă ocup mai mult de starea ta. Dar, crede-mă, tocmai acum mi-a fost cu neputință să mă gîndesc la tine.

Acesta era un mare adevăr, plin de un dublu înțeles. Și ar fi trebuit să-i dea și Juliettei curajul de a spune adevărul. Dar ea nu făcu decît să-l accepte ca atare :

— Este cît se poate de firesc. Îmi dau seama că erai preocupat de cu totul alte lucruri, Gabriel.

El continua să înainteze pe acest drum primejdios :

— Din fericire, am știut tot timpul că nu ești cu totul singură și părăsită, ceea ce m-a făcut să mă bucur.

Această discuție ștersă, în aparență lipsită de viață, ajunsese astfel la un punct de unde privirea era liberă să rătăcească către toate orizonturile. Juliette ar fi avut posibilitatea să intre imediat în temă, să vorbească deschis : „Aici, eu sînt o străină, Gabriel. Destinul poporului armean a fost mai tare decît căsnicia noastră. Acum pentru mine nu mai există decît o singură și ultimă cale pentru a evita acest destin. Tu însuși ai voit-o de o sută de ori și mereu mi-ai propus să mă salvez. Sperasem că voi avea puterea necesară de a rezista pînă la capăt. N-am această putere și nici n-aș

fi putut s-o am, fiindcă lupta ta nu este lupta mea. Am făcut oricum foarte mult, crede-mă, dragul meu, că am îndurat această viață deznădăjduită până în momentul de față. Acum însă, ajunge. Lasă-mă să plec ! Fiindcă nu-ți mai aparțin ție, ci altuia.“

Nici una dintre aceste vorbe simple și firești nu se făcură auzite de pe buzele Juliettei. Pătrunsă încă de iluzia vanitoasă că în căsnicia lor ea era cea care se sacrifică și se află pe o treaptă mai înaltă, era convinsă că Gabriel s-ar fi prăbușit sub lovitura primită prin mărturisirea ei. Oare îi era îngăduit să presupună, că el i-ar fi răspuns, poate, cu voce blindă : „Te înțeleg, chérie. Chiar dacă aceasta ar însemna sfârșitul meu, nu-mi este permis să te rețin. Voi face pentru tine tot ce mai stă în puterea mea. De dragul tău mă voi despărți și de Stephan, iar tu îl vei salva. Este bine așa, că în calitate de conducător care răspunde de acest popor, voi rupe ultimele fire care mă mai țin legat de viața personală. Și mai e ceva, Juliette ! Te iubesc și te voi iubi până la ultima clipă, chiar dacă nu-ți mai aparțin ție, ci alteia.“

Așa s-ar fi putut rezolva totul în aceste minute, foarte limpede și cu sinceritate, dacă lucrurile n-ar fi fost mult prea complicate ca să mai poată fi rezolvate. Juliette știa despre Gabriel tot atât de puțin cât știa el despre ea. Și nu știa nici dacă pe Gonzague îl iubește într-adevăr. Iar Gabriel știa tot atât de puțin dacă de Iskuhi îl lega într-adevăr dragostea, și ce fel de dragoste era aceasta. Educația religioasă și burgheză pe care o primise Juliette o făcea să se revolte împotriva unei fericiri întemeiate pe păcat. Din multiple motive nu avea încredere în Gonzague, în intențiile sale de o limpezime foarte puțin limpede, unul dintre ele — și nu cel din urmă — fiind faptul că era cu trei ani mai tânăr ca ea. Fără îndoială că la Paris ar fi găsit mijlocul de a da acestei situații un aspect formal-tradițional, dar aici, în peisajul fantastic al Damlajikului, conștiința răspunderii apăsa greu asupra ei. Toate acestea nu reprezentau însă decît o mică parte a situației încîlcite în care se afla. Vreme de cîteva minute, Juliette fusese ferm

hotărîtă să părăscască muntele în noaptea aceasta cu Gonzague și să aștepte la fabrică de spirt sosirea vaporului. Dar imediat după aceea gîndul de a pleca i se păru irealizabil și de-a dreptul ridicol. Participarea fără rezerve la o asemenea aventură presupunea și temeritate și hotărîre nestrămutată, chiar dacă ea însemna salvarea de la moarte. Oare nu era mai înțelept să-și aștepte destinul pe Musa Dagh, fără să întreprindă nimic, decît să riște să fie părăsită pe neașteptate la Beirut? Gîndul la drumul dificil care trebuia parcurs noaptea, la primejdiile legate de străbaterca cîmpiei Orontelui locuită de mahomedani, la călătoria pe mare printre butoaiele de spirt, la amenințarea pe care o constituiau torpiloarele — gîndul la toate aceste primejdii și la oboseala fizică generată de un asemenea drum se împletea cu un simț al conveniențelor care, avînd în vedere împrejurările, era de-a dreptul caraghios: „Asta nu face de minc“. Dar ce erau toate acestea pe lîngă suferința pe care ar fi îndurat-o din cauza lui Stephan? Acum evita orice întîlnire cu fiul ei. Nu mai veghea asupra felului în care Stephan se hrănea și se primenea. Nici măcar seara nu se mai apropia, sfîntă obișnuință maternă, de culcușul său din cortul șeicului, ca să vadă dacă patul este așternut cum se cuvine. Toate aceste neglijențe, adunate la un loc, dădeau ca rezultat un sentiment de vinovăție, care față de Stephan îi apăsa cel mai greu sufletul. Și, împovărată cu toate aceste suferințe morale, venise la Gabriel cu dorința de a-i vorbi deschis și de a-și lua rămas bun.

Priveau unul la celălalt, soțul și soția. Soțul văzu o față obosită de nesomn, și, după cum i se păru, îmbătrînită. Crezu că distinge la tîmple un reflex argintiu. Dar cu atît mai puțin izbutea să găsească o explicație pentru ochii febrili și pentru gura mărită de buzele umflate și crăpate. „Viața asta o ucide, se gîndi, nici nu se putea să fie altfel.“ Și chiar dacă doar cu o clipă mai înainte simțise încă un fel de îndemn de a-i vorbi Juliettei despre Iskuhi, acum renunță: „Pentru ce? Cîte zile mai avem oare, înaintea noastră?“

Ea, soția, vedea un obraz brăzdat de nenumărate zbîrcituri, cu toate liniile și trăsăturile caracteristice deplasate într-un mod ciudat și încadrat de acea barbă rotundă și neglijentă care o enerva peste măsură. De fiecare dată cînd vedea obrazul acesta, nu se putea stăpîni să nu se întrebe : „Cum, acest oriental sălbatic, acest șef de bandă este Gabriel Bagradian ?“ Pe urmă însă vocea lui era totuși vocea lui Gabriel. Și dacă nu pentru altceva, măcar din cauza acestei voci familiare, Juliette n-ar fi putut mărturisi adevărul. În urechile ei, o voce șoptea : „Voi rămîne, voi pleca“. Cugetul ei gemea : „De s-ar sfîrși odată totul !“

Discuția părăsi calea primejdioasă pe care pornise mai înainte. Gabriel îi descrise perspectivele favorabile ce se întrezăreau pentru zilele următoare. Este mai mult decît probabil că tabăra se va bucura de o perioadă mai lungă de liniște. Apoi, insistă încă o dată asupra sfatului plin de înțelepciune dat de acești cunosători de suflete care era doctorul Altouni :

— Stai în pat, și citește, citește, citește !

Un nor de fum venind dinspre vale, acolo unde bîntuia marele incendiu, se tîra leneș în fața ochilor lui Gabriel și ai Juliettei. Erau nevoiți să străbată această pînză cu miros de lemn ars — un miros înțepător dar aromat. Gabriel se opri :

— Cum se simte rășina !... Incendiul este o binefacere, și încă din mai multe motive. Chiar și pentru fumul acesta. Are un efect dezinfectant. Numărul celor din păduricea contagioșilor a și ajuns, din păcate, la douăzeci de bolnavi, pe care i-a contaminat dezertorul acela blestemat din Alep...

Nu mai putea să vorbească de altceva decît de problemele de interes comun. În indiferența lui, nu simțea ceea ce îi comunica Juliette prin însăși tăcerea ei. „Voi pleca, voi pleca“, îi răsunau din nou în ureche șoapte confuze ca foșnetul ce se formează într-o scoică de mare. Dar cînd ajunseră în mijlocul norului de fum, Juliette se albi la față și începu să se clatine, astfel că el trebui s-o prindă în brațe. Strînsoarea brațelor lui,

pe care o cunoscuse de mii de ori, îi pricinui o senzație chinuitoare. Își întoarse fața cu un gest crispat :

— Gabriel, scuză-mă, dar cred că sînt pe cale să mă îmbolnăvesc... sau poate că m-am și îmbolnăvit...

Gonzague Maris o aștepta pe Juliette pe Riviera în locul stabilit. Își fumă jumătatea lui de țigară fără grabă, prevăzător, pînă la capăt. Cum era foarte econom, mai avea douăzeci și două de țigări. Nu arunca nici resturile de tutun, ci le păstra pentru pipă. După cum procedează majoritatea celor care în tinerețe au trebuit să se rezume la mijloace modeste, au crescut în internate dintre cele mai ieftine și în pofida necesității de a fi eleganți n-au avut niciodată mai mult de două costume în același timp, Gonzague vădea o grijă fanatică în mînuirea fiecărui obiect și-și folosea bunurile pînă la ultimul fir, pînă la ultima îmbucătură și picătură.

Cînd Juliette se apropie cu pași ciudat de poticniți, sări în picioare ca întotdeauna. Politețea galantă față de femeia iubită nu suferise nici o modificare prin faptul că ea îi cedase. Și atenția mereu trează din ochii lui adumbriți de sprîncenele dispuse în unghi obtuz rămăsese aceeași, chiar dacă acum era puțin înăsprită de o nuanță de critică intransigentă. El recunoscuse imediat înfrîngerea :

— Iarăși n-ai vorbit.

Juliette se așază lîngă el, fără să răspundă. Dar ce se întîmpla oare cu ochii ei ? Chiar și în imediata apropiere, totul se clătina ba într-o parte, ba în cealaltă, ca într-o furtună cu desăvîrșire lipsită de zgomote, sau totul era estompat ca sub un vîl de ploaie. Iar atunci cînd cețurile se destrămau, din apa mării creșteau palmieri. Peste talazuri pășeau, una în spatele celeilalte, cămile cu capete ridicate de parcă ar fi fost jignite de ceva. Jos, în adîncuri, mișcarea continuă a valurilor izbîndu-se de faleză nu fusese încă niciodată atît de zgomotoasă și atît de apropiată. Nu-ți puteai auzi propriile cuvinte. Și iată că de la mare depărtare sosisi vocea lui Gonzague :

— Toate astea nu ajută, Juliette ! Ai avut multe zile ca să te hotărăști. Vaporul nu ne va aștepta, și a doua oară directorul nu ne mai ajută. Trebuie să plecăm în noaptea asta. Încearcă să-ți dai seama de situație !

Ea își strînse pumnii la piept și se aplecă în față, de parcă ar fi încercat să potolească o durere spasmodică :

— De ce îmi vorbești cu atîta răceală, Gonzague ? De ce nu te uiți de loc la mine ? Întoarce-te spre mine !

El făcu tocmai contrariul, privind undeva departe, pentru ca Juliette să-i simtă nemulțumirea :

— Am crezut întotdeauna despre tine că ești o femeie înzestrată cu o voință puternică și cu curaj și de loc sentimentală...

— Eu ? Nu mai sînt ceea ce am fost. Am și murit. Lasă-mă aici ! Pleacă singur !

Aștepta ca el să protesteze. Gonzague însă nu spuse nici un cuvînt. Această tăcere, prin mijlocirea căreia era părăsită cu atîta ușurință în voia destinului ei, Juliette n-o mai putu îndura. Foarte umilă, șopti :

— Plec cu tine... Noaptea asta...

Abia acum, el își puse, cu oarecare afecțiune, mîna pe genunchiul ei :

— E timpul să-ți revii, Juliette, să-ți învingi remușcările și să treci peste toate piedicile care îți stau în cale. Cel mai bun lucru este s-o faci cu un singur pas hotărîtor. E nevoie să privim situația drept în față și să nu ne legănăm în iluzii. Nu se poate altfel. Gabriel Bagradian trebuie încunoștințat, într-un fel sau altul. Nici nu-mi trece prin minte să te îndemn la mărturisiri solemne. Trebuie numai să arăți că s-a ivit un prilej cum nu se va mai ivi vreodată. Asta explică totul. Nu-ți este îngăduit să dispari pur și simplu. În afară de faptul că ar fi o josnicie fără seamăn, din ce vei trăi : te-ai gîndit pînă acum la asta ?

Apoi, cu vocea sa pătrunsă de calmul neclintit caracteristic firii sale, încercă s-o convingă că Gabriel Bagradian va lua toate măsurile necesare ce stăteau în puterea lui pentru ca în viitorul apropiat viața ei materială să fie asigurată. Din cuvintele lui nu reieșea nici

cea mai slabă intenție de a specula o situație, iar tonul nu avea nimic brutal, deși în raționamentul său pornea de la premisa că sfârșitul lui Gabriel, și poate că și al lui Stephan, sînt inevitabile. (De altfel, în ceea ce îl privește pe fiul Juliettei, era chiar dispus, dacă altă posibilitate nu exista, să ia asupra sa și această povară, care fără îndoială că va îngreuna apreciabil condițiile fugii.) Către sfârșitul acestei cuvîntări deveni nerăbdător căci repetase de atîtea ori același lucru, iar ultimele ore ale zilei, în care mai puteau profita de prilej, se scurgeau cu repeziciune. Dacă Juliette ar fi fost capabilă să pună ordine în gîndurile ei, atunci ar fi trebuit să recunoască justetea argumentelor lui ascuțite și raționale. Dar de mai multe zile i se întîmpla să audă sau să se gîndească la vreun cuvînt, care apoi se fixa într-un mod supărător în mintea ei, fără să mai poată fi izgonit. Acum auzea : „Din ce vei trăi ?“ Cuvîntul „trăi“, cu ciudate sunete metalice, începu să i se rotească în cap, fără încetare, ca atunci cînd pe o placă de gramofon uzată acul rămîne prins într-un singur șanț și repetă la nesfîrșit același pasaj, scoțîndu-te din fire. Din pămînt se ridicau siluete fantastice și înspăimîntătoare și Juliettei i se părea că șade pe marginea unei mlaștini. Pe urmă deveni ea însăși un automat și repetă :

— Din ce voi trăi ? Din ce voi trăi ? Unde ? La Beirut ? Și pentru ce ?

Lui Gonzague îi era milă de Juliette, care, după cum își închipuia el, era chinuită de remușcări. Vru s-o ajute :

— Nu-ți pune prea mult la inimă, Juliette ! Înainte de oricî, gîndește-te că e vorba de salvarea ta ! Dacă ai să vrei, am să rămîn cu tine, iar dacă n-ai să vrei, atunci nu...

În această clipă, ea văzu în fața ochilor pe tînărul dezertor bolnav, cel cu pieptul plin de bube și de pete roșii, asupra căruia se aplecase în urmă cu cîteva zile într-un moment de exaltare deznădăjduită. Dar pe urmă, vru s-o viziteze pe mama ei. Aceasta locuia la hotel. Un culoar lung, cu sute de uși. Juliette nu știa care

dintre ele e cea căutată... Acum, vocea lui Gonzague devenise afectuoasă și prevenitoare. Era plăcut s-o auzi :

— Am să fiu alături de tine.

— Ai să fii alături de mine?... Acum ești alături de mine ?...

El schimbă vorba, trecînd cu voce prietenoasă la un domeniu mai concret :

— Ascultă-mă cu atenție, Juliette. În noaptea asta te voi aștepta aici. În orice caz, începînd de la ora zece va trebui să fii gata de drum. Dacă ai nevoie de mine mai înainte, dacă Bagradian vrea cumva să stea de vorbă cu mine, și-mi închipui că da, atunci trimite pe cineva să mă cheme. Am să te ajut. Poți lua cu tine, fără nici o grijă, o geantă mare de voiaj. O voi duce eu. Alege cu grijă lucrurile pe care le iei cu tine ! De altfel, la Beirut vei putea cumpăra tot ce-ți lipsește.

Ea depusese eforturi mari ca să-l înțeleagă. Ca un copil, repeta ceea ce auzise :

— În noaptea asta, la zece... Iau cu mine o geantă de voiaj... La Beirut voi putea cumpăra totul... Și tu ?... Cît timp vei rămîne cu mine ?...

Cuvintele ei dezlîinate, rostite într-un asemenea reas de importanță hotărîtoare, îl scoaseră din fire pe Gonzague :

— Juliette, cuvinte ca „întotdeauna“ și „veșnic“ îmi sînt odioase.

Ea îl privi entuziasmată. Fața îi strălucea. Gura întredeschisă se apropie de a lui. Avea impresia că acum găsise, în sfîrșit, ușa cea bună și intrase. Gonzague ședea la pian și cînta pentru ea șlagăre, în noaptea aceea, înainte de sosirea saptîiehilor. Atunci o spusese chiar el : „Nu există decît clipa de față“. O cuprinsese o veselie care îi năpădi toată făptura :

— Nu, să nu spui „întotdeauna“ și nici „veșnic“ ! Gîndește-te la clipa de față...

Cu o limpezime ajunsă la intensitatea maximă, cu neputință de redat în cuvinte, înțelese acum că nu există decît clipa de față, că noaptea, vaporul, geanta de voiaj, Beirutul, hotărîrea — toate nu mai aveau pentru ea

nici cea mai mică importanță, că o aștepta o singurătate de nepătruns, la care nu puteau avea acces nici Gonzague și nici Gabriel, o singurătate impregnată de senzația întoarcerii acasă, în care toate își vor găsi dezlegarea. Era o fericire care îi pătrunse întreaga ființă cu valuri de energie. Gonzague văzu cu uimire că în fața lui nu se mai afla femeia cu privirea rătăcită și chinuită de îndoieli, ci stăpina vilei din Yoghonoluk, ba chiar mai frumoasă acum ca pe vremea aceea. Fructul rîvnit, a cărui pîrgă o așteptase cu răbdare și în ciuda primejdiei de moarte — un fruct copt care acum i se părea mai proaspăt și mai apropiat ca oricînd. O luă în brațe, așa cum făcuse prima oară. Capul Juliettei se clătina într-un fel ciudat, cînd pe un umăr, cînd pe celălalt. El nu dădu importanță acestui lucru. Iar cuvintele lipsite de orice sens, pe care femeia părea că le rostește nedeslușit, ca sub efectul unei pasiuni desprinse de realitate, trecură pe lîngă urechea lui fără să le rețină.

Înainte ca oamenii să se fi ivit de după cotitură, arătîndu-se privirilor ei, Sato încă nu știa ce avea să se întîmple. Supraveghea de la oarecare distanță adulterul, dar era prea tristă și prost dispusă ca să se întindă pe sub tufișuri pentru a observa mai îndeaproape perechea. Ah, dacă ar putea măcar să discute cu cineva în amănunțime despre această descoperire care te furnica ! Bătrîna Nunik ar fi mai mult decît încîntată și fără îndoială că s-ar simți obligată să-i mulțumească și s-o răsplătească ! Dar Sato era prizonieră. Sato nu mai putea să ducă mesaje aducătoare de cîștig, de pe munte pînă în vale și din vale pe munte. Cu atît mai fierbinte își făcea sălaș în sufletul ei singurul sentiment coerent pe care-l avea : gelozia. S-o despartă pe Iskuhi de efendi ! Să-i pricinuiască un rău lui efendi ! Se culcase pe pămînt, cu genunchii ridicați și privea stăruitor cerul acoperit cu o perdea de fum.

S-a întîmplat însă să apară un grup de bărbați care se apropiau încet. Sato îi recunoscă pe conducătorii taberei : Ter Haigasun, Bagradian efendi, pastorul Aram, iar în spatele lor învățătorul Oskanian, muhtarul Thomas Kebussian și primarul din Bitias. Aleșii poporului

ținuseră o consfătuire scurtă dar foarte serioasă și păreau nespuse de abătuți. De altfel, aveau toate motivele să fie îngrijorați. Proviziile, cu alte cuvinte turmele, nu se împuținau conform prevederilor, ci după legile necunoscute ale unei progresii anarhice, care creștea pe măsură ce șeptelul scădea. Rațiile zilnice erau reduse fără încetare, fără ca în același timp să poată fi înlăturate urmările dezastruoase legate de hrana proastă. În ciuda eforturilor depuse de Aram Tomazian, pregătirile în vederea pescuitului nu mai luau sfârșit. Da, în ceea ce privește alimentația, situația era gravă. La rîndul ei, boala molipsitoare care se manifesta prin febră lua forme îngrijorătoare. Numai în cursul zilei de ieri, în păduricea contagioșilor muriseră patru bolnavi. Bedros-hekim abia mai putea să se tîrască pe picioarele lui slăbite și strimbate de vîrstă. În șopronul-spital și împrejurul lui zăceau mai mult de cincizeci de răniți și cel puțin tot atîția în colibele din ramuri împletite, toți lipsiți de pansamente în cantitate suficientă, fără medicamentele trebuincioase, lăsați în voia Domnului și a propriei soarte. Dar lucrul cel mai neliniștitor era fără îndoială posomorîrea periculoasă care pusese stăpînire pe oameni ca o urmare neașteptată a victoriei. Ea era favorizată de arșița îngrozitoare ce se răspîndea din pădurea incendiată, de iritarea mucoaselor respiratorii din pricina fumului, de faptul că oamenii erau sleiți de oboseală, de alimentația cu carne, insuficientă și lipsită de variație — dar rădăcinile ei cele mai adînci trebuiau căutate în modul general de viață, care devenise de-a dreptul de neîndurat. În ultimele două zile, făcînd abstracție de incidentul cu Sarkis Kilikian, se iscaseră numeroase încăierări, între care unele se soldaseră cu lovituri de cuțit. Toate aceste motive îi îndemnaseră pe conducători să arunce astăzi o privire mai stăruitoare ca de obicei în partea dinspre mare a Damlajikului. Se știe că pe terasa proeminentă în formă de platou, care se afla într-un loc situat cu totul în afara cîmpului de luptă, flutura steagul cel mare cu inscripția „Creștini în primejdie“. Acolo făceau în permanență de serviciu doi observatori din cohorta

tineretului, cercetînd marea în căutarea vreunui vas. Cu toate acestea, era posibil ca vreun băiețandru mai nesperios să fi trecut cu vederea unul sau chiar mai multe vapoare, deoarece pînă acum nu fusese semnalat nici măcar vreun cuter de pescuit, și asta în luna august, așadar într-o perioadă cînd de obicei golful Suedja mișună de asemenea vase. Oare Dumnezeu hotărîse într-adevăr ca suprafața mării să rămînă cu desăvîrșire pustie, numai pentru ca armenilor de pe Musa Dagħ să le piară orice urmă de speranță? Conducătorii hotărîseră să întărească serviciul de observatori în partea dinspre mare, să-l reorganizeze. De-acum înainte, posturile de pe terasa-platou urmau să fie ocupate de adulți. În afară de aceasta, într-un punct așezat mai departe, spre sud, și ieșit în afară ca un fel de promontoriu, urma să se instaleze un al doilea post de observație. Spre a cerceta ei înșiși care este locul cel mai potrivit pentru acest post, aleșii poporului porniseră la drum.

Solul moale al coamei muntelui, acoperit cu iarbă scurtă, înnăbuși pînă și pentru urechile lui Sato pașii bărbaților care înaintau tăcuți. Cînd fata se întoarse într-o rînă și-i zări, erau foarte aproape. Sato sări brusc în picioare — fusese cuprinsă pe neașteptate de un fel de inspirație nelămurită — și începu să facă semne vicioase și dezordonate către cei ce se apropiau. Dar, așa cum se întîmpla întotdeauna cînd Sato apărea undeva, toate privirile deveneau de îndată ostile și se întorceau cu o expresie de greată rușinată și în același timp severă de la spectacolul pe care îl oferea biata făptură. Senzația de „intangibilitate“, generată de situația de paria a lui Sato, acționa în fiecare, cu toate că pentru un creștin toate fapăturile sînt prin naștere egale în fața lui Dumnezeu. Și de astă dată, bărbații încovoiați sub povara grijilor trecură liniștiți, fără s-o ia în seamă pe nebuna care gesticula. Dar iată că ultimul din grup, muhtarul Thomas Kebussian, se opri pe neașteptate și se întoarse către Sato. Această atitudine cu totul neobișnuită avu un efect atît de puternic asupra celorlalți, încît se opriră și ei, cercetînd-o cu ochi dușmănoși pe fata care gesticula. Era, așadar, o primă biruință a

energiei ce se ascundea în Sato. Pe urmă conducătorii continuară să privească tot mai captivați la făptura soioasă, care părea să se zvîrcolească într-adevăr ca o posedată aflată sub influența unei puteri necurate. Ochii ei clipeau nervos, picioarele subțiri zvîcneau sub rochița odinioară atît de decentă, gura strîmbă, răsucită într-o parte în felul cum o au doar surdomuții, înnăbușea sunetele incoerente pe care se căznea să le emită, mîinile care visleau în aer arătau mereu în direcția tufişurilor înflorite și a mării. Sugestia ce se desprindea din atitudinea fetei izbuti să înfrîngă treptat împotrivirea bărbaților. Se apropiară de Sato și Ter Haigasun o întrebă supărat ce se întîmplase aici și ce înseamnă toată purtarea asta. Fața ei gălbuie de țigancă se schimonosi. Începu să clipească din ochi cu disperare, de parcă nu i-ar fi fost cu putință să răspundă. Dar cu atît mai violente deveniră gesturile ei prin care arăta, cu înfrigurare, în direcția mării. Bărbații se priviră unii pe alții. Deodată, unul și același gînd le trecu tuturor prin minte, însoțit de un mare semn de întrebare : un vas de război ? Oricît de puțin ar fi vrut să aibă de-a face cu corcitura asta adunată de pe drumuri, fiecare de pe Damlajik știa că Sato avea un dar neîntrecut de a observa totul. Poate că ochii ei dezgustători de pisică sălbatică reușiseră să descopere, în zarea cea mai îndepărtată a mării, urme ușoare de fum pe care nimeni altcineva nu putea să le vadă. Ter Haigasun o atinse ușor cu bastonul și-i porunci :

— Ridică-te ! Ia-o înainte ! Arată-ne ce-ai văzut !

Fata sări mîndră în sus și o luă înainte în goană, dar avînd grijă să se oprească din cînd în cînd ca să îndemne prin semne pe cei ce veneau în spatele ei. Uncori își ducea și mîna la gură într-un gest rugător, ca nu cumva cineva să scoată vreo vorbă, sau mergînd să facă zgomot. Oamenii erau cuprinși de o emoție ciudată și, într-adevăr, nici unul dintre ei nu deschise gura. Călcău cu toții în vîrfurile picioarelor, prevăzători, cu trupurile încordate, subjugați pe neașteptate de înrîurirea micii lor călăuze și de o curiozitate mistuitoare. Pe lingă pîlcuri de cimișir și merișor turcesc,

ajunseră la tufişurile dese formate din arbuşti cu frunze asemănătoare pielii, care se întindeau ca un brîu lat în marginea abruptului muntos. Pe sub aceste tufişuri întunecoase şi răcoroase se deschideau pretutindeni goluri, ulicioare întortocheate şi culoare. Şerpuia printre ele şi apa unui izvor, care mai departe se năpustea în jos, peste pereţii povîrniţi, într-o cascadă cu mii de picături scînteietoare. Ici şi colo se ridica dintre tufe cîte un pin sau o stîncă năpădită de verdeaţă. Astfel nimic nu amintea de peisajul sălbatic al unci culmi muntoase. În unele locuri aproape că te simţei îndemnat să crezi că în realitate te afli într-un labirint artificial, amenajat în parcul unei localităţi meridionale. În decursul numeroaselor expediţii pe care le întreprinsese în săptămînile pregătitoare, pentru a studia terenul din punct de vedere strategic, Gabriel Bagradian atinsese doar în treacăt această parte într-adevăr paradizică a Damlaĵikului. Dar în ciuda frumuseţii locurilor şi a atmosferei răcoroase care domnea aici, acum păşeşte în coada grupului şi picioarele parcă îi sînt împiedicate şi îngreunate de o povară foarte stînjenitoare.

Printre cărările întortocheate ale crîngului, Sato alesese drumul cu atîta viclenie, încît bărbaţii se aflară deodată, fără să fi putut bănui ceva, în colţul preferat al amantilor — un mic luminiş orientat către mare. Pe Juliette şi pe Gonzague, care se credeau mai la adăpost ca niciodată, surpriza îi ameţi ca o lovitură primită în moalele capului. Începu una dintre acele clipe nesfîrşite de spaimă, despre care, chiar mult mai tîrziu, cel ce trebuise s-o îndure nu-şi poate aminti decît cu dorinţa fierbinte de a nu fi trăit-o niciodată. Gabriel sosi tocmai la timp pentru a-l vedea pe Gonzague Maris sărînd în picioare şi aranjîndu-şi ţinuta cu gesturi îndemînatice şi de o rapiditate uimitoare. În schimb, Juliette şedea nemişcată la pămînt cu părul atîrnîndu-i pe umerii dezgoliţi, cu mîinile înfipse la stînga şi la dreapta în iarbă. Fixa imaginea lui Gabriel ca o carbă, care nu vede cu ochii, ci cu toate celelalte simţuri. Scena se desfăşura mută şi aproape fără schiţarea vreunui gest. Gonzague, care se retrăsese cîţiva paşi, o urmărea cu

surîsul atrăgător și sigur de sine al celui ce se pregătește de duel. Bărbații străini, și în primul rînd Ter Haigasun, cu fețele împietrite, se întoarseră cu spatele la femeie, de parcă le-ar fi fost peste puteri să mai îndure măcar o singură clipă propria ei rușine.

Armenii din regiunea muntoasă cuprinsă între Caucaz și Liban sînt un popor de o pudoare neînduplecată. Singele înfierbîntat înclină întotdeauna spre severitate, și numai cel potolit este îngăduitor. Nici una dintre sfintele taine nu este socotită de către acești creștini mai presus de cea a căsătoriei și din această pricină privesc cu dispreț harababura care domnește în conceptele islamismului cu privire la femei.

Oamenii aceștia, care își întorceau acum fețele pentru a nu fi nevoiți să privească rușinea, probabil că nu l-ar fi oprit pe Gabriel Bagradian, dacă acesta ar fi pus capăt acestei situații, de îndată și radical, cu două gloanțe de revolver. Nici Ter Haigasun și nici pastorul Tomazian, deși pastorul trăise trei ani în Elveția. Cît despre Hrand Oskanian, se aplecă asupra carabinei Mauser fără de care nu făcea nici un pas. Un observator superficial ar fi putut să creadă că învățătorul cel negricios îndreptase țeava spre propria-i gură, iar cu ochii nu făcea altceva decît să caute posibilitatea practică de a slobozi glonte. Pentru asemenea gest simbolic avea un motiv bine întemeiat, deoarece madona, care constituia unicul obiect al venerației sale, fusese pîngărită în sufletul lui o dată pentru totdeauna.

Spinările inaccesibile ale bărbaților așteptară vreme îndelungată. Nu se întîmplă nimic. Nici un glonte nu porni din pistolul militar al lui Bagradian. După cîtva timp, cînd își întoarseră iar capetele către realitate, văzură că Gabriel se aplecă asupra femeii chincite, o apucă de mîini și o ajută să se ridice. Juliette încercă să meargă, dar picioarele n-o ajutară. Atunci Gabriel o sprijini susținîndu-i coatele și o conduse printre tufele de mîrt ca pe un copil. Cu ochi necruțători, bărbații urmăriră scena care li se părea de necrezut. Pe urmă, Ter Haigasun mormăi două vorbe scurte, după care porniră încet la drum, fiecare pentru el însuși. Sato

alerga în spatele preotului, de parcă i s-ar fi cuvenit de la conducătorul suprem al poporului o răsplată pentru serviciile aduse.

Nici o privire nu se mai opri asupra străinului, care rămase singur.

Un popor nu poate trăi fără să admire, dar tot atât de puțin fără să urască. De mult sosise și în Vilceaua orășenească vremea pentru ură. Lipsea numai ținta împotriva căreia să se îndrepte. Ura împotriva turcilor și statului? Era prea supradimensionată și prin urmare, nu exista decât în măsura în care există aerul și spațiul, condiții absolut necesare vieții, de a căror prezență nici nu ești conștient. Ura împotriva vecinilor apropiați? Pe cine puteau mulțumi asemenea frecuşuri neînsemnate, care se produceau zi de zi? Nici măcar pe cumetrele certărețe din fire. Toate acestea nu duceau la nimic altceva decât la meschine litigii, pe care Ter Haigasun, în calitatea lui de judecător, le rezolva în fiecare vineri folosind o procedură foarte rapidă și — înainte ca părțile să se dezmeticească — printr-un cuvânt spus cu autoritate sau printr-o ușoară sancțiune diferendul era aplănat. Era nevoie de o albie nouă pentru acele șuvoaie de porniri negative care, în ciuda bătăliilor singeroase și a lipsurilor greu de îndurat, se strinseseră în sufletele oamenilor. Iar unul dintre misterele vieții sociale îl constituie faptul că întâmplarea oferă întotdeauna, la momentul oportun, un eveniment corespunzător menit să dea satisfacție acestor sentimente josnice concentrate în masa unei colectivități.

Înainte ca bărbații să părăsească acel loc penibil, Ter Haigasun le spusese câteva cuvinte scurte. Aceste cuvinte conțineau recomandăția severă de a păstra neapărat taina celor întâmplate, căci preotul își dădea foarte bine seama de urmările cât se poate de neplăcute ce s-ar fi făcut simțite dacă scandalul ajungea la urechea poporului din tabără. Dar făcând această recomandăție, Ter Haigasun crezuse că are de-a face numai cu bărbați, nu și cu bărbați însurați. Muhtarul Thomas Kebussian, în ciuda aerului său măreț și plin de demnitate era pe de-a-ntregul sub papucul nevestei. Nu putea

să țină numai pentru el asemenea întâmplare la care participase personal, ci trebuia s-o împartă cu hanum Kebussian cea energică și dornică de a fi informată despre tot ce se petrece. Nevoia de a împlini în condiții cât mai bune setea de birfeală a jumătății sale mai dârze merse pînă acolo încît primarul se repezi imediat pînă acasă pentru a-și împărți apăsătoarea comoară cu nevasta, după ce o puse să jure de o sută de ori, că totul va rămîne o taină. Abia ascultase relatarea pînă la capăt, că primăreasa, cu obraji roșii ca sfecla, își aruncă șalul de mătase pe umeri și părăsi casa de birne, ca să le caute pe celelalte primărese — adică pe doamnele din societatea bună, cum s-ar spune — care se aflau sub ocrotirea ei. Restul luă Sato asupra sa. Haimanaua trăia în aceste clipe un triplu triumf. În primul rînd, izbutise să-i pricinuiască lui efendi un rău de pe urma căruia n-avea să-și revină chiar așa de curînd. În al doilea rînd, deoarece reușise să provoace nenorocire și descumpănire, începuse deodată să se simtă o verigă cît se poate de folositoare și de virtuoasă a societății organizate. Iar în al treilea rînd ea avea acum cunoștințe presărate cu o mulțime de amănunte atrăgătoare și văzute cu ochii proprii, cu ajutorul cărora putea să-și cucerească o anumită poziție în banda tinerilor. Asupra acestui din urmă punct, s-a înșelat cel mai puțin. La început au fost cîteva dintre fetele mai precoco pe care le-a ademenit șoptindu-le lubric „știu-ceva-grozav“. Pe urmă veniră și alții. Cu măiestria unui reporter de fapte diverse, Sato lungea cît putea relatarca captivantă, cu care prilej gusta din fericirea, necunoscută pentru ea, de a fi în centrul atenției celorlalți. În cele din urmă Stephan află și el, prin intermediul unor termeni dintre cei mai triviali și al unor imagini dintre cele mai urîte, de rușinea mamei sale. La început nici nu înțelese sensul acestor pălăvrăgeli. Mama era situată mult prea sus pentru ca Sato și toată adunătura asta să se poată măcar gîndi la ea, chiar atunci cînd îi pome-neau numele. Mama (ca și Iskuhi, mai de curînd) era un idol învăluit într-un nimb sacru, nu-i era nimănui îngăduit să vorbească de picioarele, coapsele, umerii și sîinii

ei, nici măcar în cea mai adîncă dintre nopțile adînci, fără a resimți înfiorarea plină de spaimă a sacrilegiului. Iar Stephan, nemișcat, mereu mai descumpănit, stătea și asculta în timp ce banda își bătea joc de el cu o bucurie sadică, și Sato sporovăia fără încetare scoțînd mereu la iveală nuanțe noi. Pe neașteptate își pierduse defectul de vorbire și vocea guturală, și povestea cu o abilitate care parcă dovedea o îndelungată experiență. Fiindcă așa cum eșecul este un remediu care te face să te îndrepti către cele religioase, tot așa succesul este un leac pentru betșugurile trupești și sufletești. În aceste clipe, conștiința crescîndă a propriei valori înlătura defectul de vorbire al fetei. Dacă s-ar fi născut în America și într-un mediu ceva mai cultivat, fără îndoială că Sato ar fi reușit să ajungă un reporter de vază. Stephan tăcea, iar ochii lui mari deveneau din ce în ce mai mari. Pe urmă însă, în decursul unei singure secunde, se năpusti asupra spioanei și o lovi cu atîta putere în obraz, încît fetei începu să-i curgă sîngele peste gură și bărbie. N-o rănise prea grav. Numai nasul sîngeră scurt timp. Cu toate acestea, Sato începu să scoată asemenea urlete înfiorătoare, încît ai fi putut crede că asupra ei se abătuse un masacru. Ca toți înapoiații, era cu mult mai sensibilă la durere și mai înfricoșată la vederea sîngelui decît un om civilizat. Dar iată că acum situația se schimbă radical, și anume în așa fel încît un spectator cinic ar fi putut să se amuze după pofta inimii. Sato, făptura respinsă în marginea societății, șacalul, „puturoasa“ gonită de peste tot, deveni cu totul pe neașteptate obiectul compasiunii și considerației celorlalți. Voci fătarnice se ridicară :

— A lovit o fată !

Și aversiunea — mult timp reținută, — față de cei veniți din alte părți, de cei mîndri, de cei care nu sînt băștinași, izbucni năvalnic. Era cu totul dat uitării rangul de suverani al Bagradienilor, care după fiecare atac respins le fusese acordat în mod tacit, vreme de cîteva ceasuri. Rămăsese numai ura străveche împotriva veneticilor aroganți. Cu rînjete ucigașe, vlăjganii se aruncară asupra lui Stephan — începu o învălmășeală

care semăna în parte cu o încăierare și în parte cu o hăituială ce se prelungi pînă în Vilceaua orășenească, ba chiar pînă în piața altarului. În ciuda rînjetelor sale fățarnice din timpul cît durase alegerea voluntarilor, acum Agop sări curajos în apărarea lui Stephan. Țopăia pe cîrja lui făcînd salturi mari și deznădăjduite și așezîndu-se mereu între prietenul său și cei care îl urmăreau. Iar Haik nu se afla de față, ca să arate care era în realitate poziția sa față de Stephan. Curierul pentru Alep își petrecea ultimele ceasuri de pe Damlajik între patru ochi cu văduva Șușik, mama sa. Tinărul Bagradian fugea, ce-i drept, din fața cetei dezlănțuite, totuși era mai puternic și mai înalt decît cei mai mulți dintre urmăritori. Cînd reușeau cîțiva să se agațe de el, se scutura de ei cum se scutură ursul de cîini. Iar atunci cînd izbutea să pună într-adevăr mîna pe unul dintre ei, dădea cu el de pămînt cu atîta forță, încît atacatorului îi pieria piuitul. Astfel se face că, în ciuda părerii generale, copilul crescut la oraș îi întrecea, în ceea ce privește forța fizică, pe copiii naturii. De altfel, această urmărire restabili respectul dintre hăițași și vînat. Urletele scoaseră însă pe locuitorii Vilcelei orășenești din colibele lor, atrăgîndu-i în piața altarului. Iar Sato profită iar de ocazie pentru a străluci cu talentul ei de povestitoare. Ceata renunță să-l mai urmărească pe Stephan, care se puse la adăpost. Simțea impetuos nevoia să se afle în preajma părinților. Cu toate acestea, în drum spre Poiana celor trei corturi, coti brusc și se trînti la întîmplare în iarbă. O durere îngrozitoare îi încleștă gîtul, înnăbușîndu-l : „Nu mă mai pot întoarce acasă !“

Încăierarea băieților nu făcu decît să desăvîrșească opera pe care primăresele, sub conducerea nevestei lui Kebussian, o începuseră mai dinainte. Soarele încă nu apucase să apună și cele șapte sate știau toată povestea, ba chiar înflorită cu tot felul de amănunte menite să sporească indignarea ascultătorilor. Era ceasul în care, din pricina unor condiții atmosferice nelămurite, incendiul ce bîntuia coasta muntelui producea de obicei fumul cel mai dens. Norii atîrnau asupra Vilcelei oră-

șenești în mai multe straturi negre ca smoala și fumul înecăcios de rășină arsă irita mucoasele respiratorii și nervii. Strănutul, guturaiul, tusea deveniră un adevărat chin. Din această pricină, indignarea creșcu. Cum? Cum este oare cu putință? Cum de era în stare poporul de pe Musa Dag, care în urmă cu două zile abia scăpase de moarte, și care mai devreme sau mai târziu nu va putea totuși să scape de moarte, în ciuda situației sale deznădăjduite, să fie atât de profund răscolită de această poveste, care pe deasupra se desfășura între străini? La aceste întrebări nu există decît un singur răspuns: tocmai fiindcă erau străini, antipatia nutrită vreme îndelungată profită acum de prilej pentru a se manifesta fățiș. În perioada pașnică a victiei din vale, cîtă vreme Juliette își condusesese casa din Yoghonoluk și apăruse călare pe drumurile pline de hîrtoape ale satelor în chip de amazoană strălucitoare — oamenii se înclinaseră în fața străineii și admiraseră la ea tocmai ceca ce era străin, prin urmare superior și inaccesibil. Dar datorită evenimentelor, datorită noului fel de viață pe Musa Dag, datorită rangului de conducător al lui Gabriel Bagradian, toate suferiseră o schimbare radicală. Juliette-hanum nu mai deținea rolul care nu obligă la nimic al unei franțuzoaice naufragiate printre armeni, ci de acum înainte era legată de popor pe viață și pe moarte, și era răspunzătoare față de el. Gabriel Bagradian putea să insiste de o sută de ori asupra faptului că soția lui merită o soartă deosebită, *că se cuvine* să se bucure de drepturi deosebite — sentimentele poporului erau din zi în zi mai puțin dispuse să-i acorde aceste privilegii. Într-o monarhie, regina, soția regelui, este întotdeauna o străină, dar tocmai din această pricină poporul supune unei judecăți deosebit de severe acțiunile ei. În acest sens, Juliette păcătuisese nu numai față de soțul ei, ci și împotriva poporului din care făcea el parte, și anume nu cu un bărbat armean, ci cu singurul străin ce se afla aici în afară de ea. Oricît de ciudat ar părea acest lucru, dar alegerea acestui iubit nu numai că n-o scuza, ci, dimpotrivă, demonstra din nou atitudinea ei de izolare jignitoare și arogantă.

Iată, aşadar, cum două zile după cea mai singeroasă dintre cele trei bătălii, care îndoliase mai mult de o sută de familii, în piaţa altarului oamenii se adunaseră în grupuri indignate, ultragiate în simţul lor de moralitate, de parcă pentru acest neam pîndit din toate părţile de moarte n-ar fi existat pe lume nimic mai important decît ocară adusă familiei Bagradian. Iar cei ce dădeau glas acestei indignări nu erau nici femeile foarte bătrîne, şi nici cele foarte tinere, ci acea pătură de matroane cuprinsă între treizeci şi cinci şi patruzeci şi cinci de ani, care în Orient par mult mai în vîrstă decît sînt în realitate şi căroră nu le mai este dat să se bucure decît de bucuriile altora şi de birfelile cele mai perfide. Fetele şi femeile tinere stăteau destul de tăcute şi ascultau cu chipuri îngîndurate sporovăiala celor mai vîrstnice. Erau toate foarte palide la faţă, femeile acestea tinere. Lor, viaţa pe Damlajik le pria cel mai puţin. Sub broboadele şi bonetele lor, aveau o înfăţişare bolnăvicioasă şi ofilită. În tinereţe, armeanca, fie ea chiar din păturile sociale de jos, e delicată şi are încheieturile fine. Teama, suferinţa şi lipsurile contribuiseră ca femeile tinere din Vilceaua orăşenească să devină şi mai fragile. Dădeau din cap serioase, aprobînd cuvintele de ocară ale matroanelor şi din cînd în cînd participau şi ele, cu cîte o remarcă, la cuvintele grele ce se făceau auzite. Şi totuşi, în împrejurările acestea nu izbuteau să se indigneze în mod deosebit de sincer cu privire la o soţie necredincioasă, deoarece cunoşteau prea bine soarta de care vor avea parte, ele şi toate celelalte femei armenice. Nu moartea pur şi simplu, ci o moarte îmbinată cu toate chinurile siluirii, dacă nu cumva vor avea norocul nemaipomenit ca un turc bogat să-i mituiască pe saptiehi cumpărîndu-le pentru haremul său, după care însă trebuiau să se aştepte ca femeile mai vechi în harem să le tortureze încetul cu încetul pînă la moarte.

Îţele indignării populare faţă de încălcarea moralităţii se aflau în exclusivitate în mîinile nevestei lui

Kebussian. Pentru ea sosise, în sfârșit, ceasul să-
achite castelanei de la Yoghonoluk (care de altfel se
arătase întotdeauna binevoitoare față de ea) polița,
prin urmare să-i plătească pentru senzațiile penibile
de umilire ce le încercase în serile acelor primiri din
casa Bagradian. Și mai mult ca atât, pentru primăreasă
sosise ceasul să-și recucerească rangul de prima doamnă
a societății din valea armenească. Era destul de in-
teligentă să nu se limiteze numai la actul propriu-zis
care stîrnise indignarea, prin urmare doar la adulter,
ci foarte curînd trecu pe nesimțite la alte domenii și
mai adecvate să alimenteze invidia. Așadar, iată
adevărata față a acestei hanum, a franțuzoaicei, a
nobilei doamne și stăpîne, care are neobrăzarea să
ducă o viață mai mult decît îmbelșugată sub ochii
oamenilor flămînzi. Ea, primăreasa, cunoaște foarte
bine corturile acelea luxoase, unde este invitată mereu
și mereu încît s-a și săturat pînă peste cap de atîtea
stăruințe. Nu o dată cercetase dulapurile, geaman-
tanele și cuferele femeii destrăbălate, și făcuse acest
lucru cu ochi plini de uimire, dar și de amărăciune.
Nimeni nu-și poate face măcar o idee despre această
bogăție. Cantități uriașe de orez, de cafea, de stafide,
de conserve de carne, de pește afumat, și în ulei, de
toate delicatesele ce se găsesc în Occident sînt îngră-
mădite în corturi, tot felul de dulciuri, prăjituri, cio-
colată, fructe zaharisite, și mai cu seamă pîine albă
și îndulcită, pesmeți fini și cozonac. Laptele de la cele
două vaci e smîntînit cu grijă, pentru ca în gospodăria
dumneai să se găsească din belșug unt și frișcă, în
timp ce poporul flămînd trebuie să se mulțumească
să-și împartă rămășițele apoase. Vai, dacă gospodinele
de față ar putea să vadă bucătăria aceea grozavă
folosită numai și numai de franțuzoaică, bucătăria în-
jghebată de administratorul Kristaphor împreună cu
bucătarul Hovhannes. O vatră ca în palatul sultanu-
lui, cu grătare și cuptoare. Nu mai lipsea decît ca ti-
găile, oalele și cratițele să fie de aur și de argint. Nici
ea, soția unui om ca primarul Kebussian, nu păscură
bile în tinerețe, ci urmase la o școală secundară pen-

tru fete de familie bună. Ustensilele ei de bucătărie pot sta cu cinste lângă oricare altele de acest fel. Și totuși, Kebussian, bogătaşul, și nevasta lui, deși n-ar fi avut cîtuși de puțin nevoie să facă asta, nu foloseau o bucătărie proprie, ci, supunîndu-se voii Domnului, primeau cu umilință ce li se dădea de la măcelăria taberei, deși modestul muhtar era proprietarul a mai mult de jumătate dintre oi. În schimb, societatea aleasă din cele trei corturi, cu belșugul ei, cu servitorii și paraziții ei, mai și fură pe deasupra din bunurile poporului, și în fiecare zi li se aduc la masă cele mai bune bucăți de carne, alese anume pentru ei.

Nu se poate nega că această trăsătură culinară imprimată discuției n-a avut un anumit efect asupra stomacurilor lîhnite ale oamenilor. Altfel însă, indignarea lor se îndrepta mai puțin împotriva Juliettei, cît împotriva lui Gonzague Maris, necunoscutul, intrusul. N-a lipsit mult ca vreo cițiva flăcăi să se adune și să pornească pentru a încheia definitiv socotelile cu el. Oamenii mai cu scaun la cap îi sfătuiră să renunțe. Dar dacă Gonzague ar fi îndrăznit să se arate în aceste clipe, s-ar fi întîmplat cu siguranță o nenorocire...

Cînd Ter Haigasun apăru în piață, primăreasa Kebussian păși hotărîtă în întîmpinarea lui :

— Părinte ! Nu ți-e îngăduit să lași nepedepsită fapta...

El încercă s-o dea la o parte, repezind-o :

— Vezi-ți de treburile tale !

Femeia însă continua să-i ațîină drumul, cu o neobrăzare tot mai dirză :

— Îmi văd de treburile mele, părinte ! Oare n-am două fete de măritat și doi gineri ? Știi bine că așa este. Și oare ochii bărbaților nu sînt mai lacomi decît cei ai cîinilor sălbatici, iar inimile femeilor și mai rele ? În colibe trăim și dormim cu toții de-a valma. Și atunci, cum să poată păstra mamele buna-cuviință și virtutea, cînd copiii au în fața ochilor un asemenea exemplu ?

Ter Haigasun o împinse în lături, lovind-o ușor :

— Pentru pălăvrăgeala ta nesocotită n-am timp. Lasă-mă să trec.

Capul răzvrătiților — altminteri o femeie scundă, cu înfățișare banală, dar cu ochi neastîmpărați ca ai șoarecilor, pe care întîmplarea cu Juliette o făcuse să înflorească aidoma unui bujor — își ridică fruntea și începu să vorbească de sus, solemnă :

— Și păcatul, părinte, spune ? Isus Cristos, Mîntuitorul, ne-a scăpat pînă acum de moarte. A luptat de partea noastră. El și cu Maica Domnului cea sfîntă. Acum însă au fost jigniți printr-un păcat de moarte. Oare nu ne vor da pe mîna turcilor, dacă păcatul nu va fi ispășit, spune, părinte ?

Primăreasa era convinsă că argumentul ei nu putea fi combătut și aruncă o privire triumfătoare în jur. Soțul ei, Thomas Kebussian, stătea foarte aproape în spatele preotului, privind cu ochii lui inegali la toată lumea și la nimeni totodată, și părea că nu are nicidecum poftă să fie tîrit în toată tevatura aceasta. Cît privește pe Ter Haigasun, nu-i răspunse femeii zeloase, ci se adresă mulțimii care se înghesuia în jurul lui :

— Da ! Este adevărat ! Isus, Mîntuitorul nostru, ne-a apărat pînă acum. Și vreți să știți cum ? Datorită faptului că printr-o mare minune ne-a trimis la timp pe Gabriel Bagradian, un adevărat ofițer, care cunoaște și înțelege războiul. Altfel, de mult s-ar fi zis cu noi. Înțelepciunii sale și curajului său îi datorăm faptul că mai sîntem în viață. La asta trebuie să vă gîndiți, la asta și la nimic altceva !

Acest fel nou de a pune problema convinse o parte a celor de față, iar capetele mai puțin înfierbîntate, care începuseră mai dinainte să dea semne de enervare față de ura desfrînată a femeilor între două vîrste, se aflară în majoritate. Primăreasa Kebussian, văzînd că numărul partizanilor ei scade cu fiecă clipă, privi în jur după sprijin. În spatele preotului își descoperi destul de repede soțul, care abia cu o jumătate de oră înainte împărtășise și sprijinise fără rezerve indignarea de care era cuprinsă față de asemenea încălcarea moralității. Vorbînd pompos, îi ceru ajutorul :

— Iată-l și pe muhtar ! Ascultați-l pe muhtar, care de doisprezece ani trudește pentru voi, ascultați ce vă spune el !

Dar muhtarul chemat în ajutor în chip atât de demagogic nu avea nimic de spus, ci își făcu de rîs nevasta lăsînd-o singură și grăbindu-se să dispară, cu o ușoară clătînire a cheliei, în coliba parohială, pe urmele lui Ter Haigasun.

De jur împrejur începură să se audă voci bărbătești batjocoritoare .

— Mai bine vedeți parul din propriul vostru ochi ! Muierile astea au prea puțin de lucru. Ar trebui să punem șaua pe ele.

În coliba de ramuri împletite a lui Ter Haigasun se strînseseră cîțiva dintre conducători. Era vorba de o problemă confidențială deosebit de gîngășă ; aceasta era cauza pentru care, dintr-un sentiment de delicatețe aproape inconștient, luaseră hotărîrea ca adunarea să nu aibă loc în baraca administrației, ci aici. Deoarece ceea ce urma să fie luat în discuție era de ordin moral, iar Ter Haigasun era autoritatea cu puteri discreționare în toate chestiunile de domeniul moralei, i se încredință fără prea multă vorbă îndatorirea de a lua toate măsurile ce le va crede de cuvîntă în această împrejurare. Preotul alege doi emisari, pe farmacistul Krikor și pe doctorul Bedros Altouni. Primul urma să se ducă pînă la Gonzague Maris, pe care de altfel îl găzduise și-l introdusese oarecum în mica lume a Yohonolukului. Pe de altă parte medicul, ca unul dintre cei mai vechi prieteni ai familiei Bagradian, trebuia să stea de vorbă cu Gabriel.

În ceea ce îl privește pe farmacistul cel bolnav, ușoara ameteală pe care i-o dăduse băutura la petrecerea prilejuită de botez se dovedise un medicament cu mult mai bun decît toate celelalte leacuri ce-i mai rămăseseră din farmacie. De două zile se ținea mult mai bine pe picioare și putea chiar să umble, deși numai cu încetineală și cu pași mărunți. Ter Haigasun trimise după el în ascunzătoarea lui și-i arăta în puține cuvinte ce avea de făcut : să se ducă fără întîrziere

pînă la fostul său oaspete. Doi curieri din cohorta tineretului îl vor sprijini pe drumul pînă acolo și-l vor ajuta la nevoie, de asemenea vor cerceta și afla unde se găsește Maris. După ce acesta va fi găsit, Krikor îi va aduce la cunoștință în chip cît se poate de stăruitor — eventual arătîndu-i că viața îi este în primejdie — că trebuie să dispară cît mai repede cu putință din cuprinsul taberei și din împrejurimile ei. Kirikor se împotrivi vreme îndelungată și cu înverșunare să primească această misiune. Spuse că meseria lui lumească este cea de spițer și nu cea de rîndaș de han, care să dea afară, cu un picior în spate, oaspeții nepoftiți. La toate obiecțiile sale, Ter Haigasun nu avu decît un singur răspuns laconic :

— Tu ni l-ai adus, prin urmare tu trebuie să ne scapi de el.

Farmacistul nu mai avu încotro. După o îndelungată împotrivire sărmanul Kirikor trebui să pornească la drum, cu mădulele lui bolnave, pentru a-și îndeplini îndatorirea care-i displăcea profund. În timp ce înainta poticnindu-se și clătîindu-se, încercînd să găsească sprijin în baston, își dădea silința, în monologuri patetice, să descopere cuvintele cu ajutorul cărora să-și poată împlini mai lesne îndatorirea, într-un fel cît mai delicat și politicos cu putință. Față de aceasta, misiunea lui Bedros Hekim era mult mai puțin neplăcută. Trebuia să-i aducă la cunoștință lui Gabriel Bagrađian, cu toată cruțarea, vestea indignării generale și să adauge rugămîntea ca Juliette hanum să nu părăsească deocamdată cortul.

În timp ce toți cei de față asistară în tăcere la discuția purtată de Ter Haigasun cu Krikor și cu medicul, unul dintre ei, care altfel era un taciturn îndărătnic, își ridică glasul și se avîntă într-o cuvîntare plină de violență. Pînă la ora aceea, negriciosul Hrand Oskanian fusese socotit ca un smintit capabil cel mult să stîrnească zîmbetul, iar toată lumea accepta cu îngăduință nebunia lui vanitoasă și răutăcioasă deoarece respecta în el pe învățătorul conștiincios. Dar iată că

acum de sub masca nebuniei apărea chipul roșu ca focul al fanaticului. Toate privirile erau pironite asupra lui, fiindcă din cuvintele pe care le rostea se desprindea o forță sălbatică. Oskanian cerea o răzbunare diabolică împotriva lui Gonzague Maris : mai întâi să i se ia nemernicului pașaportul american și teșchereaua, apoi să fie dezbrăcat pînă la piele, legat de mîini și de picioare și transportat noaptea de cîțiva oameni curajoși pînă în vale, ca turcii să-l ia drept armean și să-l ucidă în chinuri groaznice, încetul cu încetul.

Cu nedumerire amestecată cu mîhnire, oamenii încercară să treacă peste izbucnirea sălbatică a lui Hrand Oskanian. Dar învățătorul nu se dădu bătut chiar atît de ușor. Cît se poate de serios începu să aducă argumente din care reieșea necesitatea de neînlăturat de a se recurge la pedeapsa cerută de el. Acest potop nesfîrșit de vorbe Ter Haigasun nu-l ascultă cu pleoapele lăsate pe jumătate, ca de obicei, ci le închise cu totul. Mîinile sale friguroase se refugiară în mincile sutanei, ceea ce era întotdeauna un semn limpede că-e nemulțumit :

— Cît mai ai de gînd să vorbești, învățătorule ?

— Pînă vă veți da cu toții seama care este adevărul, așa cum mi-am dat și eu seama !

Cu capul, Ter Haigasun făcu o mișcare de iritare, de parcă ar fi vrut să gonească o insectă care-l sîcîia cu zumzetul ei enervant :

— Cred că în această privință nu mai este nimic de spus.

Oskanian sări în sus :

— Cu alte cuvinte, sfatul conducătorilor vrea să-l lase să plece, dîndu-i și binecuvîntarea sa, pentru ca mîine chiar ticălosul să ne trădeze turcilor ?

Ter Haigasun își ridică privirea chinuită către acoperișul de frunziș al colibeii, care foșnea în bătaia vîntului.

— Chiar dacă ar vrea să ne trădeze, ce-ar putea trăda ?

— Ce-ar putea trăda ? Totul ! Poziția Vilcelei orășenești ! Locurile de pășunat ! Pozițiile noastre ! Starea proastă a proviziilor noastre. Boala molipsitoare...

Ter Haigasun reteză cu o mișcare obosită a mîinii această enumerare :

— Cu asemenea noutăți grozave nimeni n-ar putea să cîștige bunăvoința turcilor. Crezi într-adevăr că sînt atît de proști încît nu cunosc aceste lucruri ? Nu degeaba au cercetat patrulele lor fiecare colțișor al muntelui... Și, de altfel, tinărul acesta nu e un trădător.

Cuvintele preotului fură întru totul încuviințate de cei de față. Dar Hrand Oskanian își repezi deznădăjduit pumnii înainte, de parcă ar fi vrut să apuce de pulpana hainei victima pe cale de a-i scăpa :

— Am făcut o propunere, cîrîi el, și cer ca, în conformitate cu regulamentul, să supui această propunere la vot.

Fața de ceară a preotului se împurpură ușor :

— Propuneri poate să facă orice palavragiu și orice prostănac. Dar numai eu singur sînt în măsură să hotărăsc dacă aceste propuneri merită a fi puse la vot. Iar propunerile fără rost nu le pun la vot. Să ții minte asta, învățătorule ! De altfel, nu se află aici de față nimeni care să nu socotească propunerea ta drept josnică și smintită. Cine este de altă părere să ridice mîna ! Nici o mîna nu se mișcă. Preotul dădu din cap, încheind : Și acum, ajunge, o dată pentru totdeauna. Sînt convins că ai înțeles.

Cel ce suferise înfrîngerea se ridică mîndru pînă la înălțimea lui de dimensiuni reduse și arată în direcția pieței altarului :

— Poporul nostru, care se află acolo, afară, are altă părere decît voi...

Dacă purtarea de dinainte a lui Oskanian stîrnise sila și nemulțumirea preotului, îndărătnicia demagogică de acum îl minie. Ochii i se aprinseră. Dar se stăpîni imediat :

— Datoria sfatului conducătorilor este să diriguiască simțămintele poporului, iar nu să se lase dus de ele !

Hrand Oskanian clătină din cap cu o mutră resemnată și ochi iluminați de Casandră :

— Va veni vremea când vă veți aminti de cuvintele mele...

Ter Haigasun își ținea din nou ochii plecați. Vocea îi era foarte calmă :

— Te-aș sfătui în mod stăruitor, Hrand Oskanian, să nu ne dai nouă avertismente, ci mai de grabă păstrează-le pentru folosința proprie.

Într-o atmosferă dintre cele mai apăsătoare trebuiră să aștepte vreme nesfârșită pînă la întoarcerea emisiarilor. Farmacistul cel bolnav veni chiar mai devreme decît medicul. Era cu desăvîrșire vlăguit și trebui să se întindă, gemînd, pe divanul lui Ter Haigasun. Abia după ce preotul îl învioră puțin cu două înghițituri zdravene dintr-o sticlă de rachiu, prinse putere ca să poată da seamă despre felul cum își îndeplinisese îndatorirea. Gonzague Maris îi înlesnise misiunea prin faptul că se pregătise mai de mult să părăsească muntele armenesc în noaptea asta, chiar și fără să i se fi cerut în mod solemn s-o facă. Va aștepta numai pînă la o oră anume, dinainte stabilită, pentru a-i da iubitei sale posibilitatea să se salveze. Farmacistul nu se putu abține să laude atitudinea aleasă a oaspetelui său, care nu numai că-i dăruise tot ce posedă în materie de tipărituri, dar pe deasupra făgăduise să intervină în favoarea refugiaților de pe Musa Dagħ oriunde va ajunge. Această făgăduială a nelegiuitului, Ter Haigasun o înlătură cu un gest disprețuitor. Se inserase cînd celălalt emisar, Bedros Hekim, sosi în coliba preotului. La rîndul său, căzu sfîrșit de oboseală pe un scaun și începu să-și frece, gemînd, picioarele strîmbe și ostenite. Fără să scoată vreo vorbă, bătrînul medic privea drept înaintea lui și Ter Haigasun trebui să stăruiască mult ca să-l smulgă din tăcerea în care se cufundase. La început însă rezultatul acestor stăruințe n-a fost prea satisfăcător, deoarece medicul nu făcea decît să-și miște mormăind buzele, iar vocea lui spartă abia dacă se auzea :

— Sărmana femeie...

Aceste două cuvinte îi provocară muhtarului Kebussian o uimire adîncă. Se gîndi la nevasta lui cea plină de rîvnă și chelia lucioasă ca o oglindă începuse să i se clatine ca o corabie pe mare furtunoasă :

— Ce înseamnă asta ? De ce e sărmană femeia asta bogată ?

Bedros-hekim îl măsură pe muhtar din creștet pînă-n tălpi cu o privire ucigătoare :

— De ce ? Fiindcă de cel puțin trei zile are febră mare. Fiindcă nu e conștientă de actele ei. Fiindcă probabil că va muri. Fiindcă nimeni n-o poate ajuta. Fiindcă s-a molipsit în șopronul-spital. Fiindcă mi-e milă de ea. Fiindcă nu ea este vinovată, lua-m-ar dracu să mă ia, ci boala asta blestemată. Fiindcă...

Se opri să-și tragă răsuflarea și se cufundă din nou în el însuși. Cum ar fi putut el, un hekim fără prea multe cunoștințe, care adulmecase doar vreme de cinci ani știința — cum ar fi putut să-i facă pe acești țărani să înțeleagă procesele de conștiință care lui însuși îi rămîneau de nepătruns ? Suspină adînc. Pretutindeni, în jurul lui, tot felul de Nunik, Vartuk și Manuşak ! Și nici el, cu viața lui ratată și cu manualul de medicină care rămînea literă moartă — nici el nu era mai bun.

Pe ultima porțiune a drumului, Gabriel în parte o tîrîse și în parte o purtase în brațe pe Juliette. Ajunsă în cort, ea căzu pe pat, cu ochii dați peste cap, pierzîndu-și cunoștința. Bagradian încercă s-o readucă la viață. Îi umezi fruntea și buzele cu tot felul de lichide conținînd alcool — resturi economisite și păstrate cu sfîntenie pe măsuta de toaletă cu oglinzi. Îi frecă obrazul, îi masă corpul. În zadar ! Sufletul fericit se ascundea în peisajul cel mai îndepărtat al uitării de sine. Febra mocnise zile de-a rîndul în sîngele Juliettei. Probabil că în ceasul care trecuse se ridicase brusc, ca o plantă fermecată de la tropice. Pielea era aspră și roșie. Supsesse în ea pînă și ultima picătură de umezeală, ca pămîntul pîrjolit de un incendiu. Respirația era din ce în ce mai iute și mai scurtă. Viața

părea că aleargă nebunește și iremediabil către sfârșitul ei.

Deoarece nu putea s-o trezească, Gabriel se aplecă asupra soției sale și începu s-o dezbrace, ca în felul acesta să-i ușureze respirația în timpul leșinului. Proceda cu lipsa de îndeminare caracteristică bărbaților. Cu acest prilej îi rupse rochia și lenjeria. Pe urmă se așeză la capătul patului și-i puse picioarele pe genunchii lui. Erau atât de grele și de umflate încât numai cu mare greutate izbuti să-i scoată pantofii și ciorapii. Nici măcar nu-și dădu seama de faptul că nu încerca nici una dintre senzațiile pe care le trezește de obicei o asemenea întâmplare. Nu simțea nici durerea vie a mândriei jignite, nu avea nici reprezentarea clară a faptului că abia cu un ceas în urmă aceste mădulare bolnave aparținuseră unui bărbat străin, și nici conștiința de o luciditate implacabilă că o legătură trainică fusese acum ruptă pentru totdeauna. În străfundurile proprii sale amorțeli nu-și găsisese sălaș decît mîhnirea, și anume mîhnirea în legătură cu starea Juliettei. Gabriel nu era de loc uimit. I se părea că el însuși favorizase această întorsătură a destinului. Oricît de neverosimil ar părea acest lucru, trădarea și apoi prăbușirea Juliettei i-o apropiaseră din nou pe cea care de mai multă vreme devenise pentru el o străină. Abia acum, cînd acest sărman trup îl părăsise pînă la limitele voluptății celei mai ostile, își amintea de el cu melancolie. Degetele lui neîndemînatice trăgeau și suceau, cu un devotament plin de îngrijorare, veșmintele care opuneau o rezistență atât de dîrză. Pe urmă privi nemișcat trupul mare și alb, în timp ce sute și sute de simțăminte și de gînduri se nașteau în el cu iuțeala fulgerului și se destrămau în neant. Ce se întîmplase? În colțul cortului văzu căldarea cu apă proaspătă, care se afla ca întotdeauna la locul ei. Muie în ea cîteva prosoape pentru a-i pune bolnavei comprese. Nu era o treabă chiar atât de simplă. Corpul Juliettei era țeapăn și abia dacă putea să-l ridice. Gabriel se gîndi să cheme pe una dintre fetele aflate în serviciul soției sale, care de altfel nu mai veneau

conștiincios la slujbă de cînd cu rătăcirea stăpînei lor și avînd în vedere zădărnicia salariului. Dar rușinea îl făcu să renunțe la această idee. Acum voia să fie singur, neapărat singur !

Cînd bătrînul medic intră, îl găsi pe Gabriel Bagradian cu ochii pierduți, aplecat asupra celei aflate în nesimțire. Prima privire a lui Bedros-hekim fu cam șovăitoare — medicul se întreba dacă nu cumva era vorba de un leșin pe jumătate simulat, folosit ca un refugiu pentru cea care păcătuisese. Dar a doua privire îl lămurii asupra febrei foarte mari. Erau simptomele obișnuite ale tuturor celor atinși de boala epidemică — această creștere bruscă a temperaturii și pierderea subită a cunoștinței, care apăreau de obicei după o perioadă mai lungă și adesea neglijată de indispoziție. Medicul ridică partea de sus a trupului bolnavei. Se iviră numaidecît dificultăți în respirație și simptome de greață. Era limpede. Dar după aceea, cînd examină pielea de sub sini și din regiunea șalelor, unde de cele mai multe ori erupția apărea mai întîi, nu găsi decît trei sau patru mici puncte roșii. La început medicul vru să-l roage pe Gabriel Bagradian să părăsească imediat cortul și să nu mai intre în el. Dar cînd văzu ochii încetoșați ai lui Gabriel, care intraseră adînc în fundul capului, nu mai spuse nimic. Renunță chiar să-și mai ducă la împlinire misiunea ce i se încredințase și să-l încunoștințeze despre agitația iscată din considerente morale care domnea în Vilceaua orășenească. În schimb, ceru farmacia de casă pe care Juliette și-o alcătuisese încă înainte de plecarea spre Orient. Dar caseta încăpătoare nu mai conținea decît rămășițe ale numeroaselor produse ce se aflaseră aici înainte vreme. Juliette făcuse prăpăd, cu propria ei mîină, în folosul șopronului-spital. Totuși, se mai găsea aici un flacon conținînd un preparat pentru întărirea inimii. Bătrînul virî sticluta în mîna lui Gabriel care părea din cale-afară de buimăcit. Medicamentul trebuie administrat, îi explică medicul, în cazul că pulsul s-ar încetini. În ceea ce privește îngrijirea bolnavei, Mairik Antaram va veni mîine și va lua toate măsuri-

rile necesare. Gabriel nu trebuie să acorde prea mare importanță stării de inconștiență parțială sau totală în care se află bolnava. Este numai o urmare a febrei și în condițiile date trebuie socotită ca o adevărată binecuvîntare. În clipa aceasta, cunapăna este perfect echilibrată între viață și moarte. Experiența de pînă acum arată că această stare va dura cîteva zile. Primejdia de moarte va atinge punctul culminant abia după ce infectarea organismului va fi depășită, cînd temperatura suferă o scădere bruscă, scădere care în unele cazuri antrenează și inima. Bedros-hekim umplu un pahar cu apă din căldare, și cu ajutorul unei linguri strecură, cu mîna experimentală, cîteva picături între buzele arse de febră. Chiar și numai acest mic gest stînd mărturie pentru îndeminarea sa ca medic arăta cît de neîntemeiată era neîncrederea pe care Altouni o nutrea față de el însuși și care îl făcea să se considere ca un șarlatan ignorant și stîngaci :

— Trebuie să i se dea în permanență de băut, îl instrui pe Gabriel, chiar dacă nu-și revine din starea de inconștiență.

Soțul Juliettei nu făcu decît să clatine din cap, fără să confirme în cuvinte că a înțeles indicația. Medicul privi cercetător prin micul spațiu al cortului :

— Cineva trebuie să vegheze la căpătiul ei !

Deoarece întunericul devenise destul de dens, aprinse lampa de petrol. Pe urmă luă mina lui Bagradian într-a lui :

— N-ar mai lipsi decît ca turcii să năvălească în noaptea asta asupra noastră !

Gabriel Bagradian încercă să zîmbească :

— Am dat foc muntelui. În noaptea asta, turcii nu pot să năvălească asupra noastră.

— Da, spuse Bedros-hekim și în vocea lui spartă răzbătea un ton destul de dezamăgit : păcat !

Cu spinarea încovoiată de ani și de munca supraomenească pe care o depunea, plecă, fără să spună vreun cuvînt de simpatie celui pe care odinioară îl ajutase să vină pe lume. De multă vreme toate vorbele,

fie ele bune sau rele, i se păreau golite de orice înțeles și fără rost.

Gabriel vru să-l însoțească o bucată de drum pe bătrîn ca să mai iasă puțin la aer. Dar în fața perdelei care atîrna la intrarea în cort, se opri. Chiar dacă turcii s-ar fi ivit în clipa aceasta în fața tuturor pozițiilor de apărare, numai cu greu s-ar fi putut hotărî să se smulgă din izolarea lui. Se întinse pe divanul aflat față în față cu patul Juliettei. Avea impresia că pînă în această clipă nici nu știuse vreodată ce înseamnă oboseala. Cele trei bătălii singeroase, numeroasele nopți de veghe, drumurile fără de sfîrșit între pozițiile de apărare și punctele de observație, fiecare dintre aceste zile groaznice petrecute pe Musa Dagħ se agăța de el ca un duh rău, cu obrazul turtit, plămădit din pămînt, care din clipă în clipă devenea mai greu. Era o senzație de oboseală ea însăși prea obosită ca să mai poată sesiza amărăciunea propriului destin. Un somn chinuit, rău își căsca prăpastia sa neagră. Gabriel își dădu seama de prezența lui Iskuhi în timp ce se afla încă undeva în străfundurile cele mai depărtate ale acestei prăpastii. Cu mare greutate izbuti să se smulgă și sări brusc în picioare :

— Nu trebuie să intri aici, Iskuhi ! Nici măcar o clipă ! De acum înainte nu ne vom mai vedea...

Ochii ei erau mari și supărați :

— Și dacă tu ai să te îmbolnăvești, eu să nu mă îmbolnăvesc ?

— Gîndește-te la Hovsannah și la copil !

Iskuhi se apropie de pat și-și puse palmele întinse pe umerii Juliettei. În această poziție se întoarse către Gabriel :

— Așa, acum nu-mi mai este îngăduit să mă întorc în cortul nostru, acum nu mai pot s-o ating pe Hovsannah și copilul...

El încercă s-o îndepărteze de pat :

— Ce are să spună Aram Tomazian cînd va afla ? Nu, nu-mi pot lua asemenea răspundere față de el ! Iskuhi ! Pleacă, fă-o pentru fratele tău, Iskuhi !

Fata se aplecă adînc peste obrazul celei ce se afla în nesimțire și care acum începea să dea semne tot mai evidente de neliniște :

— De ce îmi spui să plec ? Dacă trebuie să se întîmple, atunci s-a întîmplat acum. Fratele meu ? Toate astea nu mai au importanță pentru mine.

Gabriel veni în spatele ei, încet, șovăitor :

— N-ar fi trebuit să faci asta, Iskuhi.

Pe fața ei trecu o sclipire pătimașă și batjocoritoare totodată :

— Eu ? Ce sînt eu ? Tu ești conducătorul. Dacă tu te îmbolnăvești, totul e pierdut. Șterse cu batista ei gura bolnavei : Cînd am venit de la Zeitun, Juliette a fost atît de bună față de mine, atît de minunat de bună. Acum am o datorie de împlinit, pe cît îmi va sta în putință. Oare nu înțelegi acest lucru ? Gabriel își cufundă buzele în părul ei. Iar Iskuhi îl primi cu toată făptura : Curînd, totul se va sfîrși ! Și vreau să fii al meu. Vreau să simt că am fost lîngă tine !

A fost prima dată cînd Iskuhi își exprima fătîș dragostea. Se îmbrățișară ținîndu-se strîns, de parcă lîngă ei s-ar fi aflat o moartă care nu mai simțea nimic. Dar Juliette nu era moartă. Se auzea răsuflarea ei gîfîită. Cînd și cînd, din gîtlejul ei strîns, inflamat izbucnea cîte un sunet dureros, de parcă ar fi încercat să ajungă din urmă pe cineva care-i scăpa mereu. Atunci Iskuhi își desfăcu brațul din jurul lui Gabriel, iar mîna ei resimți dureros gestul desprinderii. Pe urmă nu mai vorbiră decît ceea ce era strict necesar, în monosilabe, din solitudine pentru bolnavă.

În timpul nopții, Juliette își reveni pentru scurtă vreme. Rosti cîteva fraze confuze și încercă să se ridice. Era nespus de lung drumul pe care trebuia să-l străbată pînă să revină la realitate. Și nu izbuti să ajungă decît pînă în apartamentul ei din Avenue Kléber, iar nu pînă pe Damrajik :

— Suzanne... Ce s-a întîmplat ?... Nu cumva sînt bolnavă ?... Da, sînt bolnavă... Nu pot să mă scol... Ajută-mă, te rog...

Ceru să fie ajutată, Gabriel și Iskuhi o sprijiniră pe bolnavă, care se afla încă în dormitorul locuinței ei pariziene. Puternic zguduată de friguri, Juliette bolborosea :

— Așa... Cred că acum voi putea dormi... Este unul dintre obișnuitele mele accese de anghină, Suzanne... Să sperăm că nu-i nimic grav... Când vine soțul meu, trezește-mă...

Evocarea, mai mult șoptită a lui Bagradian cel de altădată, care în universul bolnavei ducea o existență lipsită de orice griji, avu asupra adevăratului Bagradian un efect zguduitor. Înmuie din nou un prosop în apă și schimbă compresele de la gîtul Juliettei. Pe urmă, o înveli cu mare grijă și șopti :

— Da, dormi, Juliette, dormi !

Ea spuse ceva de neînțeles. Erau niște vorbe de mulțumire pătrunsă de oboseală și un fel de făgăduială copilăroasă că va fi cuminte și va adormi imediat. Gabriel și Iskuhi ședeau tăcuți pe divan, strîns lipiți unul de celălalt și ținîndu-se de mîna. Dar el n-o lăsa nici o clipă din ochi pe bolnavă. O situație dintre cele mai ciudate ! Cel înșelat o îngrijea cu devotament pe cea care îl înșelase — și totodată o înșela cu alta. Acum, Juliette părea să doarmă cu adevărat.

Sesise ceastul. Gonzague Maris luase hotărîrea să nu mai aștepte. Un mic efort ! Ce-a fost a fost. Și totuși, nu izbutea să se desprindă chiar atît de ușor cum își pusese în gînd de aceste săptămîni — cele mai ciudate pe care le trăise vreodată. Își dădu seama cu uimire că-l reținea un sentiment care nu putea fi numit altfel decît suferință. Oare dragostea lui pentru Juliette era mai mare decît crezuse el ? Era cumva un sentiment de vinovăție care-i stingherea libertatea de mișcare ? În ultimele zile, Juliette se purtase grozav de neobișnuit și de neînțeles, și datorită suferinței prin care trecea trezise în el tot timpul compătimirea și dorința de a o ocroti. Și apoi, sfîrșitul era atît de rușinos. Când își amintea de acea clipă dezgustătoare, dinții i se încheștau și obrazul său de obicei stăpînit se schimonosea. Tre-

buia oare să accepte docil ca un coate-goale oarecare acest sfârșit, această despărțire respingătoare ? Nu o dată își părăsise ascunzătoarea și venise pînă în apropierea Poienii celor trei corturi, ca să stea de vorbă cu Gabriel Bagradian și să lupte pentru Juliette. Dar de fiecare dată se întorsese din drum, nu din lașitate, ci din pricina unui sentiment de sfială cu totul nou și de nebiruit : „Locul meu nu mai este aici“. Fiindcă din clipa aceea oribilă, între Gonzague și universul Dam-lajikului se ridicase un zid despărțitor, invizibil, dar de proporții gigantice. Pentru el devenise aproape imposibil să mai răzbată prin pătura de aer care înconjura așezarea armenească. Iar Juliette locuia acum dincolo de acest zid. Destinul armenesc se dovedise mai puternic decît ea. La toate acestea se adăuga și avertismentul pe care farmacistul Krikor, gazda și protectorul său, i-l dăduse în cuvinte meșteșugite. Krikor nu făcuse nici cea mai mică aluzie la penibila întîmplare, ci vorbise numai despre pașaportul american al lui Gonzague, apoi spusese că după părerea lui orice existență pe acest pămînt se sfîrșește într-o bună zi și că este unul dintre plăcutele privilegii ale tinereții de a putea mereu să-și ia rămas bun fără strîngere de inimă. Viața devine într-adevăr tristă doar atunci cînd nu-ți mai oferă decît o singură posibilitate de a-ți lua rămas bun. Maris ascultase cu respectul cuvenit principiile de filozofie practică ale bătrînului, nu fără a simți, dintr-o foarte delicată remarcă aruncată la întîmplare, că pentru el, fiecare ceas în plus petrecut pe Musa Dagh este legat de anumite primejdii. Iar această senzație a primejdiei care stătea la pîndă devenea mai intensă pe măsură ce minutele treceau. Luna în cel de-al treilea pătrar se afla de mult deasupra capului său. Gonzague așteptase mai bine de un ceas peste ora convenită. Juliette era pierdută pentru el. Mai porni încă o dată în direcția taberei. Pe urmă se hotărî definitiv și se întoarse în cort. Poate că era mai bine așa. Cu mișcări lente și cu o meticulozitate nu lipsită de oarecare șovăială își puse mânușile. Un observator care ar fi stat să cumpănească lucrurile poate ar fi socotit că gestul acesta elegant, făcut în săl-

băția unui platou pustiu de munte, lipsit de drumuri și învăluit în noaptea asiatică, era pur și simplu grotesc. Dar Gonzague își puse mânușile doar ca să nu se rănească în timpul drumului accidentat ce-l aștepta. Pe urmă își așază pe spate geamantanul îngust de piele, prinzându-l în curele. După cum îi era obiceiul ori de câte ori ieșea din casă, își scoase pieptenul de buzunar și-și aranjă părul. În ciuda tuturor simțămintelor contradictorii, era pătruns de conștiința faptului că nu uitase nimic, că nu lăsase din greșală în urma lui nici măcar o părticică din eul său — pe scurt, era animat de o reconfortantă și binefăcătoare senzație de „all right”. Pășea agale printre rododendroni, mirți și magnolii sălbatice, în peisajul saturat de lumina lunii, de parcă în fața sa nu s-ar fi întins o regiune sălbatică, ci alei încântătoare amenajate de mîna omului. Îi veni în minte o frază, pe care i-o spusese Juliettei vorbind despre sine : „Am o memorie foarte bună, deoarece nu țin cîtuși de puțin la amintiri”. Și, într-adevăr, cu fiecare pas pe care-l făcea către sud, amintirile lui deveneau mai șterse, inima mai ușoară. Începu să-și grăbească pasul, îndreptîndu-se plin de curiozitate către viitorul care, datorită pașaportului ce-l avea și firii sale, era asigurat. Stîncile calcaroase dinspre faleză străluceau ca niște creste înzăpezite sau asemenea unor cîmpuri acoperite cu gheață, străbătute de umbre de un negru nefiresc. Mai jos, zgomotul valurilor spărgîndu-se de stînci se auzea ca un lătrat surd. Cînd poteca deveni mai anevoioasă, piciorul lui Gonzague începu să ezite, cîntărind fiecare pas. Înregistra cu mare satisfacție jocul mușchilor săi. Ce lipsiți de înțelegere erau oamerii ! Toată vărsarea de sînge și durerea provenea de acolo că nu îngăduiau ca în sufletele lor să domnească lumina cea nepărtinitoare, ci doar întunericul stupid și confuz. Atît de simplă, atît de lesne de biruit era această lumină selenară în care albul se împletea cu negrul. Să te simți ca neființă în neființă, asta era totul. O mică și amuzantă undă de simpatie pentru Krikor din Yoghonoluk, pe care nu l-a citat încă nimeni și nici nu-l va cita vreodată. Gonzague fu nevoit să se cațere de-a lungul unei stînci golașe

și să sară peste două crăpături mai largi. Și iată că în fața lui apăru proeminența înaintînd în mare, dincolo de care începea coborișul. O clipă se opri în loc ca să se odihnească. Sub el se căsca adîncul incomensurabil : „Fie că ajung la Suedja, fie că mă prăbușesc, puțin îmi pasă !“ Prin minte îi trecu : „La început căderea e dureroasă, la urmă nu mai simți nimic“. Ce departe era acum Juliette, rămasă în urmă ! Cînd Gonzague coti din nou luînd-o pe cărarea ce șerpuia între arbuști și tufe, răsunară patru detunături la scurt interval una de alta, și gloanțele trecură șuierînd pe lîngă el. Se aruncă imediat la pămînt și-și scoase revolverul trăgîndu-i piedica. Inima îi bătea nebunește. Avertismen-tul ! Așadar, nu era chiar totuna dacă ajungea la Suedja sau nu. Armenii dornici de răzbunare, care-l căutau, tre-cură poticnindu-se pe lîngă el ; Gonzague sări în picioare, apucă o piatră mare și o aruncă departe, pe po-vîrniș la vale. Jos răsunară imediat împușcături gră-bite. Următorii credeau că au dat de urma vînatului și traseră din nou cîteva gloanțe după el, în timp ce Gonzague o luă la goană și atinse ca în zbor punctul unde muntele începe să coboare înspre satul Habaste. Răsuflînd din greu, se opri. Era mai bine așa. Gloanțele armenesti șterseseră și ultima urmă de remușcare. Zîmbi. Sub sprîncenele unite în unghi obtuz, ochii lui, plini de atenție și ambiție rece, erau ațintiți înainte.

În aceleași minute, Juliette se zbătea neliniștită între inconștientă și trezie. Oare spusese cineva : „Da, dormi Juliette, dormi!“ ? A cui era vocea ? Și acum ? Răsuna din nou, sau pentru prima oară ?

— Da, dormi Juliette, dormi !

Deschise ochii. Nu, nu e dormitorul ei. Îi mai tre-buiră cam treizeci de secunde ca să poată recunoaște cortul, și pe Gabriel, și pe Iskuhi. Abia putea să-și miște limba. Gura și gîtlejul erau cu desăvîrșire in-sensibile. Oamenii o stinghereau în însingurarea ei. Oamenii nu-i dădeau pace. Își întoarse într-o parte capul greu ca de plumb :

— De ce lăsați lampa să ardă, stingeți-o... Petrolul miroase... atît de neplăcut...

Privirea Juliettei incremeni. Căutase ceea ce nu putea fi găsit. Apoi, pe neașteptate, avu cu deosebită limpezime conștiința unui lucru îngrozitor. Păru că-și recapătă întreaga energie, că este pe deplin restabilită. Aruncînd deoparte pătura, își dădu jos picioarele din pat și strigă :

— Stephan !... Unde e Stephan ?... Să vină Stephan...

Gabriel și Iskuhi o siliră pe Juliette, care se împotriva cu disperare, să se urce înapoi în pat. Gabriel o mîngîie ca s-o liniștească și-i vorbi convingător :

— Ești bolnavă, Juliette... Lui Stephan nu-i e îngăduit să se apropie de tine. Ar fi primejdios pentru el... Trebuie să fii înțelegătoare !

Dar toată viața ei, tot ce putea să audă și să înțeleagă se concentrase exclusiv în țipetele sfișietoare pe care le scotea fără încetare :

— Stephan... Stephan... Unde...

Groaza de o luciditate nefirească pe care o emana impetuos bolnava se transmise pe neașteptate lui Gabriel. Smulse într-o parte perdeaua de la intrare și se repezi în noaptea luminoasă spre cortul șeicului unde dormea Stephan. Cortul era gol. Bagradian aprinse o luminare. Patul lui monsieur Gonzague zăcea fără viață. Posesorul lui îl lăsase într-o ordine desăvîrșită. Arăta atît de neted și de îngrijit de parcă n-ar fi fost folosit de cîteva săptămîni. Nu tot așa arăta patul lui Stephan, care părea însuflețit de o viață violentă și dezordonată. Cearșafurile atîrnau pe jos. Pe saltea se afla deschis geamantanul băiatului, din care ieșeau aruncate într-un talmeș-balmeș pestriț haine, cămăși, ciorapi. Lada cu provizii din colț era spartă și jefuită fără milă — mai multe cutii de sardele scliceau pe jos. Ruesacul lui Stephan, o achiziție făcută în Elveția, lipsea. Dar și din lucrurile aparținînd lui Gabriel dispăruse fără urmă termosul pe care abia în ziua precedentă îl pusese cu mina lui pe măsută. După ce mai cercetă o dată cortul, în amănunțime, pentru a descoperi orice urmă capabilă a-i da vreo indicație, ieși încet în noapte ; afară se opri cu capul ușor înclinat și se gîndi. Încerca să găsească explicații. Probabil că

era vorba de o nouă expediție aventuroasă scornită de ștregarii aceia afurisiți. Dar tot ce era benign și dătător de speranță în această explicație se destrăma batjocoritor undeva în adâncurile ființei sale care intuia adevărul. Apoi, întreaga lui făptură fu cuprinsă de acel calm intens, ca întotdeauna în ceasurile hotărâtoare. În coliba unde dormeau servitorii, Gabriel nu-l găsi decât pe Kristaphor. Îl trezi pe administrator strigându-i :

— Scoală, Kristaphor ! Trebuie să-l trezim și pe Avakian. Poate că știe el ceva. Stephan a dispărut.

Vorbele acestea fură rostite fără pic de agitație. Pe administratorul îngrijorat îl uimi sîngele rece al stăpînului său, mai ales după tot ce se întîmplase. Porniră împreună pe drumul ce ducea la șaua nordică, pentru a-l căuta pe Samuel Avakian. Vreme de o clipă, Gabriel se întoarse nehotărît spre cortul Juliettei. Acolo domnea acum liniște. Pe urmă își văzu înainte de drum, atît de repede, încît Kristaphor abia putea să se țină după el.

C u p r i n s

CARTEA A DOUA — BĂTĂLIILE CELOR SLABI	5
Capitolul întâi :	
SĂLAȘUL NOSTRU E ÎN VÎRFUL MUNTELUI	7
Capitolul al doilea :	
ÎSPRĂVILE BĂIEȚILOR	67
Capitolul al treilea :	
PROCESIUNEA FOCULUI	161
Capitolul al patrulea :	
DRUMURILE HAIMANALEI SATO	276

Nr. colilor de tipar : 21

Combinatul Poligrafic

„CASA SCÎNTEII”

București — R.S.R.

Com. 584

Recunoaștem în Franz Werfel o natură barocă, robustă, oscilind între realitatea aprehendentă cu toate simțurile și o vagă transcendență către care aspiră în elanurile sale spirituale, pendulind între teluric și astral, o natură înzestrată cu vîna generoasă a povestitorului, cu o voce (nu prea puternică) a liricului... și, îndeosebi, cu sensibilitatea mereu în alarmă a unui prieten al oamenilor...

Rare pagini în opera acestui povestitor care să aibă subtilitatea acelor capitole din *Cele patruzeci de zile de pe Musa Dag* în care Gabriel Bagradian se descoperă pe sine descoperindu-și poporul.

(NICOLAE BALOTĂ)